

МІНІСТЕРСТВО ІНФРАСТРУКТУРИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА СЛУЖБА ЗВ'ЯЗКУ
ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ЗВ'ЯЗКУ ім. О.С. ПОПОВА

ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ ТА МЕНЕДЖМЕНТУ

Кафедра менеджменту та маркетингу

Аветисян К.П., Бескровна Л.О., Сакун Г.О.

РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА ТА ЕКОЛОГІЯ

Навчальний посібник

Модуль №1. Регіональна економіка

7.050.201 – Менеджмент організацій

7.050.107 – Економіка підприємства

6.030.101 – Соціологія

Рецензент к.е.н., проф. кафедри ЕП та КУ Спільна Н.П.

Регіональна економіка та екологія: навч. посіб. / Аветисян К.П., Бескровна Л.О., Сакун Г.О. – Одеса: ОНАЗ ім. О.С.Попова. – 212 с.

Навчальний посібник з дисципліни «Регіональна економіка та екологія» включає програму курсу, лекції та питання для підготовки до іспиту.

Досвід підготовки кваліфікованих фахівців – економістів, менеджерів та соціологів напрямку галузі зв'язку свідчить про необхідність отримання студентами комплексу знань з регіональної економіки та екології. Це дозволить майбутньому фахівцю придбати базові знання для засвоєння навчальних дисциплін вищих кваліфікаційних рівнів та оцінити конкретну територіально-господарське та соціально-економічне середовище, в якому здійснюється відповідна економічна діяльність. Сучасний етап розвитку національної економіки вимагає нових підходів до формування політики регіонального розвитку, рішення яких перебувають у полі зору регіоналістів, управлінців та економістів.

Призначено для студентів, що навчаються за спеціальністю «Менеджмент організації», «Економіка підприємства» та «Соціологія» і може бути корисний студентам усіх форм навчання.

СХВАЛЕНО

на засіданні кафедри
менеджменту та маркетингу
і рекомендовано до друку.
Протокол № 5 від 21.12. 2010

ЗАТВЕРДЖЕНО

методичною радою академії.
Протокол № 8 від 11. 02. 2011

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
МОДУЛЬ 1. РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА.....	6
ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ, МЕТОД І ЗАВДАННЯ ДИСЦИПЛІНИ.....	6
1.1. Предмет, об'єкт і завдання регіональної економіки.....	6
1.2. Методи регіональної економіки.....	8
ТЕМА 2. ЗАКОНОМІРНОСТІ, ПРИНЦИПИ ТА ФАКТОРИ РОЗМІЩЕННЯ ПРДУКТИВНИХ СИЛ ТА ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІКИ РЕГІОНІВ.....	12
2.1. Характеристика основних закономірностей РПС.....	12
2.2. Характеристика основних принципів РПС.....	16
2.3. Фактори РПС.....	19
2.4. Передумови РПС.....	32
ТЕМА 3. ЕКОНОМІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ГОСПОДАРСТВА.....	42
3.1. Аналіз класичних теорій розміщення виробництва.....	42
3.2. Сучасні концепції розміщення продуктивних сил.....	45
3.3. Форми розміщення і територіальної організації продуктивних сил.....	47
3.4. Територіальний поділ праці. Вплив територіального поділу праці на структуру господарства.....	51
3.5. Територіально-виробничі й портово-промислові комплекси, науково-технологічні зони.....	55
ТЕМА 4. РЕГІОН У СИСТЕМІ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПОДІЛУ ПРАЦІ.....	61
4.1. Сучасні моделі суспільно-економічної макрорегіоналізації України.....	61
4.2. Економічне районування України.....	64
ТЕМА 5. СУТНІСТЬ МЕТА І ЗАВДАННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ...	69
5.1. Адміністративно-територіальний устрій та економічне районування в Україні.....	69
5.2. Політика регіонального розвитку в Україні. Структура органів регіонального управління та регіональне планування.....	71
ТЕМА 6. ГОСПОДАРСЬКИЙ КОМПЛЕКС УКРАЇНИ, ЙОГО СТРУКТУРА І ТРАНСФОРМАЦІЯ В РИНКОВИХ УМОВАХ.....	75
6.1. Сутність господарського комплексу, структура суспільного виробництва.....	75
6.2. Економічна взаємодія інституційних одиниць.....	79
6.3. Суспільні форми організації виробництва в господарського комплексі України.....	86

6.4. Регіональні ринки як елементи господарському комплексу	89
6.5. Стан і стратегія розвитку господарського комплексу України	99
ТЕМА 7. ПРИРОДНИЙ ТА ТРУДОРЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНИ	103
7.1. Регіональна система розселення як об'єкт територіального управління.....	103
7.2. Оцінка трудового потенціалу. Регулювання зайнятості в регіоні ..	104
7.3. Регулювання регіональних ринків праці.....	106
ТЕМА 8. МІЖГАЛУЗЕВІ ГОСПОДАРСЬКІ КОМПЛЕКСИ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЇХ РОЗВИТКУ ТА РОЗМІЩЕННЯ	109
8.1. Паливно-енергетичний комплекс	109
8.2. Металургійний комплекс	115
8.3. Машинобудівельний комплекс	119
8.4. Хімічно-лісовий комплекс	122
8.5. Агропромисловий комплекс	126
8.6. Будівельний комплекс	136
8.7. Транспортний комплекс	138
8.8. Соціальний комплекс	147
8.9. Рекреаційний комплекс	150
ТЕМА 9. ЕКОНОМІКА РЕГІОНІВ УКРАЇНИ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ	157
9.1. Центральноросійський економічний район.....	157
9.2. Західноросійський економічний район	162
9.3. Донецько-Придніпровський економічний район	167
9.4. Північно-Східний економічний район	173
9.5. Причорноморський (Південний) економічний район	177
ТЕМА 10. МІЖНАРОДНИЙ ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ ПРАЦІ ТА СВІТОВІ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ	183
10.1. Сутність міжнародного поділу праці	183
10.2. Соціально-економічна типологія країн	189
ТЕМА 11. МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ІНТЕГРАЦІЯ В ЄВРОПЕЙСЬКІ ТА ІНШІ СВІТОВІ СТРУКТУРИ	194
11.1. Економічна інтеграція. Економічні союзи.....	194
11.2. Форми зовнішньоекономічної діяльності	197
11.3. Зони спільного підприємництва	201
Перелік питань для виконання контрольних робіт з дисципліни "Регіональна економіка та екологія". Модуль №1	204
ЛІТЕРАТУРА	208

ПЕРЕДМОВА

Формування світогляду студентів економічних спеціальностей та їхнє професійне зростання значною мірою визначаються навчальною дисципліною «Регіональна економіка та екологія». Вона досліджує теоретико-методологічні та методичні основи територіальної організації суспільного господарства країни.

Традиційне економічне мислення – це мислення переважно в образах галузі, підгалузі, міністерства, відомства. Територія, регіон у період відомчого управління сприймалися як дещо другорядне зі своїми дрібними інтересами та місцевими проблемами.

Сучасне економічне мислення має бути, як мінімум, двовимірним, значно місткішим. Його аналітичні засади мають ґрунтуватися на цілісному уявленні про взаємозалежність галузевого та територіального розвитку, взаємозв'язок економічного зростання та еволюції територіальної організації продуктивних сил.

Зростає значення властивостей і якостей території, регіону як своєрідного індикатора стану середовища життєдіяльності людини. Тепер територія починає сприйматися як природний базис для будь-якої економічної діяльності, як основа консолідації інтересів певних соціальних груп, управління різними формами господарювання, різноманітної суспільної діяльності.

Отже, в сучасних умовах кваліфікований економіст, менеджер та соціолог, який досліджує особливості виробництва, споживання, повинен не тільки досконало знати специфіку, проблеми та умови господарювання окремого підприємства, а і враховувати багатогранні просторові форми економічної діяльності, специфіку регіональних умов функціонування підприємств і розвитку цілих комплексів.

Цей навчальний посібник покликаний ознайомити студентів з основними категоріями, теоріями, закономірностями та принципами розміщення продуктивних сил, а також з найсуттєвішими особливостями сучасного розвитку міжгалузевих і регіональних господарських комплексів України. Це сприятиме формуванню нового економічного мислення, без якого неможливо успішно вирішувати комплексні регіональні проблеми.

Отже, метою курсу «Регіональна економіка» є забезпечення науково-методичної підготовки студентів до вирішення територіальних, регіональних завдань у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання. У процесі вивчення курсу має сформуватися комплексне, просторове сприйняття економіки з позицій зростання ролі людського фактора в усіх сферах суспільного виробництва, необхідності урахування досягнень науково-технічного прогресу у вирішенні економічних та інших проблем.

Методика вивчення дисципліни передбачає розгляд питань, які досліджуються нею, у взаємозв'язку з категоріями економічної теорії, регіональної економіки та менеджменту, економічної та соціальної географії.

Ця дисципліна є невід'ємною складовою ґрунтовної підготовки економістів широкого профілю до потреб управління регіональним розвитком суспільного господарства в умовах формування ринкового господарства.

МОДУЛЬ 1. РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ, МЕТОД І ЗАВДАННЯ ДИСЦИПЛІНИ

1.1. Предмет, об'єкт і завдання регіональної економіки.

1.2. Методи регіональної економіки.

1.1. Предмет, об'єкт і завдання регіональної економіки

Регіональна економіка вивчає проблеми та закономірності функціонування і розвитку економіки країни, яка розглядається як система взаємодіючих регіонів, вільних економічних зон, великих економічних районів, окремих територіально-виробничих комплексів, а також великих промислових та міських агломерацій.

Регіональна економіка є відносно молодого наукою і навчальною дисципліною. У західній науці ця галузь знань, яка названа "регіональною наукою", почала формуватися в кінці 50-х років ХХ століття. Ідеологом і організатором молодого наукового напрямку став У. Айзард. У самостійну галузь регіональна економічна наука оформилася в 1970-1980 роках і отримала статус навчальної дисципліни в 90-ті роки минулого століття.

У нашій країні перші дослідження предмета регіональної економіки з'явилися в 70-х роках ХХ століття. Проте, довгий час дані знання викладалися в університетах в рамках курсу "економічна географія", який був початковим циклом економічної освіти.

Курс регіональної економіки тісно пов'язаний з іншими економічними й загальносоціальними науками. Її предмет включає в себе питання з економічної теорії, соціології, демографії, політології, менеджменту та інших наук. Розглядаючи визначення поняття "регіональна економіка", слід відзначити декілька підходів.

З точки зору Грамлера, регіональна економіка повинна зайняти одне з центральних місць в економічній науці. З позиції цього вченого, ядро економічної науки буде будуватися в рамках триполюсної системи:

- 1 – макроекономіка;
- 2 – мікроекономіка;
- 3 – регіональна економіка.

Основоположником російської регіональної економічної науки вважається академік Некрасов. На його думку, регіональна економіка вивчає сукупність економічних та соціальних факторів і явищ, які визначають планове формування і розвиток продуктивних сил і соціальних процесів в регіональній системі країни і в окремому регіоні зокрема. В якості головної складової частини регіональної економіки вчений розглядав розміщення продуктивних сил, основних факторів виробництва за територією країни з метою максимально можливого зниження витрат на випуск продукції та з метою підвищення конкурентоспроможності регіонального виробництва.

З точки зору Гранберга, предмет регіональної економіки в широкому сенсі складний та багатосторонній. Його головними складовими частинами є:

- 1) економіка окремих регіонів;
- 2) економічні зв'язки між регіонами;

3) регіональні системи, які включають не тільки різні аспекти економічного життя, але і систему державного управління та регулювання у регіоні, систему регіональних бюджетів та міжбюджетних відносин, систему міжбюджетних трансфертів федерального, регіонального та муніципального рівня, а також бюджетних кредитів юридичним особам, субвенції, дотації та субсидії з боку вищих бюджетів нижчестоячим, а також систему соціальних відносин у регіоні, в якій оцінюються кілька параметрів, які показують стан рівня життя в регіоні, що характеризують ємність внутрішнього регіонального ринку, ступінь його диверсифікованості, ступінь потреби в робочій силі, що пов'язано з соціальною стратифікацією, демографічними процесами в регіоні, кваліфікацією робочої сили.

Інша позиція до визначення регіональної економіки представлена групою сучасних вчених-економістів. На їх думку, головне завдання регіональної економіки на сучасному етапі полягає у вивченні та вирішенні регіональних проблем економічної реформи. Відповідно до даної позиції, курс регіональної економіки покликаний відобразити сучасні наукові погляди на прояви і тенденції суспільно-територіального розподілу праці та міжрегіональної економічної інтеграції. У ньому враховується і відносна стабільність в пострадянському економічному просторі, сформованому раніше територіального розподілу праці, а також трансформація територіально-господарської структури через зміни, які відбулися, як у соціально-економічному, так і в геополітичному положенню України.

З їхньої точки зору, завданням регіональної економіки є дослідження просторових проблем економічного розвитку національної економіки та визначення шляхів і механізмів вирішення цих проблем. У цьому випадку об'єктом регіональної економіки є територіальні аспекти соціально-економічної системи країни, функціонування територіальних підсистем регіональної економіки. При цьому, як подібних підсистем виступає економіка на території конкретних регіонів України, система взаємодії між цими елементами, а також механізми управління соціально-економічним розвитком регіону та державне регулювання територіального розвитку в цілях забезпечення нівелювання розривів як у рівні економічного розвитку територій, так і в соціальному розвитку регіонів України.

На думку даної групи економістів, основний упор у дисципліні повинен бути зроблений на дослідженні механізмів та інститутів державного впливу і регулювання соціально-економічних процесів, що протікають на території регіонів, щоб на основі даних досліджень формувати адекватні ситуації, цільові комплексні програми розвитку економіки. При цьому, ініціатива формування подібних заходів повинна виходити від регіональної влади, які в першу чергу повинні обґрунтувати необхідність тих або інших програмних заходів, їх економічний ефект, а також необхідність виділення з обласного бюджету та

інших структур відповідної кількості коштів для фінансового забезпечення запланованих у програмі заходів. При цьому, має бути залучення коштів регіональних бюджетів на реалізацію цих програм, щоб підвищити економічну і політичну відповідальність регіональних властей за організаційне забезпечення всіх планованих у програмі заходів.

1.2. Методи регіональної економіки

У дослідженнях регіонознавців використовується широкий комплекс наукових методів, найважливішими з яких є наступні.

Системний аналіз. Цей метод спирається на принцип поетапності (постановка мети, визначення завдань, формулювання наукової гіпотези, комплексне вивчення особливостей оптимального варіанту розміщення галузей). Це метод наукового пізнання, який дозволяє вивчати структури галузей господарства, їх внутрішні зв'язки і взаємодію.

Метод систематизації. Він пов'язаний з поділом вивчаються явищ (виходячи з цілей дослідження) та обраних критеріїв на сукупності, що характеризуються певної спільністю і відмінними ознаками. Мова йде про такі прийоми, як класифікація, типологія, концентрація і ін.

Балансовий метод. Даний метод характеризується тим, що при забезпеченні розділів, показників економічного розвитку регіону, складанні соціально-економічного прогнозу регіону, регіонального бюджету використовується сукупність прийомів, які дозволяють зв'язати потреби в певній сфері з наявними ресурсами, а також з можливими ресурсами, які органи управління повинні привернути з позабюджетних джерел, бюджетів через субсидії, субвенції, кредити. Цей метод використовується для того, щоб досягти рівноваги між основними показниками, які, з одного боку, будуть описувати необхідні потреби, а з іншого - ресурси, які повинні бути залучені для виконання даних потреб.

Використання балансового методу в системі регіонального управління дозволяє вибрати найбільш раціонального співвідношення між тими галузями, які визначають господарський профіль регіону, а також дозволяють визначати співвідношення між цими структурообразуючими галузями і взаємопов'язаними комплексами, а також дозволяє розробити економічно обґрунтовані варіанти розміщення тих чи інших виробництв на території регіону, оцінювати доцільність нових виробництв, ступінь забезпеченості регіонів в продукції як за рахунок власного виробництва, так і за рахунок ввезення в регіон імпорту.

Головна умова реалізації балансового методу – необхідність взаємопогодженості балансів конкретних господарюючих суб'єктів, муніципальних, регіональних і федеральних органів управління.

Балансовий метод був найпоширенішим в економіці СРСР. Однак, в останні роки існування країни баланси розроблялися ізольовано один від одного, що не дозволяло ефективно прогнозувати соціально-економічний розвиток країни і впливати на відповідні процеси. В даний час відбувається відродження балансового методу. У ринковій економіці він може бути

використаний як метод координації, узгодженості, взаємопогодженості окремих розділів, показників регіональних прогнозів, планів соціально-економічного розвитку регіонів і територій, з цільовими комплексними програмами.

Нормативний метод. Даний метод регіональної економіки є методикою обґрунтування показників соціально-економічного розвитку регіону за допомогою заздалегідь розроблених і законодавчо встановлених норм і нормативів. Норми та нормативи становлять необхідну базу, наукові розробки регіональних економічних прогнозів, планів, програм, техніко-економічних проектів. Сам склад норм та нормативів досить різноманітний. Існує 3 підсистеми норм:

1) ресурсна: норми та нормативи витрат, запасів сировини, матеріалів, палива, енергії на одиницю виробленої продукції;

2) підсистема ефективності суспільного виробництва: продуктивність праці, виробництво продукції на 1 грн. витрат;

3) соціально-економічні норми: грошові доходи на душу населення регіону, середня заробітна плата, вартість "споживчого кошика" в регіоні, гранично допустима концентрація шкідливих речовин у певному середовищі.

У сучасних умовах особливого значення набуває створення єдиної науково обґрунтованої системи норм та нормативів, їх диференціація на регіональному рівні та поетапне впровадження в кожному регіоні з урахуванням його особливостей.

Метод економіко-географічного дослідження. Цей метод підрозділяється на три складові частини: регіональний метод (дослідження шляхів формування і розвитку територій, вивчення розвитку і розміщення суспільного виробництва у регіональному розвитку), галузевий метод (дослідження шляхів формування і функціонування галузей економіки в географічному аспекті, вивчення розвитку і розміщення суспільного виробництва у галузевому розрізі) і місцевий метод (дослідження шляхів формування і розвитку виробництва окремого міста, селища; вивчення розвитку і розміщення виробництва за його первинним осередком).

Картографічний метод. Цей метод дозволяє наочно (на відповідних картах) представляти особливості розміщення окремих об'єктів (природних, виробничих, соціальних і т.д.).

Метод економіко-математичного моделювання (моделювання територіальних пропорцій розвитку економіки регіону; моделювання за галузями господарства регіону; моделювання формування господарських комплексів регіону). З використанням сучасних електронних засобів даний метод дозволяє з мінімальними витратами праці та часу обробляти великий і різноманітний статистичний матеріал, різні вихідні дані, що характеризують рівень, структуру, особливо соціально-економічного комплексу регіону. Крім того, він дає можливість вибирати оптимальні рішення, оптимальні варіанти, моделі згідно з тими цілями, які поставлені перед регіональним дослідженням.

З цим методом (як і з методом систематизації) тісно пов'язані **методи багатомірного статистичного аналізу**. Одним із поширених методів аналізу багатомірної інформації є кластер-аналіз. Він полягає в переході до малого

числа латентних (приховані) змінних (факторів) та в класифікації об'єктів за цими факторами. Одним з перших видів статистичних моделей, які використовуються в регіональних дослідженнях, була модель так званої економічної бази. Вона була сформульована вченим Р. Хойтом (США) 30-е роки і була використана за 40 років у більш ніж 100 окремих регіональних дослідженнях США. Моделі економічної бази досить прості як теоретичного обґрунтування, так і по розробці. Для їх побудови необхідні тільки показники економічної активності (в основному показники зайнятості) за два періоду часу. Аналіз економічної бази є прискореним методом прогнозування регіонального економічного зростання, при цьому використовується спрощена теорія зростання, а потреби в інформації мінімальні. Отримані результати зводяться лише до прогнозування розвитку базисного та обслуговуючого секторів.

Науковий напрямок в регіональній економіці, який займається застосуванням **математичних методів**, тобто регіональним моделюванням, називається *регіонометрикою*. Серед математичних методів можна виділити наступні.

Метод таксонування – процес членування території на порівнянні або ієрархічні супідрядні таксони. Таксони – рівнозначні або ієрархічно супідрядні територіальні комірки, наприклад адміністративні райони, муніципальні освіти. Фактично процес районування на будь-якому рівні є таксонуванням. Оскільки об'єктом таксонування виступають регіони, в даному випадку можна вжити поняття *регіоналізація*.

Варіантний метод розміщення продуктивних сил регіону. Цей метод найчастіше використовується при розробці схем розміщення виробництва територією регіону на перших етапах планування і прогнозування. Він передбачає розгляд варіантів різних рівнів розвитку господарства тих чи інших регіонів, варіантів територіальних економічних пропорцій за регіонами.

Методи соціологічних досліджень. Дана група методів також знаходить місце в управлінні регіональною економікою, оскільки завдання, розглянуті прикладною соціологією, залежать від регулювання конкретних соціально-економічних процесів прогнозування, планування, управління в галузях та сферах життя економіки регіону.

У сфері розвитку галузей економіки регіону методи соціологічних досліджень застосовні для вирішення наступних завдань:

- 1) вивчення, аналіз та оцінка галузі економіки регіону;
- 2) виявлення процесів, які вимагають рішення невідкладної проблеми, розробки варіантів її рішення;
- 3) формування системи визначених показників, які повинні виступати в якості критеріїв, на основі яких згодом будуть визначатися пріоритети планування і прогнозування економіки галузі, регіону;
- 4) оцінка і аналіз можливих результатів і наслідків заходів, реформ, які будуть проведені в економіці регіону;
- 5) розробки наукового забезпечення та практичних рекомендацій при вирішенні економічних проблем регіону.

Методи соціологічних досліджень включають: стандартизовані інтерв'ю, індивідуальні співбесіди з представниками різних галузей і сфер соціально-економічного комплексу регіону (експертні опитування); контент-аналіз інтерв'ю і публічних виступів керівної еліти регіонів, вчених і фахівців і т.д.

Важливе місце у регіональних досліджень займають **методи зіставлення регіональних рівня життя населення та прогнозування розвитку регіональної соціальної інфраструктури.**

Для аналізу рівня життя населення регіонів центральними економічними органами розроблена методика зіставлення на основі системи синтетичних і приватних показників. У кінцевому рахунку, основна мета територіального аналізу рівня життя населення полягає у виявленні фактично сформованих відмінностей у рівні життя і досягнень щодо рівня ступеня задоволення потреб населення всіх регіонів України, а рівень життя населення безпосередньо пов'язаний з розвитком регіональної соціальної інфраструктури.

Таким чином, вивчення регіональних соціально-економічних систем спирається на досить широке коло методів і способів, якими активно користувалися і користуються регіонознавці.

Контрольні питання

1. Предмет і основні завдання курсу “Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка” та його зв'язок з іншими дисциплінами.
2. Регіональна економіка, її суть і предмет дослідження.

ТЕМА 2. ЗАКОНОМІРНОСТІ, ПРИНЦИПИ ТА ФАКТОРИ РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ ТА ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІКИ РЕГІОНІВ

- 2.1. Характеристика основних закономірностей РПС.
- 2.2. Характеристика основних принципів РПС.
- 2.3. Фактори РПС.
- 2.4. Передумови РПС.

2.1. Характеристика основних закономірностей РПС

Життєдіяльність людей триває у просторі, що називається географічним середовищем. *Географічне середовище* – це та частина географічної оболонки, яка найбільш загосподарена людиною і залучена до суспільного виробництва. Тут здійснюються всі види діяльності людей. Стосовно розташування продуктивних сил у науці замість поняття «географічне середовище» часто вдаються до поняття “економіко-географічний простір”.

Поняття простору не тотожне поняттю території. Територія – це частина поверхні суходолу, яка характеризується двовимірністю, а поняття простору нерозривно пов’язане з поняттям часу. Отож, термін “простір” характеризує відношення об’єктів у їхньому розвитку. Простір-час – загальна форма існування матерії. Простір має такі властивості: протяжність, єдність перервності й безперервності.

Виробництво не обов’язково пов’язується з територією, але якщо такий зв’язок є, то ми маємо діло з географічним простором. Географічний простір – це сукупність стосунків між географічними об’єктами, які розташовуються на конкретній території й розвиваються в часі. Якщо ж ідеться не просто про географічні об’єкти, а про об’єкти соціально-економічної сфери, то ми вживаємо термін “економіко-географічний простір”.

Економіко-географічний простір формується господарськими об’єктами та їхніми зв’язками на певній території. Об’єкт (підприємство) впливає на навколишню територію у трьох напрямках: виробництво, населення, природа. Формується три ареали впливу: виробничий, соціальний, економічний. Три ареали разом творять економіко-географічне поле підприємства.

Перетин множини полів різних об’єктів дає нам економіко-географічний простір. Він характеризується комплексністю території та дуже тісним зв’язком об’єкту з територією. А коли наперед висуваються не територія, а організаційно-господарські зв’язки, виявлені через систему управління, то вживається термін “*економічний простір*”. Кожний керований господарський об’єкт входить до економічного поля. Існують економічні поля підприємства, фірми, концерну тощо. Перетин економічних полів утворює економічний простір, – сукупність економічних стосунків на даній території, які виявляються через відношення управління.

Економічний простір не так жорстко пов’язаний з територією, як економіко-географічний, бо відношення управління можуть формуватися між

дуже віддаленими об'єктами. Крім того, якщо в економіко-географічному просторі зв'язок між виробництвом, соціумом та природою здійснюється безпосередньо, то в економічному – опосередковано. Тому економічний простір не завжди суміщується з економіко-географічним, але чим більше вони суміщуються, тим більше можливостей для оптимальних розв'язань.

Таким чином, РПС здійснюється у просторі, що характеризується багатомірністю, має власні специфічні закони й закономірності розвитку. Їх треба враховувати у наукових дослідженнях та у практиці розміщення виробництва.

Розміщення продуктивних сил – це наслідок впливу як об'єктивних законів та закономірностей, так і суб'єктивної волі людини.

Закон – це необхідне, істотне, стійке, повторюване відношення між явищами у природі й суспільстві.

Економічний закон – істотні глибинні взаємозалежності, що постійно повторюються в економічних процесах та причинно-наслідкових зв'язках.

Економічні закони, що відображають найбільш істотні, стійкі, об'єктивні практично-наслідкові зв'язки і відносини між суспільними процесами і територіями, дістали назву закономірностей РПС.

Розглянемо основні закономірності РПС (Додаток 3).

Закономірність ефективного розміщення продуктивних сил. За цією закономірністю відношення між економікою та територією такі, що найбільший можливий ефект забезпечується найменшими можливими витратами на розміщення об'єкту. Формула ефективності виробництва має такий вигляд:

$$E = \frac{E_{\phi}}{B}, \quad (2.1)$$

де E – ефективність; E_{ϕ} – ефект; B – витрати.

Ефект може виражатись або через валовий обсяг товарів та послуг, або через прибуток. Він може також виражатись через величину національного доходу, якщо йдеться про економіку країни або великого регіону. Отож, ефективність розміщення може розраховуватись як для окремого підприємства, галузі, так і для цілого регіону.

Звичайно, ефективність виробництва залежить не лише від вдалого розміщення, але й від інших факторів (технічної оснащеності, кваліфікації працівників тощо), проте «територіальний складник» у загальному розмірі ефективності достатньо великий, і його можна обчислити.

Стосовно території, ефективність виробництва реалізується за рахунок використання географічного положення об'єктів господарства, характеру використання природних і трудових ресурсів, комплексного розміщення продуктивних сил. Таким чином, ефективність РПС є найзагальнішою територіальною закономірністю, бо вона частково охоплює сферу впливу інших закономірностей (комплексності, територіального поділу праці тощо), які їй підпорядковані.

Закономірність територіального поділу праці виявляється у формуванні такої територіально-галузевої структури господарства, яка найбільше відповідає природним, економічним, соціальним умовам регіону та потребам міжрегіонального ринку. В основі територіального поділу праці лежать оптимальна спеціалізація господарства та ефективні внутрішньо- і міжрегіональні економічні зв'язки.

Розміщення продуктивних сил з оптимальною для даного регіону спеціалізацією знижує витрати виробництва й підвищує ефективність господарства. Налагодження тривких економічних зв'язків між регіонами об'єктивно веде до економічної інтеграції. Ефективна територіально-галузева структура господарства регіону означає не лише оптимальну спеціалізацію, але також взаємозв'язок спеціалізованих галузей між собою, з допоміжними та обслуговуючими галузями, внаслідок чого формується територіальний комплекс і забезпечується регіональна інтеграція господарства.

Закономірність економічної цілісності регіону. Вона полягає в органічній єдності природної, матеріальної (створеної людиною) та соціальної сфер. Усі три компоненти поєднуються не довільно, а під впливом певних закономірностей, факторів, передумов. Сполучення вихідних умов формування регіону дає величезну кількість варіантів, – тому на Землі нема тотожних регіонів. Кожний такий регіон неповторний.

Цей факт має чимале практичне значення, особливо для органів соціально-економічного управління. Навіть найвдалішу модель одного регіону не можна механічно переносити на інший, нехтуючи його специфікою. Це стосується не лише внутрішніх регіонів держави, але й її самої, бо на певному рівні державу також можна трактувати як регіон.

Закономірність регіональної інтеграції господарства діалектично пов'язана з закономірністю територіального поділу праці: відокремлення регіонів через їхню спеціалізацію конче вимагає налагодження тісних економічних зв'язків між ними. Так постає міжрегіональна економічна інтеграція. Внутрішньорегіональна інтеграція впливає із закономірності економічної цілісності регіону. Вона означає збирання до купи елементів господарства, внаслідок чого утворюється цілісна (інтегрована) система, регіональний економічний простір.

Внутрішньорегіональна інтеграція починається з налагодження економічних зв'язків між підприємствами. Можна собі уявити ланцюг таких зв'язків: видобуток залізної руди – виплавлення металу – важке машинобудування; підприємства цих галузей пов'язані виробничим процесом. Але це лише осьова лінія каркасу інтеграції. Треба також враховувати виробництво коксу для металургії, пов'язану з цим коксохімію, виробництво електроенергії для великих промислових підприємств, виробництво будівельних матеріалів, виробництво обладнання для металургії, важкого машинобудування, гірничодобувної промисловості тощо. І це ще не все. На підприємствах працюють люди, які повинні харчуватись, одягатись, лікуватись, їхніх дітей треба вчити й виховувати. У зв'язку з цим слід створювати сферу

обслуговування населення. Має розвиватись інфраструктура (транспорт, водопостачання, каналізація, зв'язок тощо), яка зміцнює економічні зв'язки.

Внаслідок інтеграції формується господарський комплекс. Регіон сам по собі є комплексом, але він складається з комплексів (підкомплексів) нижчого рангу. Саме тут ми виявляємо іншу – хоча й близьку до попередньої – закономірність: територіальної комплексності продуктивних сил.

Закономірність територіальної комплексності продуктивних сил. Комплексністю називається взаємопов'язаність елементів регіонального господарства, що впорядковує їх у регіональну економічну систему. Якщо економічна інтеграція – це швидше процес, ніж результат, то комплекс є наслідком цього процесу. Однак, треба пам'ятати, що будь-який комплекс безперервно розвивається.

У комплексі існує взаємозв'язок між спеціалізуючими, допоміжними та обслуговуючими галузями, між природними ресурсами регіону й виробництвом, між виробництвом і розселенням. Елементарний виробничий зв'язок між підприємствами, об'єднаними певною народногосподарською функцією, називається виробничим комплексом. Це може бути група машинобудівних підприємств, що випускають сільгоспмашини. Підприємства обмінюються між собою комплектувальною продукцією, запроваджують оптимальну спеціалізацію. Але у виробничому комплексі вони не обов'язково повинні розташовуватися поблизу одне одного, – іноді їх розділяє відстань у сотні кілометрів. Якщо ж вони розташовуються компактно й територіальна близькість має істотне значення, тоді формується територіально-виробничий комплекс (ТВК).

ТВК бувають різних розмірів і рангів, тобто характеризуються підпорядкованістю. Сполучення кількох ТВК у регіоні, підприємств регіону, які не належать до ТВК, виробничої та соціальної інфраструктури, – все це створює передумови для появи економічного району. Найвищий рівень розвитку комплексності – господарський комплекс країни.

Комплексність регіону відбиває його географічну цілісність, хоча регіональна цілісність і регіональна комплексність – поняття не тотожні: перше поняття ширше, більш загальне. Комплексний розвиток означає пропорційність, зрівноваженість між природними й трудовими ресурсами та виробництвом, а також міжгалузеву та внутрішньогалузеву збалансованість виробництва. Елементи комплексу взаємодоповнюють один одного: зміна (або зникнення) одного з них впливає на стан інших і на розвиток усього комплексу.

Закономірність територіальної концентрації продуктивних сил полягає у зосередженні виробництва й населення у найвигідніших місцях регіону, що забезпечує вищий (ніж середній для регіону) рівень життя та ефективність виробництва. Перевага таких місць може зумовлюватись особливо сприятливими природними умовами, вигідним економіко-географічним розташуванням, загальною економічною ситуацією, історико-економічними особливостями розвитку.

Так, наприклад, висока концентрація виробництва й населення у Донбасі й нижньому Придніпров'ї пояснюється унікальним поєднанням на компактній

території покладів кам'яного вугілля, залізної та марганцевої руд, кухонної солі, флюсових вапняків та вогнетривких глин, що становлять сировину для чорної металургії, коксохімії, азотних добрив, теплоенергетики й – на завершальній стадії циклу – важкого машинобудування. Крім того, цей регіон відрізняється сприятливими ґрунто-кліматичними умовами, що стимулює розвиток агропромислового комплексу.

Територіальна концентрація виявляється у формуванні промислових центрів, вузлів, агломерацій, технополісів, урбанізованих зон тощо. На кожному щаблі суспільного розвитку вона має свої межі, зумовлені розвитком продуктивних сил, зокрема технологією виробництва, досконалістю інфраструктури та ін. Спроби обминути ці межі, форсувати концентрацію, призводять до зниження ефективності суспільного виробництва. Так, надмірна концентрація металургійного виробництва й коксохімії перетворила Придніпров'я на зону екологічного лиха, що спричинило чималі соціальні й матеріальні втрати.

З територіальною концентрацією діалектично пов'язана **закономірність територіальної диференціації продуктивних сил**. Вона полягає у тому, що регіон об'єктивно диференціюється на ділянки, які найбільш придатні для певного різновиду діяльності. На одних ділянках вигідніше збудувати підприємства хімічного комплексу, на інших – підприємства АПК тощо. Але при цьому регіональна цілісність зберігається, якщо підприємства різних галузей взаємопов'язані (або виробничою технологією, або опосередковано – через використання трудових ресурсів, спільної інфраструктури тощо).

Закономірність зближення рівнів соціально-економічного розвитку регіонів пов'язана з процесами територіального поділу праці й регіональною інтеграцією. Це об'єктивна закономірність, яку треба враховувати в економічній політиці. Між регіонами існують відмінності, зумовлені неоднаковістю природних, економічних та соціальних умов, бо ми вже згадували, що на Землі нема двох однакових районів. Однак, ці відмінності стосуються галузевої структури економіки, форми її територіальної організації. Закономірність полягає в подальшому узгодженні рівнів соціально-економічного розвитку через посилення взаємозв'язків між регіонами.

2.2. Характеристика основних принципів РПС

Принципи розміщення продуктивних сил – це стисло викладені керівні, науково обґрунтовані положення, «правила діяльності», якими має керуватися суспільство при розміщенні продуктивних сил на певному історичному етапі.

Принципи відбивають закономірності. Але порівняно із закономірностями вони є більш динамічними, кожен з них може відображати не одну а декілька закономірностей.

До принципів розміщення продуктивних сил належать: (Додаток 4).

Принцип раціонального розміщення виробництва впливає із закономірності «ефективне розміщення продуктивних сил». Зміст його полягає у такому розташуванні виробництва, яке забезпечувало б високу ефективність

господарства. Раціональність означає вибір найкращих варіантів. Принцип раціональності реалізується завдяки комплексу певних заходів. А саме:

- відповідне наближення матеріаломістких, енергомістких, водомістких галузей до джерел палива, енергії й води. При цьому ми заощаджуємо не лише на транспортних витратах, але й комплексно використовуємо сировину, економно витрачаємо паливо, енергію й воду;

- наближення працемісткого виробництва до районів та центрів зосередження трудових ресурсів. Це дозволяє ефективно використовувати трудові ресурси за статтю, віком, кваліфікацією;

- наближення масового виробництва малотранспортбельної продукції до місць її споживання (наприклад, хлібопечення, виробництво будівельних конструкцій, тепла енергетика та ТЕЦ тощо);

- запобігання зустрічним перевезенням однотипної продукції, сировини й палива з одного регіону до іншого. Це трапляється у випадку так званого «відомчого» стилю керівництва господарством.

Перелічені заходи визначають зміст принципу раціональності у вузькому розумінні. Вони спираються на враховування факторів розміщення, про що докладно йтиметься далі. Натомість у ширшому розумінні поняття “раціональність” включає ряд інших принципів, які забезпечують ефективне розміщення господарства (пропорційність, комплексність тощо).

Принцип збалансованості і пропорційності означає таке розміщення виробництва, при якому витримувалася б рівновага між виробничими потужностями, обсягом виробництва – з одного боку, та наявністю сировинних, енергетичних, водних, земельних, трудових, фінансових ресурсів регіону – з іншого. Пропорційність передбачає також оптимальну структуру господарства регіону, тобто відповідну пропорцію між галузями спеціалізації, а також між спеціалізуючими, допоміжними й обслуговуючими галузями. За цим принципом укладаються регіональні міжгалузеві баланси при територіальному плануванні або прогнозуванні. Дотримання принципу збалансованості забезпечує регіону, країні економічної витривалості.

Принцип комплексного розміщення виробництва спирається на однойменну закономірність. Практично він реалізується:

- у комплексному використанні природних ресурсів, включно з відходами, приміром, гірництва чи лісопиляння, видобуванням усіх корисних компонентів;

- у раціональному використанні трудових ресурсів шляхом створення у регіоні такої структури господарства, при якій надається праця усім розмаїтим контингентам робочої сили;

- у створенні єдиної інфраструктури;

- у налагодженні ефективних виробничих зв’язків між підприємствами регіону.

За умов централізованої планової економіки принцип комплексності реалізується шляхом планового будівництва певного набору об’єктів у регіоні; якщо при цьому закономірності розміщення достатньо враховані, комплекс

функціонує добре, інакше помилкові рішення даються взнаки упродовж багатьох років.

За ринкової, навіть мало регульованої економіки, принцип комплексності повинен зберігатися. Тямущий підприємець прагне спорудити підприємство там, де є готова інфраструктура, бо витрати на її будівництво не будуть завеликі. Фірма, яка видобуває природний ресурс, намагається тут же створити переробне підприємство, аби зменшити витрати. Власник підприємства шукає суміжників, щоб налагодити взаємовигідну кооперацію. Підприємства й заклади сфери обслуговування потребують зосередження великого виробництва й населення.

Принцип комплексності полягає у визначенні найвигіднішої спеціалізації району з урахуванням територіального поділу праці.

Принцип розміщення підприємств згідно з раціональними формами суспільної організації виробництва. Поряд з державними і кооперативно-колективними формами рівноправного розвитку набувають кооперативна, орендна, акціонерна, приватна (індивідуальна) форми господарювання. Це потребує нового підходу до відомих (традиційних) форм суспільного виробництва – концентрації, спеціалізації, кооперування, комбінування і територіальної організації. На території регіонів набувають нового розвитку діалектично взаємопов'язані процеси територіальної концентрації та деконцентрації, територіальної спеціалізації та кооперування, агломерування та деагломерування тощо.

Раціональне розміщення продуктивних сил має також підпорядковуватися **принципу відносної сталості територіальних соціально-економічних систем в екстремальних умовах.** Умови життєзабезпечення в цих системах доцільно створювати з урахуванням можливості відносно автономного соціально-економічного розвитку і раціонального функціонування.

Принцип збереження екологічної рівноваги. Цим принципом, хоча він і є одним з головних, тривалий час нехтували у господарській практиці. Господарство регіону може бути збалансоване за більшістю параметрів, але якщо при цьому виникає екологічна напруженість, то воно не може визнаватися ефективним. Принципу екологічної рівноваги має підпорядковуватися решта вигод, які з'являються при різних варіантах розміщення продуктивних сил. Тому він може називатися принципом екологічного імперативу.

У сучасних умовах відбувається переорієнтація господарської діяльності й зміна пріоритетів регіонального розвитку під впливом соціальної орієнтації економіки. Це дає підставу вважати **соціальну орієнтацію провідним принципом розміщення продуктивних сил і регіонального розвитку.** Сутність його полягає в тому, щоб у кожному регіоні створити таку структуру господарства, яка б найповніше задовольняла матеріальні та духовні потреби населення. Реалізація цього принципу сприяє відтворенню соціальної справедливості рівноправного функціонування регіонів, повнішому використанню внутрішніх ресурсів та резервів, підвищенню соціально-

економічної ефективності територіального розвитку, формуванню всебічного розвитку особистості.

Керуючись цим принципом, суб'єкти господарювання певною мірою виводять підприємства та виробництва зі сфери відомчого монополізму, сприяють розвитку їхньої самостійності в системі ринково-грошових відносин. Вільна оптова торгівля засобами виробництва вносить нові аспекти в процес удосконалення господарської спеціалізації та комплексного розвитку регіонів. При цьому принцип поєднання регіональної спеціалізації та комплексного розвитку економіки регіонів на основі вдосконалення територіального розвитку й інтеграції праці збагачується новим змістом. Перетворення полягають в тому, що на зміну територіальному поділу праці, який складався під впливом відомчого диктату і вузькогалузевої ефективності, яка видавалася за державну, приходять інтеграційний поділ праці. Він формувався поєднанням інтересів держави, регіонів, міжгалузевих комплексів, окремих підприємств тощо. Основні внутрішні міжрегіональні економічні зв'язки будуть формуватися на основі становлення ринкових товарно-грошових відносин економічно самостійних підприємств і виробництв.

Вибір постачальників та споживачів діючих підприємств, профілю будівництва і проектування нових, варіанта переспеціалізації застарілих має здійснюватися з урахуванням принципу соціальної, економічної та екологічної ефективності всього регіонального господарства. При цьому потрібно орієнтуватися не на галузеву, як раніше, а на інтегральну територіально-міжгалузеву ефективність. Удосконалення розміщення продуктивних сил має сприяти поліпшенню соціально-економічних умов життя населення, оптимізації природокористування, вирішенню національних, політичних та інших завдань. Економічна ефективність знаходить відображення в регіональному прибутку і рентабельності територіального поєднання підприємств, у підвищенні продуктивності праці, поліпшенні якості продукції.

Дотримання принципів розміщення продуктивних сил є основою регіональної політики держави. **Регіональна політика** – це сфера управління економічним, соціальним і політичним розвитком країни у просторовому і регіональному аспекті.

2.3. Фактори РПС

У теорії розміщення продуктивних сил фактор розміщення є одним з центральних понять. Лише уважно вивчивши фактори розміщення, можна робити обґрунтовані висновки про його ефективність.

Фактори розміщення продуктивних сил – це сукупність численних різноякісних умов, ресурсів, передумов, потрібних для вибору місця розміщення або подальшого розвитку будь-якого соціально-економічного об'єкта з урахуванням його особливостей, виробничих критеріїв і поставленої мети.

Сукупність факторів утворює своєрідний механізм, необхідний для «запуску» процесу розміщення. Фактори регулюють кількісні та якісні

характеристики розміщення усіх конкретних видів людської діяльності та мають вирішальний вплив на цей процес.

Якщо змінюється склад факторів, повинне змінюватись і місце, придатне для розміщення об'єкта. Насправді кожна територія (регіон) характеризується набором факторів, що визначають її придатність для розміщення конкретного виробництва. У дійсності нема такого об'єкта, розміщення якого залежало б лише від одного фактора. Тільки сукупність кількох (іноді навіть десятків) факторів визначає ефективність розміщення.

Розгляньмо вплив окремих факторів на розміщення виробництва (Додаток 5).

Сировинний фактор. Його часто-густо називають фактор матеріаломісткості, хоча сировина й матеріали – не одне й те саме. Але у практичному аналізі витрати на сировину й матеріали об'єднують; у такому випадку кажуть про матеріаломісткість виробництва. Це чималі витрати й у більшості галузей промисловості складають понад половину всіх вкладень.

Звичайно ступінь матеріаломісткості визначається відношенням витрат на сировину до обсягу виробленої продукції. Водночас обидві величини можна виражати як у грошових, так і в натуральних показниках. Наочнішим є метод зіставлення натуральних величин, наприклад, ваги вихідної сировини й готової продукції. Якщо відношення сировини до готової продукції лише трохи перевищує одиницю, то виробництво нематеріаломістке; якщо ж кратність становить два й більше, то матеріаломісткість вважається високою.

Виробництва з великими витратами сировини на одиницю готової продукції, звичайно, треба розташовувати поблизу сировинної бази, щоб не робити великих відрахувань на транспорт. Найчастіше (але не завжди) перевезення готової продукції до споживача коштує менше, ніж перевезення сировини. Чим вища матеріаломісткість виробництва, тим більша його орієнтація на сировину. Деякі види виробництва через специфіку технології можуть розташовуватися лише там, де видобувається сировина: гірничодобувна, лісопильна промисловості, виробництво калійних добрив. У деяких випадках розміщення виробництва поблизу сировини цілком очевидне, хоча теоретично припустиме і в інших місцях, як-от виробництво соди. Для одержання однієї тонни соди треба 1,7 т кухонної солі, яка у цьому випадку добувається у вигляді розсолу, цебто її об'єм значно збільшується, і сировина стає практично нетранспортабельна. Виробництво льняних тканин зосереджено в районах виробництва льону, бо сировина (стебло) теж нетранспортабельна.

Деякі стадії комплексних галузей відрізняються високою матеріаломісткістю, інші – середньою або низькою. Наприклад, у кольоровій металургії збагачення сировини – дуже матеріаломісткий вид виробництва.

У чорній металургії матеріаломісткою вважається стадія виробництва чавуну, коли на одну тонну готової продукції потрібно приблизно дві тонни залізної руди, 1,3 тонни коксівного вугілля, а також флюсові вапняки, вогнетривкі глини та інша сировина.

У бурякоцукровому виробництві одержання цукру-сирцю прив'язане до місць буряківництва, а рафінадне виробництво – до споживача.

Сировинний фактор є провідним для таких видів виробництва, як гірничодобувна промисловість, лісопильна й целюлозно-паперова промисловість, виробництво соди, калійних добрив, азотних добрив з коксових газів, збагачення руд кольорових і чорних металів, виробництво чорної міді, нікелю, свинцю, цементна промисловість, виробництво металургійного й гірничого обладнання, цукру-піску, льняних тканин, маслоробна, консервна, сироварна, бавовноочисна й вовномийна промисловість, гутництво.

В усьому світі триває процес зниження матеріаломісткості виробництва, тому вплив сировинного фактора поступово спадає.

Паливно-енергетичний фактор. Цей фактор, за характером впливу на розміщення виробництва, близький до сировинного, бо паливо, як і багато інших видів сировини, теж мінеральний ресурс. Виробництва, що зазнають сильного впливу паливно-енергетичного фактора, називаються енергомісткими. Вони поділяються на електромісткі й паливомісткі.

За ступенем енергомісткості виділяються високоенергомісткі види виробництва (частка паливно-енергетичних витрат становить 30–45% витрат на вироблення продукції), середньоенергомісткі (15–30%) та неенергомісткі (менше за 15%).

До електромістких видів виробництва відносять виплавлення легких металів (алюміній, титан, магній), електролітичне виплавлення міді, нікелю, феросплавів та сталі, виробництво віскозного шовку, синтетичного каучуку. Такі виробництва повинні розміщуватись поблизу великих джерел електроенергії, – бажано біля гідроелектростанцій, що дають дешеву електроенергію. Так, найбільший український алюмінієвий завод розташований у Запоріжжі, біля Дніпрогес.

Власне, тепер нема такої галузі господарства, де б не використовувалася б електроенергія. Проте більшість споживає її відносно небагато, а тому вважається неелектромісткою. Зокрема, до таких галузей відносяться машинобудування, легка й харчова промисловість.

До паливомістких відносяться виробництва, які споживають багато тепла. Сюди відноситься виробництво глинозему (напівфабрикат для одержання алюмінію), на одну тонну якого витрачається 3 тонни умовного палива, віскозного шовку (15 т.у.п.), випічка хліба (2 т.у.п.), виплавлення нікелю (50 т.у.п.), виробництво соди (0,5 т.у.п.), синтетичного каучуку, целюлози, цементу, скла, виплавлення цинку тощо.

Паливомісткі види виробництва розташовуються поблизу паливних баз. Наприклад, у Костянтинівці (Донбас) є великий завод з виробництва цинку. Транспортні витрати на перевезення руди в цьому випадку менші, ніж на перевезення палива. Аналогічний завод, який працює на місцевому кузнєцькому вугіллі й привезеній руді, є у м. Белово (Кемеровська область). А от глиноземний завод у Миколаєві побудований на розхресті: імпорتنі боксити вивантажуються у порту, куди також підвозиться донецьке вугілля. Оскільки Миколаїв розташований неподалік від Донбасу, такі перевезення виправдані.

Водний фактор. Вплив цього фактора, як і попередніх двох, базується на використанні природних ресурсів. Як правило, йдеться про прісну воду, яка

споживається у процесі виробництва. Вода річок та озер, які використовуються для водного транспорту, хоча і є ресурсом, – звичайно не вважається складовою частиною водного фактора.

У світі споживається величезна кількість прісної води, причому водоспоживання виявляє схильність до зростання. Основна маса води використовується у промисловому й сільськогосподарському виробництві, але пропорції споживання у різних країнах не однакові. Водоспоживання великою мірою залежить від розвитку зрошування у регіоні: це найбільш динамічна складова у структурі споживання води. Споживання прісної води в Україні стримується її обмеженими запасами.

Найбільш водомістким видом виробництва є вирощування сільськогосподарських культур на зрошуваних землях. Так, на виробництво 1 т рису треба 8 тис.м³ води, бавовни – 5 тис.м³.

Брак води може перешкоджати розміщенню виробництва, навіть за інших сприятливих умов. Так, у Донбасі водний дефіцит стримує розвиток чорної металургії, а також деяких галузей органічного синтезу.

Фактор робочої сили (трудоий)

Його дія пов'язана з демографічним потенціалом країни (регіону) і залежить від чисельності трудових ресурсів, їхньої кваліфікації, статеві-вікової структури. Треба зазначити, що з розвитком науково-технічного прогресу, який супроводжується зростанням наукомісткості та ускладненням виробництва, роль трудового фактора збільшується.

Вплив трудового фактора визначається обсягом витрат праці на виробництво одиниці продукції. У першому наближенні це робиться шляхом обчислення питомих витрат на зарплату в собівартості продукції. Проте, такий метод розрахунку працемісткості не завжди точний. Багато залежить від вартості вихідної сировини: якщо вона дорога, то в кінцевій собівартості готової продукції її питома вага буде велика й понизить через це питому вагу заробітної плати. Сам розмір заробітної плати теж залежить від багатьох обставин, які не завжди реально відтворюють справжні витрати праці (цінова політика уряду, регіональні доплати до зарплати тощо). На питому вагу зарплати у собівартості впливає також рівень механізації праці.

Точнішим – хоча не завжди зручним для розрахунків – є метод натуральних показників, – наприклад, витрати людино-годин на одиницю продукції. Цей метод звичайно використовується у сільському господарстві й дає чітке уявлення про працемісткість окремих видів виробництва.

Працемісткість можна також визначити через розрахунок маси продукції, яка припадає на одного виробничника (у тоннах). Наприклад, на одну людину з промислово-виробничого персоналу (ПВП) у вугільній шахті припадає 750 т видобутого вугілля на рік; у виробництві соди це число становить 130 т, синтетичного каучуку – 90 т, сталі – 61 т, але у виробництві холодильного обладнання – лише 6 т, віскозного шовку – 3 т, трикотажної пряжі – 2 т, обчислювальної техніки – лише 0,6 т. Зрозуміло, що чим менше продукції за вагою припадає на одну людину, тим вища працемісткість. Здебільшого, для визначення працемісткості виробництва використовується

комбінований метод, який враховує натуральні й вартісні показники.

Найбільш працемісткими виявляються такі галузі: електроніка (виробництво ЕОМ, телевізорів, радіоприймачів, побутової електроніки), приладобудування, оптико-механічне, інструментальне виробництво, автомобілебудування, верстатобудування, швацька, бавовняна, вовняна, шовкова, взуттєва промисловість.

Працемісткі види виробництва у промисловості розміщуються у містах, які мають вільні трудові ресурси. Це не обов'язково найбільші міста: дуже часто у маленьких і середніх містах є певний контингент незайнятого населення. Нерідко місто, яке виросло біля шахти, змушене міняти свій профіль через вичерпання мінеральних ресурсів. У такому випадку формується незайняте населення, – подібні міста є і в Донбасі.

З іншого боку, міста, що виросли на «суто чоловічих» виробництвах (шахти, металургія тощо), мають незайняте жіноче населення (члени сімей шахтарів і металургів). Для раціонального використання трудових ресурсів тут доцільно розміщувати, наприклад, текстильні, взуттєві підприємства або електронне виробництво. Скажімо, в Донецьку, поряд із видобутком вугілля, металургією, хімією й важким машинобудуванням, створений великий бавовняний комбінат, який дав роботу жінкам. В індустріальному Луганську побудована взуттєва фабрика.

Працемісткі види сільськогосподарського виробництва доцільно розміщувати у регіонах з високою щільністю сільського населення.

У сучасному світі існує тенденція випереджуючого розвитку працемістких галузей у країнах, які розвиваються. У них є надлишок працездатного населення, котрому ще й платити можна небагато. Ось чому ненаукомісткі види виробництва, які потребують великих витрат праці (більшість галузей легкої промисловості, побутова електроніка), дедалі більше переміщуються з розвинутих країн до таких, які розвиваються.

До фактора «працемісткості» наближений фактор **наукомісткості** виробництва. До наукомістких відносяться усі виробництва, які потребують, по-перше, висококваліфікованих працівників, а, по-друге, великих вкладень у науково-дослідну базу. Мається на увазі виробництво ЕОМ, ракетобудування, літако- й автомобілебудування, виготовлення озброєнь тощо. Такі виробництва треба розміщувати у великих містах, які мають декілька (здебільшого понад десять) науково-дослідних інститутів і вищих навчальних закладів. В Україні до таких міст належать Київ, Харків, Одеса, Донецьк, Дніпропетровськ, Львів.

Інколи наукомістке виробництво разом з науковою базою «виноситься» за межі великого міста, утворюючи міста-супутники. Такими є у Росії Новосибірське академмістечко, Зеленоград. У США спеціалізованими центрами наукомісткої продукції (авіаракетобудування, електроніка) стали Сан-Дієго й Санта Ана (супутники Лос-Анджелеса), Сан-Хосе (супутник Сан-Франциско). Сьогодні кожна велика фірма має власний науково-дослідний заклад, а транснаціональні корпорації – цілі науково-дослідні центри.

Споживчий фактор. Дія цього фактора виявляється у наближенні виробництва до місць споживання готової продукції. Подібне тяжіння виникає

у таких випадках:

а) коли готовий продукт не можна перевозити на великі відстані через властиві йому споживчі властивості (хлібобулочні вироби, борошно, такі кондитерські вироби, як торти, тістечка, молочні продукти, а також сірчана кислота, енергія ТЕЦ):

б) коли продукт порівняно дешевий і перевезення на великі відстані може істотно (часом у кілька разів) збільшити його вартість (залізобетон, цегла та інші будівельні матеріали й конструкції);

в) коли масове споживання готової продукції локалізується у певних центрах, наприклад у великих містах або агломераціях, а сировина транспортується легко (швацьке й взуттєве виробництво, вироби з пластмас, меблі, цукор-рафінад, сталь з металобрухту – «мала металургія», соняшникова олія, м'ясо, сірники, нафтопродукти). До цієї ж групи відноситься виробництво фосфорних добрив та азотних добрив з газу, яке розміщується у районах інтенсивного сільського господарства, виробництво технологічного обладнання для галузей важкої промисловості, сільськогосподарські машини, бо їхнє перевезення коштує дорожче за сировину для їхнього виробництва.

Відповідно до споживчого фактора згадані види виробництва розміщуються у місцях масового споживання. Щодо цього показове хлібопекарне виробництво: кожний хлібозавод обслуговує територію з порівняно обмеженим радіусом дії – до 10 км. Радіус транспортування свіжого молока становить 25–30 км, тому молочні господарства розміщуються у приміській зоні тих центрів, які вони постачають свіжою продукцією (незбиране молоко, сметана, солодкий сир, кефір, вершки). Якщо ж молочні ферми віддалені від місць масового споживання, то молоко йде на виробництво сиру й масла – більш транспортабельної продукції.

Для транспортування сірчаної кислоти потрібна особлива ємність, яка подорожчає перевезення. Тому виробництво кислоти доцільно розміщувати у місцях її масового споживання (наприклад, на заводах фосфорних добрив), незалежно від того, де розташована сировина. У зв'язку з цим, у центрах виробництва суперфосфату (Одеса, Вінниця, Суми, Костянтинівка) завжди є виробництво сірчаної кислоти.

Радіус подавання тепла від теплоцентралей (ТЕЦ) не перевищує 30 км (інакше тепло розгубиться у мережі), тому ТЕЦ споруджуються лише у великих містах і не обслуговують периферію.

До споживача тяжіє виробництво бавовняних, шовкових і вовняних тканин, бо сировину для їхнього одержання транспортувати набагато легше, ніж готову продукцію. Ще більшою мірою це стосується швацької промисловості.

Масовим споживачем виробів з пластмас є машинобудування, тому їхнє виробництво зосереджене у великих машинобудівних центрах.

Транспортний фактор. Цей фактор є одним з найважливіших, бо він посилює дію попередніх чинників: його складова у структурі витрат нерідко дуже висока. Залежно від розмірів транспортних витрат розміщення виробництва тяжіє або до сировини, або до споживача. Частка транспортних

витрат на одиницю вантажу залежить від його вартості й способу транспортування. Дешеві вантажі (різні будматеріали: пісок, щебінь, гравій, вугілля, руди чорних і кольорових металів) перевозити на великі відстані не вигідно, бо транспортні витрати не лише стають співставними з вартістю продукції, але й можуть перевершити її. Здебільшого частка транспортних витрат у цих випадках становить 25% і більше. Тим часом у вартості дорогих вантажів (цукор, машини, бавовник, вовна, шовк-сирець) частка транспортних витрат не перевищує 0,1–1,5%.

Дешеві вантажі доцільно відправляти тими видами транспорту, які забезпечують нижчу вартість перевезення одиниці вантажу. Це, передусім, водний і трубопровідний транспорт. Так, у річковому транспорті України 83% обсягу перевезень припадає на мінеральні будівельні матеріали. На цю ж продукцію в каботажних перевезеннях усередині країни морським транспортом припадає 56%. Але морські й річкові шляхи не завжди прокладені там, де це зручно з погляду народного господарства, до того ж річки замерзають, тому масові перевезення вантажів здійснюються переважно залізничним та автомобільним транспортом. При цьому сипкі мінеральні вантажі, ліс, деякі види сільгосппродукції перевозяться здебільшого залізницею, а компактні малогабаритні – автомобільним транспортом. Виняток становить сільськогосподарська сировина, яка перевозиться на невеликі відстані автомобільним транспортом (наприклад, цукровий буряк – до цукроварень, овочі – до консервних заводів). Нарешті, вантажі далекого слідування відправляються, як правило, залізницею, а ближнього – автомобільним транспортом.

Фактор науково-технічного прогресу. Всебічне використання його досягнень, розвиток на їх основі нових галузей і вдосконалення наявних традиційних, зумовлює зміни у структурі суспільного господарства, зрушення у розміщенні окремих виробництв. Розвиток науково-технічного прогресу характеризується повсюдністю поширення, тобто за своєю сутністю розвиток науки й техніки екстериторіальний, всеохоплюючий і має всебічний вплив на життєдіяльність людей.

Важливою особливістю науково-технічного прогресу є й те, що він впливає на процес розміщення продуктивних сил не безпосередньо, а опосередковано, через інші чинники, видозмінюючи, трансформуючи їх. Саме під його дією відбувається переоцінка значимості традиційних чинників, які визначають розміщення виробництва. Наприклад, послаблюється вплив природних ресурсів і умов, транспорту тощо. Водночас посилюється значення такого фактора, як захист природного середовища. Науково-технічний прогрес є однією з головних причин зростання потреби у висококваліфікованій робочій силі.

Отже, раціональна й ефективна територіальна організація продуктивних сил країни має базуватися на науково обґрунтованому врахуванні не окремих умов і факторів, а всієї їх сукупності. Важливого значення у зв'язку з цим набуває організація служби відстеження (моніторингу) за різними факторами,

які впливають на розміщення виробництва. Розміщення продуктивних сил має постійно коригуватися відповідно до зміни умов і нових вимог практики.

Фактор ринкової кон'юнктури. Конкретні умови відтворення товарів, послуг, робочої сили становлять поняття ринкової кон'юнктури. Фактори кон'юнктури визначають рух цін, цінних паперів, розмірів виробництва, зайнятості. Кон'юнктура ринку – конкретні умови реалізації суспільного продукту. Вона здійснюється у співвідношеннях між наявними на ринку матеріальними цінностями та послугами й потребою у них. Якщо попит перевищує пропозицію, створюються стимули для розвитку виробництва. У протилежному разі з'являється необхідність скорочувати виробництво. Кон'юнктура залежить від місткості ринку, яка, у свою чергу, визначається обсягом виробництва та його спеціалізацією, рівнем купівельної спроможності населення.

Співвідношення попиту й пропозиції, яке лежить в основі кон'юнктури ринку, впливає на структуру й розміщення народного господарства. Якщо коливання кон'юнктури короткотермінові, вплив незначний або й зовсім мізерний, але якщо підвищення або зниження попиту на певні товари має довготермінову тенденцію, істотні зрушення у розміщенні продуктивних сил неминучі.

Прикладом може бути кон'юнктура, яка складається на світовому ринку енергоресурсів у нашому сторіччі. У першій третині сторіччя головним паливним ресурсом було вугілля – його питома вага у паливному балансі економічно розвинутих країн сягала 75–80%. Вугільна промисловість була тоді потужним районотвірним фактором (така ситуація склалася ще у XIX ст.). На базі вугілля виникли всесвітньовідомі багатогалузеві територіально-виробничі комплекси: Донбас, Рур, Судети, Йоркшир, Пенсільванія тощо.

Проте поступово економічніші види палива – нафта й газ – почали витісняти вугілля у паливно-енергетичному балансі. Нові нафтохімічні комплекси почали визначати обличчя економіки багатьох країн світу (Волго-Уральський та Західносибірський регіони Росії, американські штати Техас і Каліфорнія, країни Перської затоки), приваблюючи до себе капітали, матеріальні й трудові ресурси.

Тим часом, у деяких країнах економіка традиційних вугільних районів почала занепадати. Вугілля виявилось неконкурентоспроможним, бо у перерахунку на умовне паливо, його вартість у 5 разів перевищує собівартість нафти й у 10 разів – газу. Багато шахт у Європі та США почали закриватися. Частка вугілля у світовому енергобалансі знизилася до 26%.

Стійкий попит світового ринку на деякі сільськогосподарські товари може протягом багатьох років визначати спеціалізацію сільського господарства деяких країн і регіонів. Так, на початку XIX ст. Єгипет перетворився на бавовносійну країну через підвищений попит на довговолокнутий бавовник. Куба стала світовим виробником цукру-сирцю, переважна частина якого експортувалася. Країни Центральної Америки перетворились на «бананові республіки», постачаючи за кордон продукцію тропічного землеробства. Чай визначає добробут жителів Шрі-Ланки, арахіс – Сенегалу. Сприятлива

кон'юнктура на ринку чаю вже у другій половині нашого сторіччя визначила спеціалізацію на цій культурі країн Східної Африки – Кенії, Уганди й Танзанії, хоча для мешканців цього регіону чай – незвичний напій.

Спеціалізація на монокультурі – економічно ризикована справа, бо через погіршення кон'юнктури країна може опинитись у тяжкому стані.

Водночас урахування фактора ринкової кон'юнктури й гнучка зміна структури господарства дозволяють досягти певного економічного ефекту. Прикладом може бути південь України. Зі звільненням краю від панування Османської імперії та з посиленням російських впливів, південний степ використовувався переважно для випасу овець: південь України почав постачати бараняче сало на ринки Росії та світу. Проте, до середини ХІХ ст. дешевше австралійське сало почало витіснити з Європи українську продукцію. Тоді рільники півдня розорали пасовища й почали вирощувати пшеницю, конкурентоспроможність якої на європейському ринку залишалася високою майже до кінця минулого віку.

Ринкова кон'юнктура тісно пов'язана з науково-технічним прогресом, чутлива до його розвитку. Товари вищої якості, вищого ступеня складності, що задовольняють нові потреби, мають підвищений попит, ціни на них зростають. У тих країнах і регіонах, де своєчасно враховуються тенденції кон'юнктури, економіка витримує темп науково-технічного прогресу.

Фактор економіко-географічного положення

Розташування кожного об'єкта народного господарства у просторі зумовлене впливом ряду причин і закономірностей. Економіко-географічним положенням (ЕГП) об'єкта називається сукупність його відношень до інших економіко-географічних об'єктів, що лежать поза ним. Таким чином, об'єкт (не обов'язково підприємство, – це може бути й місто, район тощо) характеризується не лише розташуванням на певній території, але й системою зв'язків (реальних або потенційних) з іншими об'єктами.

Залежно від економічної природи об'єкта, найважливішими вважаються його відношення до джерел природних і трудових ресурсів, ринків збуту продукції, а також можливість виробничої кооперації з іншими об'єктами, транспортна забезпеченість, екологічна ситуація. Економіко-географічне положення – категорія історична. Це означає, що якщо з часом зміниться економічний простір довкола об'єкта, то це відіб'ється на економічному потенціалі самого об'єкта.

Наприклад, переміщення європейських торговельних шляхів у ХV–ХVІ ст. з Середземного моря до Атлантичного океану призвело до занепаду квітучих доти Венеції, Генуї та Флоренції. Натомість почалося економічне піднесення спочатку Іспанії й Португалії, а потім – Нідерландів, Франції, Англії, північнонімецьких міст. Відомо, що стародавній Київ став економічним і політичним центром України–Русі. Це сталося, по-перше, тому що він розташовується на перехресті водних шляхів, які утворюються Дніпровською річковою системою. По-друге, він лежав майже у центрі серед політично пов'язаних між собою князівств.

Географічне розташування об'єкта або території може розглядатись на

трьох рівнях: макро-, мезо- й мікрорівні.

Макроположення відтворює економічні відносини об'єкта з великими регіонами або навіть міждержавний рівень відносин. Україна, наприклад, має вигідне геополітичне розташування, бо або межує, або перебуває у безпосередній близькості до економічно розвинутих країн, які можуть бути ринком збуту нашої продукції й постачальниками сировини, обладнання й товарів ширьжитку. Крім того, наша країна має вихід до моря, який не замерзає. Тим часом, є країни, які не мають виходу до моря й оточені економічно слабкорозвинутими країнами. До таких належать деякі країни внутрішніх регіонів Африки. Їхній і без того нелегкий економічний розвиток утруднюється невідповідністю економіко-географічного положення.

Мезоположення характеризує об'єкт за відношенням до компактної та відносно невеликої за розміром території його оточення. Це може бути положення обласного центру або міста, усередині якогось регіону. Територія, яка тяжіє до певного центру на мезорівні, називається гінтерланд (від німецького Hinterland – країна, яка перебуває «поза» об'єктом). Найчастіше назва «гінтерланд» вживається щодо території, яка прилягає до портових міст. Коли у 60-х роках ХІХ ст. була побудована залізниця Одеса–Балта, яка дала вихід подільському хлібу на зовнішній ринок, то гінтерландом Одеси став не лише південно-західний «кут» України плюс Молдавія, але й протягом певного часу вся Подільська губернія.

На мікрорівні – а подеколи й на макрорівні – можна розрахувати зони впливу міст, тобто визначити радіус території довкола міста, вплив якої відчутний тією чи іншою мірою. Є досить проста формула, відома як закон взаємодії центрів тяжіння (закон Рейлі):

$$A_{am} = \frac{M_a}{R_{am}^2}, \quad (2.2)$$

де A_{am} – сила тяжіння міста A до точки M ; P_a – потенціал міста A , що виражається здебільшого чисельністю населення, але часом і іншими показниками (як-от обсяг торгівлі); R_{am} – відстань A до M .

Проте у точці M може виявитись вплив не одного, а кількох центрів. Тоді формула Рейлі набуде трохи іншого вигляду:

$$V_m = \sum_{i=1}^n \frac{P_i}{R_{im}^2}, \quad (2.3)$$

де n – кількість міст, які впливають на точку M .

Концепція демографічного потенціалу, як часом називають закон Рейлі, має практичне застосування: її використовують, зокрема, при визначенні оптимальних місць розташування підприємств, які виробляють споживчі товари. Тоді V_m позначає розміри контингенту потенційної клієнтури.

Мікроположення характеризує об'єкт відносно невеликого оточення. Це може бути розташування підприємства у місті, розташування сільськогосподарської ферми стосовно консервного заводу або найближчого ринку збуту продукції тощо. Мікроположення важливо враховувати, бо від його правильного вибору може істотно залежати прибуток підприємства. Якщо,

приміром, кав'ярня розташована у малолюдній частині міста, то кількість її клієнтів буде невелика. Але якщо водночас вона розташована і на інтенсивній міській магістралі, то ситуація може змінитись у кращий бік. Щоб оптимально розташувати об'єкт у місті, треба здійснити відповідні розрахунки й визначити: відстань до центру міста, залюдненість прилеглої території, щільність транспортної мережі, потенціал робочої сили, ступінь впливу конкурентів у зоні розміщення об'єкту.

Вплив ЕГП виявляється у тому, що об'єкт або регіон одержують певні економічні переваги при оптимальній взаємодії економічних зв'язків з іншими об'єктами й регіонами. До того ж, чим інтенсивніші зв'язки, тим вищий економічний потенціал об'єкта (регіону). Наприклад, Бельгія та Нідерланди й тепер використовують переваги свого географічного положення у вигляді «перевалювальних баз» на перехресті океанічних шляхів і шляхів, які пролягають углиб Європи. Наближеність до таких економічних велетнів, як Німеччина, Франція, дозволяє їм максимально використовувати переваги міжнародного територіального поділу праці.

Вдало розташовані міста перетворюються на великі транспортні вузли. Насамперед, це стосується портових міст, де масові вантажі перевалюються з одного виду транспорту на інший. Саме фактор ЕГП спричинив зростання й процвітання таких міст, як Нью-Йорк, Гамбург, Амстердам, Роттердам. Здебільшого, частину вантажів, які проходять через вузлові транспортні центри, вигідно переробляти на місці. Так, суто транспортний вузол перетворюється на багатофункціональне місто.

Прикладом може бути Одеса, яка у першу чверть свого віку мала відверто торговельний профіль. Проте, потреби флоту сприяли побудові в місті канатного заводу. Потім виявилось вигідним експортувати не зерно, а борошно, й в Одесі з'явилася мережа великих млинів. Цукор-сирець, який надходив до Одеси для експорту з Поділля, рафінувався на одному з найбільших в Україні заводів. Водночас на імпортній сировині в Одесі працювали чайна, тютюнова, джутова фабрики, суперфосфатний завод (до революції працював на північноафриканських фосфоритах), корковий завод, маслоробні заводи (переробляли кокосову копру). Наявність розлогого сільськогосподарського гінтерланду стимулювала появу, крім суперфосфатного заводу, підприємства з виготовлення плугів, консервних заводів. Так народжувалася промисловість одного з найбільших українських портів.

Екологічний фактор. З розвитком світової економіки, із збільшенням кількості підприємств та їх потужностей, із залученням все більших обсягів природних ресурсів до виробництва, зростає значення екологічного фактора в розміщенні продуктивних сил. Наприкінці 20-го сторіччя деякі вчені, суспільні діячі, політики навіть висунули гасло (так званий “екологічний імператив”): “Екологічна безпека – понад усе!” Це означає, що будь-які економічні вигоди не можуть бути виправдані, якщо їх здобуття супроводжується загрозою для довкілля.

Отже, існує певне протиріччя між розвитком виробництва та станом навколишнього середовища. Воно може бути роз'язане різними засобами.

Теоретично зменшення тиску на природу було б досягнуто на шляху істотного скорочення світового виробництва, особливо в галузях важкої промисловості, обмеження споживання товарів не найпершої необхідності (предмети розкоші тощо). Саме цей шлях пропонують члени Римського клубу. Але практична його реалізація сьогодні мало ймовірна. Більш продуктивним є використання позитивних наслідків науково-технічного прогресу для подолання екологічної кризи. Це, насамперед, технологічна реорганізація виробництва та його оптимальне розміщення.

Спочатку подивимося, в яких напрямках найбільш небезпечно розвивається екологічна напруга, пов'язана з господарською діяльністю людини, визначимо “найболючіші точки”. Оскільки сферою життєдіяльності людини стала, по суті, вся географічна оболонка, то і наслідки її діяння відчутні в усіх сферах: атмосфері, літосфері, гідросфері, біосфері. Головними факторами, які обумовлюють забруднення і деформацію навколишнього середовища є:

- використання зростаючих обсягів природних ресурсів (мінеральні ресурси, деревина, біологічні ресурси морів та прісних водоймищ, вода) для безпосереднього вживання у виробництві;
- відповідно зростаючі обсяги викидів забруднюючих речовин в атмосферу, водоймища та на суходіл;
- виробництво й викид у довкілля синтетичних сполук, які не є природними, а тому дуже небезпечні для організму людини, тварин і рослин (аміак, бензапірен, дуст та багато інших); деякі з таких сполук, як-от пластмаси, важко знищити або утилізувати, вони загромождають великі території, водночас отруюючи довкілля;
- реальною стала загроза радіоактивного забруднення внаслідок роботи атомних електростанцій та проведення ядерних випробувань;
- безпрецедентні темпи збільшення транспортних засобів, особливо автомобілів, спричиняють утворення шкідливого повітряного середовища у великих містах і вздовж напружених шляхових трас;
- забруднення Світового океану, насамперед, нафтою та нафтопродуктами, які перевозять танкерами;
- ерозія і засолення ґрунтів через грубі порушення агротехніки; скорочення площі земель, придатних для землеробства;
- знищення лісового покриву Землі, особливо тропічних та екваторіальних лісів, що призводить не тільки до незворотніх біологічних витрат (зникнення видів), але й порушує киснево-вуглекислий баланс в атмосфері;
- спорудження штучних водосховищ, гребель, гаток, осушення боліт, примусова зміна напрямку річок або зниження рівня озер з господарськими цілями порушує природний розвиток екосистеми, що часто веде до їх спотворення, а то й загибелі, завдаючи при цьому непоправну шкоду господарству.

Основними шляхами вирішення екологічних проблем, зменшення господарського тиску на природу реально можуть бути такі заходи.

1. Істотне зниження матеріаломісткості виробництва, зменшення витрат сировини на одиницю продукції; цей процес вже відбувається в індустріально розвинутих країнах.

2. Зниження електроємкості виробництва, зменшення витрат електричної та теплової енергії на одиницю продукції.

3. Попередні заходи здійснюються вкупі із суттєвою структурною перебудовою виробництва, що супроводжується зменшенням питомої ваги традиційних галузей виробництва (чорна металургія, важке машинобудування, основна хімія) та підвищенням нематеріаломістких, наукоємних виробництв (електроніка, біотехнологія, тощо).

4. Впровадження технологій з повним циклом виробництва. Досягнути повної утилізації відходів сьогодні неможливо, але звести їх викиди до нешкідливого рівня необхідно. Тверді відходи використовуються, зокрема, як будівельні матеріали; гази, що відходять, – для одержання нових хімічних сполук. Використання оборотної води не тільки заощаджує дефіцитну прісну воду, але й запобігає забрудненню водоймищ.

Визначені вище заходи стосуються, передусім, технологічної перебудови виробництва. Але є такі напрямки вирішення екологічних проблем, що залежать від територіальної організації народного господарства. Врахування екологічного фактора в розміщенні продуктивних сил виявляється в таких ситуаціях:

– недопустима концентрація шкідливих видів виробництва (з великими об'ємами викидів) у населених пунктах і регіонах з високою щільністю населення. Щодо цього Донбас і Середнє Придніпров'я є класичним негативним прикладом. Зосередження кількох металургійних велетів у Дніпропетровську, Запоріжжі, Маріуполі створює небезпечну екологічну ситуацію у цих містах. Те саме можна сказати про Донецьк, Горлівку, Кривий Ріг, Дніпродзержинськ, де металургійні й хімічні підприємства зосереджені на порівняно невеликій площі, а самі ці міста розташовані у густонаселеному регіоні;

– треба враховувати рельєф місцевості та мікрокліматичні умови. Там, де може застоюватись повітря, не можна будувати великі підприємства з великими викидами шкідливих речовин в атмосферу. Наприклад, в улоговинах при температурних інверсіях холодне повітря стікається зі схилів униз, вертикальне перемішування повітряних мас слабне, і шкідливі речовини, не розпорошуючись, можуть подовгу висіти над місцем викиду. Такі явища властиві деяким містам Сибіру. В улоговинах розташовані Лос-Анджелес, Мехіко, для яких смог – звичне явище. У горах довкола Мехіко є прохід – долина, яка могла б вентилювати повітря, але її «перегачують» будівлі нафтопереробних, сталеплавильних і цементних заводів. Забрудненість повітря у місті у 100 разів більша за допустимі межі;

– проектування промислових підприємств у містах має враховувати розу вітрів; об'єкти слід розташовувати так, щоб імовірність задимлення житлових кварталів була найменшою. У приморських містах небажана щільна багатоповерхова забудова берегової зони, бо місто не провітрюватиметься

свіжим морським повітрям. Натомість у північних містах треба вибудовувати «барикади» висотних будинків назустріч холодним вітрам;

– довкола підприємств з особливо шкідливим виробництвом створюються санітарні зони, позбавлені постійного житла. Так, атомні електростанції оточуються зонами з радіусом 30 км.

2.4. Передумови РПС

Природні передумови

Передумови розміщення продуктивних сил – це умови, без яких розміщення й розвиток виробництва неможливі.

Їх можна поділити на три великі блоки: природні, демографічні, економічні.

Природні умови й ресурси істотно впливають на особливості й принципи територіальної організації виробництва.

Природні умови – поняття, яке охоплює властивості природи, істотні для життєдіяльності населення, але які на певному рівні розвитку продуктивних сил безпосередньо не беруть участі у виробництві, хоч і мають на нього вплив. Це клімат, характер ґрунтів, рельєф місцевості, умови видобутку корисних копалин тощо. Природні умови значною мірою визначають продуктивність і спеціалізацію сільського господарства, розвиток будівництва, технологічні характеристики певних виробництв, а також рівень життя населення.

Природні ресурси – це об'єкти і сили природи, які на певному рівні розвитку продуктивних сил та вивченості можуть бути використані для задоволення потреб суспільства у формі безпосереднього застосування в матеріальній діяльності. Природні умови значною мірою визначають продуктивність і спеціалізацію сільського господарства, розвиток будівництва, технологічні характеристики певних виробництв, а також рівень життя населення.

Класифікація природних ресурсів залежить від **поставленої мети**.

– мінеральні, до яких відносяться корисні копалини та мінерально-будівельна сировина. Мінеральні ресурси можуть поділятися на паливні, рудні й нерудні;

- земельні, серед яких виділяють типи ґрунтів, а також види господарського використання земель: рілля, сінокоси й пасовища, ліси й чагарники, малопродуктивні землі тощо;
- водні, які поділяються на води Світового океану та води суходолу, які складаються з поверхневих вод (річки, озера, ставки, водосховища, болота, льодовики) і підземних вод (ґрунтові та артезіанські);
- біологічні ресурси, які включають рослинний і тваринний світ;
- ресурси Світового океану, які перебувають: у воді в розчиненому стані, на морському дні й під ним – у товщі земної кори;
- рекреаційні, які включають природно-кліматичні, бальнеологічні й заповідні;

- кліматичні й космічні, до складу яких входить сонячна енергія, енергія вітру, внутрішнє тепло Землі, енергія хвиль, освітленість тощо.

За **ступенем вичерпуваності** природні ресурси поділяються на невичерпні й вичерпні. До невичерпних природних ресурсів відносяться: сонячна енергія, внутрішнє тепло Землі, енергія вітру, води. До вичерпних природних ресурсів відноситься: ґрунт (1 см ґрунту відновлюється через 100 років), рослинний і тваринний світ, атмосферне повітря, вода.

До невідновних з погляду людства відносяться корисні копалини й мінерально-будівельна сировина. Період їхнього відновлення у земній корі налічує десятки й сотні мільйонів років, що несумісно з життям людини. Крім того, у найближчому майбутньому повністю вичерпається багато розвіданих запасів корисних копалин.

Треба розрізняти такі поняття: мінеральні ресурси, природні ресурси, сировина й корисні копалини.

Мінеральні ресурси – це сукупність запасів корисних копалин у надрах Землі (району, країни, регіону, планети), придатних для використання у різних галузях господарства.

Корисні копалини – це мінеральні утворення в земній корі з певним хімічним складом і фізичними властивостями, які використовуються людиною у її господарській діяльності.

Корисні копалини посідають особливе місце серед природних ресурсів. За ступенем розвіданості та вивченості поклади корисних копалин поділяються на:

- A* – докладно розвідані й передані до експлуатації;
- B* – попередньо розвідані з приблизним визначенням меж покладів;
- C₁* – слабо розвідані, частково з урахуванням екстраполяції;
- C₂* – перспективні ресурси.

Корисні копалини розрізняються за якістю, глибиною залягання, за хімічним складом, вмістом корисного компонента у породі тощо.

Демографічні передумови розміщення продуктивних сил

У комплексі передумов розміщення продуктивних сил демографічні є найважливішою складовою частиною, бо трудові ресурси – головна продуктивна сила. Аналізуючи вплив демографічних передумов на розміщення продуктивних сил, треба враховувати, що населення – не лише виробник матеріальних благ і послуг, але і їхній споживач. Тому враховувати слід і осіб у працездатному віці, і дітей, і осіб похилого віку. Населення у своїй сукупності формує і споживчий ринок, і ринок праці.

Демографічні передумови можна поділити на такі основні структурні блоки:

- чисельність населення країни (регіону), його динаміка, характер відтворення;
- розміщення населення на території, щільність населення, форми розселення, міграції;

- статевовікова структура населення, чисельність і динаміка трудових ресурсів, рівень їхньої кваліфікації;
- структура зайнятості населення;
- національний склад населення;
- демографічна політика держави.

У взаємодії з іншими передумовами й факторами розміщення продуктивних сил той чи інший структурний блок стає провідним, визначальним.

Динаміка природного приросту населення регіону залежить від рівнів народжуваності й смертності; приріст населення – це різниця між кількістю народжених і померлих за певний період (звичайно – за рік). Щоб дані про народжуваність, смертність і природний приріст були співставні за різними регіонами, їх розраховують на 1000 душ населення, одержуючи відповідні коефіцієнти: коефіцієнт народжуваності, коефіцієнт смертності, коефіцієнт природного приросту.

Коефіцієнти природного руху обчислюються у проміле (‰).

Характер відтворення населення безпосередньо впливає на його статевовікову структуру. Особливе значення має контингент осіб працездатного віку.

Частка осіб працездатного віку в економічно розвинутих країнах вища, ніж у тих, що розвиваються. Щодо економіки – це позитивний факт. Демографічне навантаження на працездатне населення тут менше, бо менша частка непрацездатних поколінь, які потребують соціальної підтримки. Висловлюючись мовою статистики: якщо в Україні на одного працюючого припадає 0,6 утриманців, то у Кенії – 1,2.

В Україні визначено вік початку трудової діяльності – 16 років, а виходу на пенсію – 56 років для жінок і 61 років для чоловіків. Практично у трудовій діяльності бере участь трохи інший контингент, бо продовжує працювати частина осіб пенсійного віку, але деякі категорії (наприклад, військовослужбовці) до трудових ресурсів не зараховуються.

Загальна кількість трудових ресурсів України становить близько 22 млн чол. (2001 р.).

Рівень кваліфікації трудових ресурсів України досить високий. Це впливає з рівня освіти працівників: питома вага фахівців з вищою та середньою спеціальною освітою у народному господарстві становить 28,7%. Практично усі особи працездатного віку письменні, що властиво лише високорозвинутих країнам світу.

Територіально розміщення населення тісно пов'язане з економічними й природними передумовами розміщення виробництва. Кращі ґрунтово-кліматичні умови сприяють більшій продуктивності сільського господарства, – тому на одиниці території може прохарчуватись більше населення.

Залежно від структури економіки у деяких країнах щільність населення визначається передусім сільським населенням, в інших – міським. Найчастіше на ґрунті чималих ресурсів згодом розвивається обробна промисловість, і щільність населення стає наслідком дії обох факторів.

За впливом факторів розселення наша країна ділиться на три регіони, які майже збігаються з економічними районами. У Донецько-Придніпровському районі розселення зумовлено передусім промисловим розвитком. Особливо щодо цього виділяються Донбас, Криворіжжя, Середнє Придніпров'я, Харківська область. Західно-Український район більшою мірою зазнав впливу фактору сільського розселення, бо промислове виробництво запанувало тут порівняно пізно. У південному районі вплив обох факторів приблизно урівноважений.

Розселення тісно пов'язане з міграціями. **Основні види міграцій** – зовнішні й внутрішні. Останні, у свою чергу, поділяються на міжрайонні міграції та міграції між містом і селом. Зовнішньою називається міграція населення між країнами. Люди, які виїждять з країни, називаються емігрантами, а які приїждять – іммігрантами.

Збільшення питомої ваги міського населення й зростання соціально-економічної ролі міст називається **урбанізацією**. У деяких економічно розвинутих країнах світу цей процес майже завершився, і відсоток міського населення сягнув високих позначок і далі майже не підвищується.

Поняття урбанізації тісно пов'язане з **системами розселення населення** – територіально цілісними і функціонально взаємопов'язаними сукупностями поселень. Два основних типи поселень – міські й сільські мають істотні відмінності щодо функціональної структури й людності, причому функціональна характеристика є вирішальною при визначенні типу поселення. Виникнення й розвиток систем розселення – це наслідок територіального розподілу праці. Кожне поселення в системі виконує свої соціально-економічні функції.

Для системи розселення характерні тісні внутрішні зв'язки між її елементами (поселеннями), які втілюються в інтенсивні міжселенні потоки: виробничі, культурні, інформаційні тощо.

За ступенем розвитку й територіальним охопленням системи розселення поділяються на локальні й регіональні. **Локальні системи** охоплюють відносно невелику територію (в Україні – звичайно область або навіть її частину). Критерієм межування такої системи є показник транспортної доступності, який визначає відстань (у годинах) від центру системи до її крайнього поселення; для регулярних поїздок населення в один кінець ця відстань не повинна перевищувати 1,5 години. Локальні системи дають змогу активного спілкування людей, сприяють найбільш інтенсивним економічним зв'язкам між об'єктами системи. Центром локальної системи є найбільше багатофункціональне місто. Навколо нього групуються міста нижчих рангів; так утворюється **міська агломерація**. Сільські поселення, які входять в систему, також ранжируються за величиною і функціональним призначенням (центри адміністративних районів, сільськогосподарські центри, селища при фермах тощо).

Регіональні системи розміщуються на досить великих територіях; в Україні вони включають поселення декількох областей. Часто базою для формування регіональних систем розселення виступають ТВК (як, наприклад,

для Донецької регіональної системи, що охоплює Донбас). Найбільше місто регіону, найскладніше в функціональному відношенні, набуває значення регіонального центру. Іноді регіональна система може мати декілька центрів, якщо вони примірно рівнозначимі.

Найбільшою формою розселення є *мегаполіс*, що виникає у разі зрощування декількох агломерацій. Мегаполіси можуть простягатись на сотні кілометрів; проте вони не являють цілковиту міську забудову території, її «галявини» можуть бути зайняті селами, рекреаційними об'єктами тощо. Найбільші мегаполіси світу: «Босваш» – між американськими містами Бостоном і Вашингтоном; «Чипітс» – між Чикаго й Піттсбургом; «Сансан» – між Сан-Франциско й Сан-Дієго; Тихоокеанське узбережжя між Токіо й Осакою; район нижньої течії р. Рейн (Нідерланди–Німеччина).

Розселення й виробництво мають прямий та зворотний зв'язок. Довгий час домінуючим фактором було виробництво, яке зумовлювало певну систему розселення. І сьогодні сільське господарство й гірнича промисловість, наприклад, локалізують поселення. Але під впливом НТП великі міста «притягують» виробництво до себе. Зосередженість в містах науково-дослідних закладів, вузів, великого контингенту висококваліфікованих фахівців сприяє розміщенню в них наукоємних виробництв, формуванню потужних інформаційних центрів.

Подальший розвиток систем розселення веде до їх трансформації. Друга половина ХХ ст. відзначається зменшенням населення багатьох великих міст (Нью-Йорк, Лондон); водночас швидко зростає їх приміське оточення: міста-супутники, які перетворюються чи на «міста-спальні», чи на промислові додатки великих міст. Місто-центр «розвантажується» від надмірної кількості виробничих об'єктів і населення. Проте, посилюються його зв'язки із іншими поселеннями агломерації. Такий процес має назву *субурбанізації*. Таким чином, урбанізація переходить на вищий щабель.

Національний склад населення не відіграє вирішальної ролі в економіці, хоча деякі національні аспекти треба враховувати у певних економічних ситуаціях. До них відносяться: ступінь етнічної однорідності у країні, національні традиції у трудовій діяльності, рівень національної культури, спосіб життя, темперамент тощо.

Залежно від демографічної ситуації у країні здійснюється певна *демографічна політика* – комплекс соціально-економічних заходів, за допомогою яких уряд скеровує ці процеси у потрібному напрямку. Цілі демографічної політики можуть бути діаметрально протилежні.

Економічні передумови

Сукупність економічних умов та відношень, що впливають на особливості розміщення продуктивних сил, називається економічними передумовами розміщення. Вони значною мірою визначають територіально-галузеву структуру виробництва, ефективність розміщення об'єктів народного господарства, напрям міжрегіональних зв'язків. З економічними передумовами

тісно пов'язані такі поняття, як економічний потенціал країни, структура народного господарства, територіальний поділ праці.

Економічні передумови РПС можна погрупувати таким чином:

- історико-економічні передумови;
- особливості суспільної організації виробництва;
- характер прояву територіального поділу праці (на регіональному й міжнародному рівнях);
- загальний рівень економічного розвитку регіону.

Ці передумови взаємопов'язані й взаємозумовлені. Так, історико-економічні передумови докладно визначають загальний економічний потенціал країни та участь її у територіальному поділі праці (ТПП). В свою чергу, ТПП впливає на структуру народногосподарського комплексу. Форми суспільної організації виробництва великою мірою є підсумком історико-економічного розвитку країни.

Розгляньмо вплив економічних передумов на розміщення продуктивних сил. *Історико-економічні передумови* є закономірною послідовністю подій у попередньому розвитку економіки, які справили істотний вплив на сучасний характер РПС. Передумови бувають загальні й регіональні.

Загальні історико-економічні передумови визначаються закономірностями суспільного розвитку. Це розвиток соціально-економічних відносин, послідовне чергування способів виробництва, вдосконалення засобів праці, індустріалізація, науково-технічний прогрес тощо.

Загальні історико-економічні передумови виявляються і в територіальному аспекті, зокрема в суспільній організації виробництва, що адекватна рівневі соціально-економічного розвитку держави. В економічно розвинутих країнах процес спеціалізації й концентрації виробництва почався раніше, ніж у країнах, які розвиваються, і набув завершених форм. Територіальна організація виробництва утворює тут цілісну систему, що складається з промислових центрів різного рангу, вузлів, територіальних комплексів, спеціалізованих промислових і сільськогосподарських зон, розвинутої інфраструктури. Такій системі властива гнучкість: вона створює кращі можливості для перебудови економіки, якщо це викликано зміною кон'юнктури світового ринку або науково-технічним прогресом. Водночас у багатьох країнах, які пізніше вийшли на шлях індустріалізації, виробництво концентрується у небагатьох гіпертрофованих центрах (іноді – просто у столиці) при слабкому економічному розвитку решти території.

Звичайн, історико-економічні передумови регіонального характеру впливають на розміщення продуктивних сил у регіоні, хоча іноді вони можуть зачіпати досить великі території, навіть країни. Вони створюються не стільки під дією загальних законів суспільного розвитку, скільки під дією історичних умов розвитку економіки, притаманних саме цьому регіону, структури інтегрального потенціалу, геополітичних та екологічних факторів. З часом вплив історико-економічних передумов вирівнюється: з'являються нові ситуації, які змушують переглянути територіально-галузеву структуру

господарства. Для теперішньої України донедавна минуле стало вже історико-економічною передумовою.

Форми суспільної організації виробництва – важлива складова частина системи економічних передумов розміщення продуктивних сил. Таких форм нараховується чотири: концентрація, спеціалізація, кооперування й комбінування.

Концентрація Як правило, зростає ефективність виробництва за рахунок масовості випуску продукції. На великих підприємствах більше можливостей для маневрування матеріальними ресурсами та виробничим персоналом.

Збільшення виробничої потужності – не єдина форма концентрації. Вона виявляється також у централізації управління шляхом об'єднання підприємств, але такий процес найчастіше називається централізацією.

Велике підприємство є районотвірним фактором: довкола нього виростають підприємства-суміжники, відбруньковуються філії. Таке підприємство стимулює розвиток усього регіону, де воно розташоване.

Концентрація виробництва часто виглядає як зосередження великих підприємств на обмеженій території, цебто як територіальна концентрація.

Треба також пам'ятати про екологічну небезпеку зосередження деяких видів виробництва. І ще одне: великі підприємства погано піддаються перепрофілюванню – переходу до випуску принципово нової продукції. Тому в добу НТР концентрація виробництва не вважається безумовним благом. В економічно розвинутих країнах – поруч з гігантами – з'являється дедалі більше невеличких підприємств (так звані «венчурні підприємства»). Оптимальним варіантом у сучасній економіці є поєднання підприємств різних розмірів, що виконують свої специфічні функції у регіоні. І тому, безперечно, українській економіці треба дещо розосередити виробництво, щоб підвищити загальну його ефективність.

Спеціалізація підприємства на певному виді продукції означає, що з внутрішньорегіональних і локальних причин саме у цій точці простору створюються сприятливі умови для виробництва цієї продукції. Слушність такого висновку доводиться економічним аналізом. Якщо ефективність спеціалізованого виробництва досить висока, то це означає, що підприємство перебуває у фокусі збігу сприятливих факторів для даного виробництва. Територіальною спеціалізацією називається орієнтація регіону на виробництво товарів і послуг для позарайонного споживання у загальній системі територіального поділу праці.

Кооперування – це організований взаємозв'язок спеціалізованих підприємств. Особливо поширене кооперування у машинобудуванні, де на його основі виготовлюється уся складна продукція. Кооперування буває внутрішньогалузеве, якщо кооперативні поставки здійснюються між підприємствами однієї галузі, й міжгалузеве.

У територіальному розумінні кооперування поділяється на внутрішньорайонне й міжрайонне. Внутрішньорайонне кооперування, особливо якщо воно сполучається з міжгалузевим, є основою формування регіональних територіально-виробничих комплексів. Нарешті, важливою формою є

міжнародне кооперування. Воно розповсюдилося завдяки транснаціональним корпораціям і створенню регіональних економічних спільнот (як-от «Спільний ринок»).

До переваг **комбінування** відноситься економія на транспортних витратах, можливість комплексно використовувати сировину, оперативність управління. Воно особливо ефективне у галузях, де перероблюється велика кількість сировини: металургія, харчова, текстильна, лісова й деревообробна промисловість. Найтипівішим прикладом є комбінат у металургії, де здійснюються послідовні операції: виробництво чавуну, потім сталі й, нарешті, прокату.

Є три види комбінування: на основі послідовної обробки сировини, на основі комплексного використання сировини й на основі використання відходів. Часто ці види комбінування сполучаються. Наприклад, на комбінаті чорної металургії послідовна обробка руди супроводжується переробкою відхідних коксових газів; у кольоровій металургії – комплексне використання руди, послідовна обробка її компонентів та утилізація сірчистих газів.

На розміщення продуктивних сил істотно впливають форми суспільної організації виробництва, визначаючи територіально-виробниче «обличчя» регіону.

Територіальний поділ праці як економічна передумова розміщення продуктивних сил є вирішальним. Власне, розміщення виробництва є територіальним аспектом суспільного поділу праці. Територіальний поділ праці на міжрайонному рівні формує народногосподарський комплекс країни. Чим розвиненіша економіка країни, чим глибший поділ праці, тим чіткіше визначається регіональна економічна структура й тим більше можна відокремити економічно цілісних територіальних комплексів.

У масштабах країни – аналізуючи ефективність регіональної спеціалізації – треба враховувати транспортний фактор, особливо якщо територія країни достатньо велика.

Поглиблення міжрайонного поділу праці сприяє ощадливішому використанню природних і трудових ресурсів, підвищенню ефективності виробництва.

В усьому світі спостерігається процес інтегрування національних економік у єдине світове господарство, і це позначається на їхній територіально-галузевій структурі. Тому міжнародний територіальний поділ праці дедалі більше визначає територіальну організацію виробництва не лише на рівні країн, але часом і на внутрішньорайонному рівні.

Загальний рівень розвитку регіону (країни) справляє чималий вплив як на галузеву, так і на територіальну структуру господарства. Високорозвинута економіка постійно відтворює умови подальшого розвитку продуктивних сил. У найпростішому вигляді відтворення умов можна уявити наступним чином: високий рівень доходів населення спричинює масове виробництво продукції ширвжитку. Це, у свою чергу, стимулює інвестиції у виробництво обладнання, що тягне за собою розвиток металургії, гірничодобувної промисловості, енергетики тощо.

Від рівня економічного розвитку країни залежить місткість внутрішнього ринку для виробництва продукції. Наприклад, обмаль країн, які розвиваються, мають власне верстатобудування, бо у них відсутнє розвинуте машинобудування. Інтенсивне сільське господарство потребує виробництва мінеральних добрив, що стимулює розвиток суміжних галузей хімічної промисловості.

Місткий внутрішній ринок дозволяє здійснювати масове виробництво, включно з засобами виробництва. Це, у свою чергу, створює сприятливі умови для спеціалізації й концентрації.

В економічно розвинутих країнах є можливості для великих капіталовкладень у НДДКР (науково-дослідні й дослідно-конструкторські роботи), що дозволяє розміщувати наукомістке виробництво. Цьому також сприяє наявність висококваліфікованих кадрів у країні та переманювання найобдарованіших вчених, інженерів і талановитих фахівців з інших країн. Наукомістке виробництво часто є й капіталомістким; тому лише високорозвинуті країни здатні розвивати й розміщувати виробництво згідно з вимогами науково-технічного прогресу. Якщо ще півсторіччя тому зробити ривок в економічному розвитку можна було за рахунок екстенсивних методів, шляхом кількісного нарощування виробничих потужностей (як-от у Китаї, СРСР), то тепер це означало б відставання, регрес, марнування зростаючого об'єму ресурсів при зниженні ефективності виробництва.

Отже, між розміщенням виробництва і рівнем економічного розвитку країни є глибинний зв'язок. Чим розвиненіша економіка, тим досконаліша (за інших однакових умов) територіальна організація та галузева структура народного господарства.

Рівень економічного розвитку країни визначається **системою загальних показників**, які треба знати економістові для аналізу ефективності розміщення виробництва. До цих показників належать: валовий національний продукт (ВНП), валовий внутрішній продукт (ВВП), національний доход, валовий суспільний продукт (ВСП), продуктивність суспільної праці.

Валовий національний продукт характеризує кінцеві результати діяльності національної економіки та є найзагальнішим показником рівня її розвитку. Він створюється як у матеріальній, так і в нематеріальній сферах діяльності. ВНП визначається як сума валової доданої вартості усіх галузей народного господарства.

Валовий внутрішній продукт характеризує кінцеві результати внутрішньої економіки, тобто без урахування надходжень ззовні.

Валовий суспільний продукт визначається як сума валової продукції галузей матеріального виробництва. Він включає вартість витраченої сировини, матеріалів, енергії для виробництва продукції. Отже, це не тільки додана вартість, але й вартість минулої праці.

Національний доход трактується подвійно. Колись у соціалістичних країнах вважалось, що він утворюється лише у сфері матеріального виробництва. Проте є й інше розуміння матеріального доходу: він утворюється і у сфері матеріального виробництва, і у невиробничій сфері. В такому випадку

національний дохід дуже близький за змістом до валового національного продукту, але відрізняється від нього розміром податків на виробництво та імпорт, а також сумою амортизаційних відрахувань.

Показники ВВП, ВВП, ВВП та національного доходу дозволяють визначити місце країни у світовій економіці. При цьому важливо враховувати не лише абсолютні розміри згаданих показників, але і їх виробництво на душу населення. Є ще й інші величини, які також характеризують рівень економічного розвитку країни.

Це **національне багатство**, що трактується як сукупність накопичених матеріальних благ. До нього відносяться обсяги основних фондів, обігових коштів, приватного майна тривалого використання.

Продуктивність суспільної праці обраховується як відношення виробленого національного доходу до чисельності працівників, котрі його створили. Залежно від методики визначення національного доходу, це можуть бути або усі працівники, або лише працівники зі сфери матеріального виробництва.

Нарешті, економічний розвиток країни визначається **галузевою структурою економіки**, її збалансованістю, питомою вагою галузей, що визначають науково-технічний прогрес. Важливою характеристикою є ступінь участі країни в міжнародному територіальному поділі праці.

Контрольні питання

1. Що розуміють під факторами розміщення продуктивних сил і які їх групи виділяють?
2. Яка роль природних ресурсів у розміщенні виробництва?
3. Як інфраструктура впливає на розміщення виробництва?
4. Як впливає екологічний фактор на розміщення виробництва?
5. Дайте оцінку людського фактора в розміщенні та регіональному розвитку продуктивних сил.
6. Розкрийте сутність і основні групи параметрів та індикаторів регіональних інтересів.

ТЕМА 3. ЕКОНОМІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ГОСПОДАРСТВА

- 3.1. Аналіз класичних теорій розміщення виробництва.
- 3.2. Сучасні концепції розміщення продуктивних сил.
- 3.3. Форми розміщення і територіальної організації продуктивних сил.
- 3.4. Територіальний поділ праці. Вплив територіального поділу праці на структуру господарства.
- 3.5. Територіально-виробничі й портово-промислові комплекси, науково-технологічні зони.

3.1. Аналіз класичних теорій розміщення виробництва

Питання розміщення виробництва увійшли в коло розгляду економічної науки ще на початку XIX ст. Спочатку ці питання ставилися досить примітивно: формулювались окремі практичні рекомендації, за допомогою яких підприємець міг більш вигідно вибрати місце для свого підприємства.

Започаткував теорію розміщення виробництва німецький економіст *Йоган Тюнен* (1783-1850). У своїй роботі «Ізольована держава в її відношенні до сільського господарства і національної економії» він заклав основи теорії розміщення аграрної економіки. Цю тритомну працю вперше було видано 1826 р. в Гамбурзі, й досі вона зберігає своє методологічне значення для вивчення проблем розміщення сільськогосподарського виробництва.

Застосовуючи метод абстракції, Й. Тюнен змодельовав гіпотетичну ізольовану державу. Вона складається з одного міста, розташованого в центрі великої, абсолютно однорідної у всіх напрямках рівнини, щоб виявити вплив саме фактора відстані на вигідність ведення сільського господарства і транспортування продукції галузі. У такій державі навколо міста утворюються концентричні пояси. У них панує своя система землеробства і виробляється чітко передбачений набір продуктів, які реалізуються на єдиному центральному ринку міста. Оскільки всі інші умови однакові, саме відстань від міського базару і зумовлені нею транспортні витрати впливають на спеціалізацію та рівень інтенсивності господарювання.

Отже, Й. Тюнен, абстрагуючись від зміни рівня техніки, впливу зовнішнього ринку, доводив, що під впливом зниження цін на землю і робочу силу від центру держави до периферії та зростанням вартості транспортних витрат навколо міста (промислового центру Ц) концентрично розташовуються пояси спеціалізації сільського господарства (рис. 3.1):

1 – «вільного» приміського господарства, де виробляється нетранспортабельна продукція рослинництва і тваринництва (овочі, картопля, молоко). Тут значні капіталовкладення на одиницю площі, в землю вноситься багато добрив, інтенсивно використовується кожний клаптик землі під культури, які забезпечують вищий прибуток. Цей пояс має значну аналогію з сучасним приміським сільським господарством;

2 – лісового господарства, яке постачає на центральний ринок і в господарства першого поясу паливо, будівельний ліс, вугілля тощо. Цей пояс має деяку аналогію з лісопарковими поясами великих міст;

3, 4, 5 – вирощування зерна, але в кожному поясі за різними технологіями. Й. Тюнен довів, що зниження виробництва з віддаленням від міста закономірне і показує, як встановлюються межі поширення ресурсомісткіших технологій;

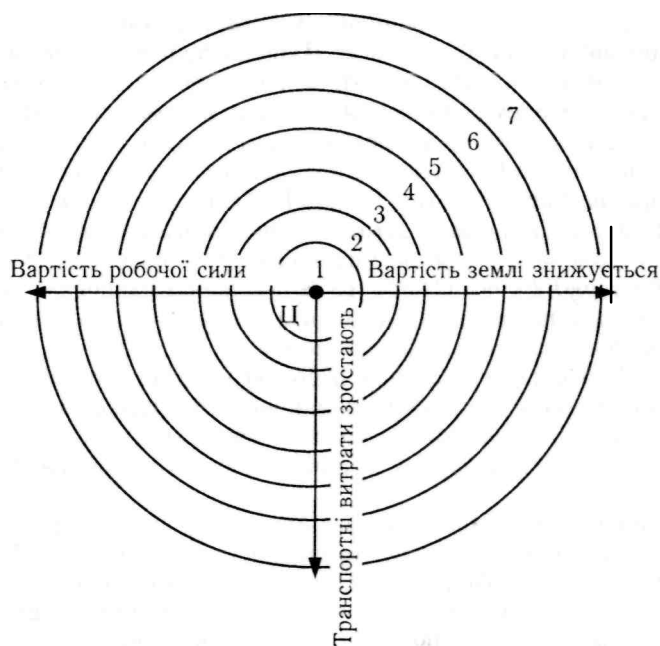


Рисунок 3.1. Модель територіальної структури сільського господарства (за Й. Тюненом)

6 – екстенсивного тваринництва (скотарства і вівчарства), яке постачає на ринок масло, м'ясо, вовну тощо. Тварин випасають на природних пасовищах, взимку годують сіном та соломою. Землеробство розвивається лише для власних потреб;

7 – натурального господарства (полювання, рибальство та інші примітивні форми екстенсивного господарства).

Й. Тюнен виявив один з найважливіших механізмів виробничої диференціації сільського господарства – залежність його від транспортно-географічного положення. Дослідження Й. Тюнена, сама ідея поясності мали великий вплив на подальший розвиток аграрно-економічної думки. Спеціалізація поясів Й. Тюнена, звичайно, давно застаріла. Сьогодні вони наповнюються новим змістом, застосовуються і до несільськогосподарських територій, і до невиробничої діяльності людей.

У наші дні ідеальна модель Й. Тюнена приваблює не конкретним змістом, а методами побудови. Й. Тюнен одним з перших використав при вивченні проблем розміщення кількісні, математичні методи, у тому числі для дослідження просторових (територіальних) відносин, розкрив залежність функцій (спеціалізації) земельних ділянок від географічного положення,

віддалі, сусідства. Робота Й. Тюнена – відправна точка для багатьох напрямків наукової думки не лише в аграрно-економічній науці.

Родоначальником теорії розміщення промисловості є німецький економіст *Альфред Вебер* (1868-1958) – один з найповажніших на Заході теоретиків, який заклав основи «штандорта», тобто вибору оптимального місця для розміщення підприємства.

Теорія А. Вебера, викладена в роботі «Про штандорт промисловості», заснована на певній ізольованій, замкненій у господарському відношенні території, на якій уявно припускається наявність паливних та інших ресурсів, широкий розвиток залізничного транспорту, необмежена кількість робочої сили.

Найдоцільнішим місцем розміщення нового промислового підприємства А. Вебер вважає те місце, де підприємство працювало б з найменшими витратами виробництва. Виходячи з елементів собівартості промислового продукту, він розрізняє два фактори або «орієнтації», які впливають на процес розміщення основного промислового виробництва країни – *транспортну орієнтацію та орієнтацію на дешеву робочу силу*.

Транспортна орієнтація передбачає, що підприємство за інших однакових умов буде збудовано там, де сукупність транспортних витрат на доставку сировини і на вивезення готового продукту споживачу є найнижчою. Водночас капіталіст може будувати промислові підприємства там, де є дешева робоча сила.

Пізніше ці фактори А. Вебер доповнив третім, який назвав *агломерацією*. Під нею він розумів зосередження в одному місці багатьох промислових підприємств, що зменшувало б витрати виробництва передусім при будівництві нових.

Свою теорію А. Вебер подавав як похідну від «вічної», або «чистої», науки, однаково придатної для будь-якого способу виробництва. Він у своїй «штандортній» теорії обмежується вивченням одного підприємства без урахування взаємовідносин і взаємозв'язків між усіма підприємствами, які беруть участь у процесі виробництва. На сучасному етапі дослідження проблем розміщення, обмеженість методів аналізу А. Вебера є очевидною.

Німецький економіст *Август Льош* (1906-1945) більш глибоко розглядав теоретичні проблеми розміщення капіталістичного господарства. Він спробував вирішити проблему оптимального розміщення уже не одного підприємства, а сукупності їх у певній галузі. Визначальним фактором при розміщенні промислових підприємств А. Льош вважав отримання максимального прибутку. Правильно вибраним місцем для окремого підприємства в умовах вільної економіки, на його думку, є точка, яка забезпечує отримання максимального чистого прибутку.

Теорію найменших витрат А. Вебера А. Льош піддав критиці. Головну помилку А. Вебера він вбачав у тому, що той завжди шукав місце для розміщення підприємства, де б воно могло працювати з найменшими витратами. А. Льош же правильно вважав орієнтацію на місце, що забезпечує максимальний прибуток. Для цього потрібно було розв'язати задачу з великою

кількістю невідомих, що теоретично можливо і практично прийнятно. Досягненням А. Льоша в теорії розміщення виробництва є введення таких складових, як податкова система, міжнародна торгівля та науково-технічний прогрес.

А. Льош, на відміну від Й. Тюнена і А. Вебера, вперше в західній економічній науці розглядав теорію не тільки промислового «штандорта», а й сільського господарства, торгівлі, міст тощо. Саме А. Льош підняв теорію розміщення на макроекономічний рівень дослідження. Об'єктом його дослідження було як окреме підприємство, так і територіальна структура господарства.

А. Льош прагнув поєднати досягнення вчення про «штандорт» з економічним районуванням. Питанням районування він присвятив цілий розділ своєї книги «Географічне розміщення господарства». В основу виділення районів було покладено ринковий простір. Теорія районування А. Льоша ґрунтувалася на припущенні про наявність широкої рівнини, на якій сировина розміщена більш або менш рівномірно.

Використовуючи геометричні фігури та математичні обчислення, А. Льош визначав радіус ринку певної продукції, враховуючи переважно транспортні витрати і чинник попиту як функцію ціни. Будь-який товар, за теорією А. Льоша, має свій максимальний радіус збуту, за межами якого реалізація його стає не вигідною.

Досягненням А. Льоша є те, що він вперше розглядав умови розвитку економічного регіону: відстані та транспортні умови, природні відмінності, національні та політичні умови, технічний прогрес, особисті якості підприємців. А. Льош стверджував, що завдання економіста полягає не тільки в тому, щоб показати, пояснити негативні явища в розміщенні господарства, а й визначити шляхи подолання їх. Істинний обов'язок економіста він вбачав не лише в тому, щоб пояснити дійсність, а і в тому, щоб її поліпшити. Критичне осмислення теоретичного здобутку А. Льоша без сумніву може бути успішно використане сучасними економістами, особливо при розрахунках, пов'язаних із розміщенням нових промислових підприємств.

3.2. Сучасні концепції розміщення продуктивних сил

При дослідженні питань територіальної організації продуктивних сил центральне місце відводиться обґрунтуванню концепції розміщення їх.

Концепція розміщення продуктивних сил – система положень, спрямована на пошук доцільних шляхів збалансованого розвитку їх і удосконалення територіальної організації суспільного господарства. Це динамічна категорія, яка змінюється залежно від можливостей і потреб певного етапу суспільного розвитку.

Більша частина концепцій, покликаних стимулювати і регулювати розвиток господарства, відрізняються своїм прагматичним змістом, спрямованістю на вирішення практичних питань, які стоять перед суспільством.

Вимоги практики зумовили широку математизацію економічних наук, у тому числі й пов'язаних з розміщенням виробництва.

У системі наукових підходів до дослідження конструктивних аспектів розміщення продуктивних сил винятково актуальне значення мають територіальні аспекти. *По-перше*, розміщення є суто територіальним. *По-друге*, воно неминуче пов'язане із залученням до потреб промислового та пов'язаного з ним будівництва на значних територіях. Просторовий аспект розміщення продуктивних сил зводиться до вибору доцільних місць локалізації будівництва або реконструкції підприємств і пов'язаних з ними об'єктів. Одним з центральних його напрямів є оцінювання території як бази розміщення продуктивних сил. Однак, нас цікавить не стільки оцінка тих або інших методів визначення місць розміщення, скільки обґрунтування підходу до дослідження.

Прийняті в практиці вихідні положення ґрунтуються на концепції, яку можна назвати **концепцією територіальних обмежень**. Сутність її зводиться до обмеження просторового пошуку для локалізації тих або інших виробництв у раніше визначених регіонах. Інші ж території ще на стадії передпроектних пошуків виключають з можливої зони розміщення.

Зазначена концепція рекомендує пошук найбільш прийнятних варіантів просторової організації продуктивних сил лише в конкретному регіоні, у межах якого рекомендується знаходити конкретну точку розміщення підприємства, яке належить спорудити. Однак, якщо регіон вибрано неправильно, то кращий у його межах просторовий варіант не буде відповідати найбільш прийнятним можливостям.

Це можна проілюструвати таким умовним прикладом. Припустімо, що середня зважена по одному регіону економічна ефективність уже визначена і становить 10 одиниць². Зрозуміло, що в межах цього регіону є точки, які характеризуються як більш високими, так і більш низькими показниками ефективності розміщення, ніж середні. Крайні максимальні та мінімальні значення ефективності в цих точках приймемо відповідно такими, які дорівнюють 3 і 16 одиницям.

Фактично ж, зазначена середня зважена ефективність (10 одиниць) не може бути основою для пошуку найбільш прийнятної величини ефективності розміщення. Наприклад, в іншому регіоні середня зважена економічна ефективність розміщення значно нижча і становить 5 одиниць.

Водночас крайні мінімальні та максимальні значення ефективності розміщення становитимуть відповідно 1 і 18 одиниць. Звичайно, при вирішенні конструктивних проблем нас цікавить конкретна величина, тобто найбільш прийнятна точка розміщення, яка, виходячи із зазначених умов, знаходиться в іншому регіоні (18 одиниць).

Концепція територіальних обмежень не дає змоги вибрати найбільш обґрунтований варіант просторової локалізації промислового підприємства, оскільки доцільна точка розміщення може знаходитись у регіоні, який попередньо виключається як просторова база пошуку. Незважаючи на те, що зіставляються умовні показники, неприйнятність концепції територіальних

обмежень вибору місця для будівництва нового або реконструкції діючого промислового підприємства є очевидною.

Такими одиницями можуть бути вихідні показники при визначенні ефективності розміщення: приведені витрати, собівартість, питомі капітальні витрати тощо.

Отже, концепція просторових обмежень не дає можливості ефективно вирішувати актуальні проблеми удосконалення територіальної організації продуктивних сил на сучасному етапі. Така концепція має враховувати специфіку просторової локалізації галузей як видобувної, так і обробної індустрії.

В останнє десятиріччя в ряді досліджень набула поширення модифікація концепції просторових обмежень, яку умовно можна назвати *концепцією територіальних можливостей населених пунктів*, насамперед міст, в межах яких і розміщується більша частина об'єктів промислової діяльності. Сутність її полягає в тому, що наявність у межах міста вільних територій, виділених під промислове і пов'язане з ним будівництво, розглядається як важлива умова, яка регулює просторову локалізацію промислового виробництва.

Концепція просторових можливостей міст у кінцевому підсумку орієнтує на соціально доцільне та економічно виправдане використання земель для промислового і пов'язаного з ним будівництва. Значення земельних ресурсів як важливого фактора розміщення продуктивних сил і регіонального розвитку неухильно зростає, що зумовлено зростанням дефіцитності земель. У регіональних умовах проблема раціонального відчуження земель сільськогосподарського використання для потреб промисловості набуває винятково важливого економічного значення. Цим пояснюється посилена увага до земельних (територіальних) ресурсів при дослідженні проблем розміщення продуктивних сил і розвитку регіонального господарства України.

3.3. Форми розміщення і територіальної організації продуктивних сил

Проблема територіальної організації продуктивних сил для будь-якої країни є визначальною, бо вона лежить в основі господарського управління територією. Кожна держава, перш ніж розробити концепцію розвитку в довколишньому просторі, оцінює власні економічні, демографічні, природні, територіальні можливості, шукає нішу в територіальному й міжнародному поділі праці, визначає галузі спеціалізації як між внутрішніми територіями, так і щодо обміну товарами на світовому ринку.

Територіальний поділ праці, що закріплює певні галузі виробництва за регіонами, виявляється не лише у їхньому розташуванні, формуванні зон виробництва й збуту, але й у спеціалізації економічних районів, та поєднанні їхніх галузей, у між- і внутрішньорайонних зв'язках.

Потенціал спеціалізації території виявляється за допомогою економічного районування. Аби науково обґрунтувати межі економічних районів у країні, треба виділити компактні й виробничо взаємопов'язані ланки розміщення

продуктивних сил, що їхню основу складають ТВК (форми територіальної організації продуктивних сил, покликані комплексно розвивати території з максимально ефективним використанням місцевих природних ресурсів) та енерго-виробничі цикли (продуктивне поєднання підприємств і галузей довкола певного виду сировини та енергії). Вони дають можливість об'єднати виробничі процеси на території та виявити напрями господарської спеціалізації регіонів.

Численні сучасні дослідники піддають сумніву необхідність виділяти ТВК, ППК та економічні райони, бо вони недостатньо працюють на економіку країни. Проте світовий досвід доводить, що завжди була й буде потреба керувати територіями на макрорівні, розробляти довготермінові плани розвитку країни або регіону.

Оскільки розвиток територій і розміщення продуктивних сил перебувають під впливом загальних і специфічних економічних законів, ще нещодавно (за умов планового господарства) наголос робився на державному керуванні територіями на усіх рівнях. У цей період формувалася мережа економічних районів, створювалися теорії функціонування ТВК і ППК.

Орієнтація на ринкові відносини зберегла за державою функцію управління макропроцесами на рівні регіонів та економічних районів, а також сприяла формуванню таких структур РПС, у яких, поруч з державними, переважають інші форми власності, а управління територіями здійснюється і на макро-, і на мікрорівнях. Мається на увазі створення зон спільного підприємництва, науково-технологічних зон, регіональних економічних просторів (проект господарської самостійності східних областей України, Закарпаття, Криму).

Розглядаючи форми територіальної організації та розміщення продуктивних сил, треба впорядкувати термінологію, яка використовується для докладнішого вивчення цих понять. Оскільки йдеться про виробництво, території, продуктивні сили, територіальну структуру тощо, слід розділити ці поняття. Спочатку розглянемо поняття, що визначають зв'язок об'єкта з територією, а потім ті, що стосуються розміщення на тому ж терені виробництва.

Територіальна організація ПС – це просторовий взаємозв'язок галузевих, міжгалузевих і територіально-виробничих комплексів, який спирається на раціональне використання природних, матеріальних і трудових ресурсів, заощадження витрат на подолання диспропорцій у взаєморозміщенні джерел сировини, палива, енергії, місць виробництва й споживання продукції.

Розміщення продуктивних сил – це географічний поділ продуктивних сил територією. Термін «розміщення» виражає конкретне поняття, а саме – приуроченість господарських об'єктів до тих або інших джерел сировини, палива і енергії, місць концентрації трудових ресурсів і районів споживання готової продукції. Таке «розміщення» розглядається як частина загального процесу територіальної організації ПС.

Територіальна організація ПС передбачає зв'язки виробництва з природним середовищем та економічні зв'язки. Економічні зв'язки – це широке

коло взаємовідносин у виробничій та невиробничій сферах, а також між самими сферами. З розвитком суспільства економічні зв'язки дедалі ускладнюються.

Класифікація економічних зв'язків характеризується багатоплановістю. Для територіально-виробничого комплексу можна відокремити два типи економічних зв'язків: виробничі та невиробничі. У межах промислового комплексу є такі групи зв'язків:

– зв'язки, зумовлені єдністю місця (електро-, тепло-, газо-, водопостачання);

– матеріально-технічні (постачально-збутові) зв'язки стосовно сировини, палива, обладнання та готової продукції;

– зв'язки за кооперуванням, тобто за спільним виготовленням продукції;

– зв'язки за комбінуванням, тобто за послідовною обробкою сировини.

З регіонального погляду зв'язки бувають внутрішньорайонні, міжрайонні та міжнародні.

Залежно від рівня загосподарювання території, рівня економічного розвитку країни та мети функціонування її господарства, постають різні форми організації території та виробництва.

Територіальна організація виробництва визначається як синтез форм суспільної організації виробництва, який спирається на галузевий та територіальний поділ праці.

Більш спрощеним є поняття «розміщення виробництва», тобто географічне поширення промисловості, сільського господарства й транспорту на Земній кулі. З цим поняттям пов'язане використання природних ресурсів, а також налагодження зв'язків між країнами й регіонами. Оскільки під розміщенням ПС розуміють «налагодження господарських зв'язків», треба визначити територіальну структуру господарства.

Поняття «територіальна структура господарства» ширше й ближче до поняття «територіальна організація продуктивних сил», а «територіальна організація господарства», що розглядає тільки «територіальну приуроченість її елементів до певної території», включає також і характер зосередження окремих галузей господарства, їхній взаємозв'язок.

З розвитком продуктивних сил і поглибленням поділу праці, територіальна організація господарства (як і територіальна організація продуктивних сил) виявляється у нових формах, наповнюється новим змістом.

Територіальна структура виробництва відбиває розміщення продуктивних сил певними територіальними зосередженнями у вигляді промислових центрів, промислових вузлів, сільськогосподарських районів тощо.

Територіальна структура – це сукупність стійких зв'язків між елементами об'єкта, причому обов'язковою умовою для їхньої реалізації є подолання геопростору. Це, власне, поділ географічного утворення (країни, району) на просторово виділені елементи, що кожний з них виконує певну функцію в розвитку даного утворення (об'єкта). Цими об'єктами можуть бути промислові вузли, райони, територіально-виробничі комплекси, технополіси, зони спільного підприємництва, торгово-промислові комплекси тощо.

Деякі з них, як-от промислові вузли, центри або територіально-виробничі комплекси, близькі до понять, які визначають територіальну організацію виробництва або промисловості, але оскільки в їхній основі лежить «територія», – вона зближує усі ці елементи. Тому їх можна вважати як за форми територіальної організації виробництва, так і за форми територіальної організації та розміщення продуктивних сил.

Такі поняття, як-от ТВК, ППК, енерговиробничі цикли, технополіси, більше тяжіють до «виробництва», проте вони завжди функціонально пов'язані з довколишньою територією й розвиваються переважно завдяки їй.

Залежно від рівня концентрації ПС на території та особливостей сполучення виробництв розрізняють форми розміщення продуктивних сил.

Форми розміщення продуктивних сил – це стійкі територіально-економічні утворення, які характеризуються своєю різноманітністю, конфігурацією, складністю й взаєморозміщенням структурних елементів. Ці властивості тісно пов'язані з функціональними характеристиками даного утворення і залежать від нього.

Первісними елементами територіальної організації ПС є окремі ферми, хутори, промислові пункти, які характеризують точне розміщення ПС на території. У промислових пунктах (здебільшого у містечках) найчастіше розташовуються філії великих підприємств.

Центр – це точка, зв'язки якої з довколишньою територією функціональні.

Промисловий центр – це група промислових підприємств, взаємопов'язаних спільними допоміжними виробництвами, а у ряді випадків – спільністю технологічного процесу, що мають єдину систему розселення і обслуговуються спільною інфраструктурою.

Вузол – це територіальне сполучення об'єктів, які відіграють певну роль у розвитку даної території.

Промисловий вузол – це локальне виробничо-територіальне сполучення, де підприємства поєднуються тісними виробничими й виробничо-технологічними зв'язками, спільністю транспортно-географічного розміщення, загальними системами інфраструктури й поселень для найефективнішого використання природних, матеріальних і трудових ресурсів.

Виробничий комплекс – це поєднання підприємств, об'єднаних виконанням єдиної господарської функції та взаємопов'язаних тісними виробничими стосунками таким чином, що вилучення якихось компонентів або порушення зв'язків знижує ефективність комплексу, обмежує або унеможливорює виконання господарських функцій.

Територіально-виробничий комплекс – це взаємозумовлене поєднання підприємств на певній території, за якого ефект досягається завдяки вдалому добору підприємств згідно з природними та економічними умовами.

Район – це територія, яка відрізняється від інших територій за сукупністю складових частин, які характеризуються єдністю, взаємозв'язком та цілісністю, котра є об'єктивною умовою, закономірністю раціонального розвитку даної території.

Технополіс – це науково-технічний центр, який забезпечує створення та впровадження нових розробок.

Портово-промисловий комплекс – це об'єднання на одній території морських портів, промислових підприємств, приморських поселень, соціально-виробничої інфраструктури, розміщення яких у прибережній зоні зумовлене експлуатацією природних ресурсів прилеглої території та акваторії, забезпеченням зовнішньоекономічної та інших різновидів діяльності.

3.4. Територіальний поділ праці. Вплив територіального поділу праці на структуру господарства

Територіальний поділ праці (ТПП) – процес виробничої спеціалізації території, зумовлений посиленням міжрегіональної кооперації, обміном спеціалізованою продукцією та послугами. Це просторовий вияв поділу суспільної праці взагалі, зумовлений економічними, соціальними, природними, національно-історичними особливостями різних територій та їхнім географічним положенням; один з факторів підвищення продуктивності праці. Ступінь ТПП залежить від рівня суспільного поділу праці у даній країні й, таким чином, може відбивати ступінь розвитку її продуктивних сил.

Власне, в основі ТПП лежать природні умови й ресурси, різноманітність територій, а також відмінності між народами, які там мешкають, та історично сформованими навичками праці. Внаслідок цього виготовлення одного й того самого продукту на одній території потребує менших витрат праці, а на іншій – більших. Тим-то доцільно зосередити зусилля на виробництві саме того продукту, витрати на який нижчі, відмовившись від виробництва деяких інших продуктів, виробництво яких ефективніше на інших територіях. Водночас продукти, яких бракує, можна одержати в обмін на свої.

У межах однієї країни, відокремлюють внутрішньорайонний поділ праці (спеціалізацію окремих виробництв усередині економічного району) та міжрайонний поділ праці (спеціалізацію районів та обмін товарами між ними).

Природні умови є об'єктивними передумовами для появи й розвитку ТПП. Ю. Саушкін виділив шість різновидів ТПП:

1. **Генеральний** – між країнами й великими економічними районами. Наприклад, між Далекосхідним районом Росії та Японією – за експортом до останньої - деревини й кам'яного вугілля. Між Західно-Сибірським економічним районом Росії та Україною – за експортом нафти й газу.

2. **Внутрішньорайонний** – між промисловими вузлами й містами. Часто-густо в одному з них розташовується головне підприємство, а в іншому – його філії. Або з одного центру до іншого йдуть комплектувальні вироби.

3. **Довкола економічного центру** (міста, комбінату). Приклади можуть бути ті самі, що й у попередньому ТПП. Крім того, тут доречно згадати про приміське сільське господарство й поставки його продукції до економічного центру. Економічний центр може давати довікллю кваліфіковані кадри, техніку, добрива, нафтопродукти, обладнання, а також переробляти сільськогосподарську продукцію.

4. **Постадійний**, за якого стадії виробничого процесу територіально роз'єднані (ловіння риби – переробка – консервування, копчення, соління).

5. **Фазовий** – одна й та сама продукція (наприклад, фрукти) надходить до центрів з різних місць протягом року.

6. **Епізодичний** – райони або країни обмінюються якимись товарами не постійно.

За науково-технічного поступу географічний поділ праці набуває ряду специфічних рис: ускладнюється територіальна спеціалізація господарства, а також галузева, функціональна, розселенська та техногенна структури; прискорюється територіальна концентрація господарської діяльності, розвиваються нові форми територіальної організації виробництва.

Для оцінки ефективності спеціалізації конкретної території розраховують коефіцієнти спеціалізації.

Територіальна спеціалізація – результат раціонального використання можливостей ефективного виробництва масової, як правило, дешевої продукції, що може мати міжнародне і загальнодержавне значення.

Спеціалізація регіонів на виробництві окремих видів продукції є одним із чинників підвищення ефективності суспільного виробництва. В окремих випадках це є прямим наслідком природних умов, а в інших — результатом цілеспрямованої діяльності людини і визначається сукупністю природних, історичних та екологічних чинників.

Галузі спеціалізації господарства регіону слід відрізнити від галузей міжрегіонального значення. Адже не кожна галузь спеціалізації зі значними обсягами продукції, основних фондів, чисельністю персоналу є одночасно міжрайонною. Це одна з особливостей, яка зумовлює необхідність використання ряду показників для визначення спеціалізації ряду районів.

Для виявлення галузей спеціалізації рекомендується використовувати такі розрахункові показники:

коефіцієнт міжрайонної спеціалізації – відношення обсягів вивезення продукції галузі до міжрайонного обміну країною в цілому;

коефіцієнт товарності – співвідношення вартості продукції до загальної вартості виробленої продукції в регіоні, а за деякими видами продукції – відношення обсягів вивезення з регіону продукції до виробництва її в регіоні в натуральних показниках;

коефіцієнт локалізації (зосередження) галузі на території регіону – співвідношення її частки в загальному обсязі виробництва регіону та частки цієї галузі країною в цілому;

коефіцієнт виробництва на душу населення, тобто виробництво продукції (у вартісних або натуральних показниках) на одного жителя – відношення частки галузі регіону, що виробляє цю продукцію, у відповідній галузі країни до частки чисельності населення регіону в загальній чисельності населення країни. Галузі з коефіцієнтом локалізації та виробництва на душу населення, що перевищує 1, продукція яких значною мірою вивозиться за межі регіону, належать до галузей спеціалізації.

Спеціалізація району на виробництві певної продукції може бути економічно виправдана лише за умови, що

$$C_1 + LT < C_2, \quad (3.1)$$

де C_1, C_2 – собівартість виробництва продукції відповідно в регіоні спеціалізації та регіоні споживання;

LT – сумарні затрати на транспортування продукції регіону спеціалізації до регіону споживання.

На практиці для визначення показників економічної ефективності спеціалізації регіонів використовуються два індекси – повні поточні витрати (I) для вже існуючих у районі виробництв і приведені витрати (II) для заново створених або розширених виробництв.

Індекс ефективності поточних витрат розраховують за такою формулою:

$$C + T_i / C, \quad (3.2)$$

де C, C – середньогалузева собівартість одиниці продукції відповідно в спеціалізованому регіоні та в країні (або в районах споживання);

T_i – транспортні витрати на постачання одиниці продукції в райони споживання.

У разі, якщо < 1 , спеціалізація є ефективною.

У галузевих розрахунках ефективності спеціалізації зіставляють надані витрати на виробництво одиниці однієї продукції в різних регіонах. Надані сукупні витрати в розрахунку на одиницю продукції (або заданий обсяг виробництва) визначаються за формулою:

$$П = C + K * E_n, \quad (3.3)$$

де C – собівартість одиниці продукції в одному районі (з урахуванням транспортних витрат на постачання в районах споживання);

K – сума капітальних вкладень на одиницю продукції;

E_n – галузевий нормативний коефіцієнт порівняльної ефективності капіталовкладень за рік (обернено пропорційний терміну окупності, який визначають як відношення капітальних витрат до приросту прибутку).

При цьому $П$ – надані витрати за варіантами (перевагу віддають варіанту з найменшим значенням /7).

Для обґрунтування структури господарства регіону, його спеціалізації галузеві розрахунки можна обмежити визначенням поданих витрат на основне виробництво, сировину, паливно-енергетичну базу, транспорт, робочу силу.

Одержання продукту на душу населення в районах з найсприятливішими природними та економічними умовами спричиняють спеціалізацію районів.

$$C = \frac{P_B}{P} \cdot 100\%, \quad (3.4)$$

де С – загальний рівень спеціалізації району (регіону); Р – сукупний суспільний продукт, створений у районі, у вартісному вираженні; Р_В – частина сукупного суспільного продукту району (регіону), що вивозиться за його межі (у вартісному вираженні).

Галузі спеціалізації обраховують за допомогою коефіцієнта локалізації, середньогалузевого відсотка, коефіцієнта виробництва продукції району (регіону) на душу населення.

Середньогалузевий відсоток обчислюється за формулою:

$$K_d = \frac{\Gamma_p}{\Gamma_k} : \frac{H_p}{H_k}, \quad (3.5)$$

де n – число галузей у регіоні. Їх може бути будь-скільки : 2-10-15, кожна з них виробляє певний відсоток валової продукції (ВП) та утримує певну кількість робітників (КР). Наприклад, коли галузей 15, то $P = 100\% : 15 = 6,67\%$. Таким чином, до галузей спеціалізації даного регіону належать ті, у яких частка (d_i) вище середньогалузевого (тобто 6,67%).

Коефіцієнт душевого виробництва (K_d) обчислюється за формулою:

$$K_d = \frac{\Gamma_p}{\Gamma_k} : \frac{H_p}{H_k}, \quad (3.6)$$

де Γ_p – показник галузі регіону (валова продукція, кількість робітників, вартість основних фондів); Γ_k – показник галузі країни; H_p – населення регіону; H_k – населення країни. Ліва частка співвідношення характеризує розвиток галузі в регіоні у відношенні до країни; права – частку населення регіону – до всього населення країни. Коли $K_d=1$, ці частки однакові, що свідчить про рівномірний, пропорційний населенню розподіл даної галузі у регіоні.

Якщо $K_d > 1$, то означена галузь сконцентрована у регіоні більше, ніж у середньому по країні. Чим більше значення K_d , тим вищий рівень концентрації галузі на території.

Коефіцієнт локалізації (K_l):

$$K_l = \frac{\Gamma_p}{\Pi_p} : \frac{\Gamma_k}{\Pi_k}, \quad (3.7)$$

де Γ_p – показники галузі регіону (за ВП, КР, вартістю ОФ); Γ_k – аналогічні показники для країни; Π_p – загальний показник промисловості регіону (за ВП, КР, вартістю ОФ); Π_k – аналогічний показник для промисловості країни.

Ліва частина співвідношення показує частку галузі у промисловому виробництві регіону, права – частку цієї ж галузі у промисловості країни.

$K_l = 1$, коли обидві частини рівні, тобто коли частка галузі у промисловості регіону та країни однакові. Це означає рівномірну концентрацію галузі у регіоні (наприклад, харчова промисловість).

Якщо $K_d > 1$, то мова йде про вищу, ніж середнє значення, концентрацію промисловості на території (наприклад, чорна металургія в Донецько – Придніпровському регіоні). І така концентрація тим більша, чим більше значення K_d .

Коефіцієнт міжрайонної товарності дає можливість оцінити потенціал району й точніше визначити його місце в товарообміні:

$$V_{\text{вив.р}} / V_{\text{вир.р}}, \quad (3.8)$$

де $V_{\text{вив.р}}$ – вартість продукції даної галузі району (регіону), що вивозиться за його межі; $V_{\text{вир.р}}$ – загальна вартість продукції, яка виробляється у районі (регіоні).

Для галузей спеціалізації K_d та $K_d > 1$. Розмір коефіцієнта свідчить про ступінь спеціалізації району щодо виробництва того чи іншого виду продукції. Ці коефіцієнти можуть сягати значення $K_d > 2$, що свідчить про високу товарність даної галузі (наприклад, цукрова промисловість в Україні, бавовництво в Таджикистані тощо).

3.5. Територіально-виробничі й портово-промислові комплекси, науково-технологічні зони

З удосконаленням територіальної організації продуктивних сил, збільшенням масштабів виробництва і концентрації його на території зростає кількість великих міжгалузевих і міжрегіональних проблем, розв'язання яких традиційними методами неможливе або не забезпечує потрібного ефекту.

Створення територіально-виробничого комплексу (ТВК) безпосередньо пов'язане з реалізацією довготермінових цільових регіональних проблем.

М. Колосовський першим дав наукове визначення ТВК. Під ТВК вчений розумів економічне (взаємозумовлене) сполучення підприємств в одному промисловому фокусі або цілому районі, що забезпечує певний економічний ефект за рахунок вдалого (планового) добору підприємств згідно з природними та економічними умовами, з його транспортним та економіко-географічним розташуванням.

Поняття ТВК вияскравлювало зміст економічного району. Економічний район розглядався не лише як ланка у народногосподарському ланцюгу, яка виконує вузьку й відокремлену роль, але і як велика територіально-виробнича система, яка має потужний ресурсний потенціал і здатна самотужки розв'язувати важливі господарські проблеми, скеровані на підвищення ефективності суспільного виробництва.

Таким чином, враховуючи роль і місце ЕПЦ у формуванні ТВК, можна відокремити п'ять таких типів:

1. ТВК переробної промисловості з переважанням машинобудівного та текстильно-промислового ЕПЦ. Такі комплекси властиві високорозвинутим регіонам України, Західної Європи, Європейської частини Росії, США. Іноді такі ТВК можуть формуватися і в інших районах, що зумовлюється сировинним

фактором (Середня Азія, Закавказзя, Нові Індустріальні Країни Азії). Тут вони поєднуються з гідромеліоративним та промислово-аграрним циклом.

2. ТВК гірничо-металургійної промисловості спирається на три ЕПЦ: пірометалургійного чорних металів, пірометалургійного кольорових металів, рідкометалохімічного. Базою їхнього формування є великі поклади руди (в Україні: Придніпровський; за рубежем: Рурський в ФРН; КМА, Братсько-Усть-Лімський, Саянський – у Росії).

3. ТВК енергетичної промисловості з провідними паливно-енергопромисловими ЕПЦ. Основою їхнього формування є великі поклади твердого палива (бурого й кам'яного вугілля, сланців) з перевагою відкритого способу видобування (Тимано-Печорський, Кансько-Ачинський, Південно-Якутський у Росії, Павлодар-Екібастузький у Казахстані, Апалацький – у США, Донецький – в Україні).

4. ТВК хімічної промисловості. Найчастіше вони використовують продукцію трьох ЕПЦ: нафтоенергохімічного, газоенергохімічного та гірничохімічного. Сировинна база пов'язана з родовищами нафти і газу, а також гірничохімічної сировини (у нашій державі – Прикарпатський, за рубежом – Нижньообський, Середньообський у Росії, Каратау-Джамбульський у Казахстані).

5. ТВК промисловості, що переробляє біологічну сировину. Тут маємо індустріально-аграрний, лісоенергопромисловий та рибпромисловий ЕПЦ.

Останній ЕПЦ увіходить до складу такої форми територіальної організації ПС, як портово-промисловий комплекс (ППК).

Територіально-виробничий комплекс – об'єднання за певною народно-господарською функцією підприємств, які мають настільки тісні виробничі зв'язки, що випадіння зі сполучення будь-яких компонентів або порушення будь-яких зв'язків знижує ефективність усього комплексу, обмежуючи або унеможливаючи виконання цієї народногосподарської функції.

Економічна сутність ТВК виявляється у тому, що його народногосподарська ефективність вища за сумарну ефективність складників, які функціонують ізольовано.

Територіальний комплекс виникає тоді, коли територія перестає бути випадковим фактором його формування і коли внаслідок розташування компонентів на компактній території у сполуки з'являються додаткові якості.

ТВК – сполучення підприємств, для якого територіальна спільність є додатковим фактором ефективності за рахунок:

- тривалості взаємозв'язків і ритмічності виробничого процесу;
- скорочення транспортних витрат;
- раціонального використання усіх місцевих ресурсів і сприятливіших умов для маневрування ними;
- створення оптимальних умов для поєднання галузевого (міжгалузевого) та територіального керування.

На думку В. Рудашевського, є три типи ТВК залежно від набору функцій:

1. **Монопродуктові**, які орієнтуються на випуск одного основного кінцевого виробу. Здебільшого це ТВК, які виникають у районах нового

освоєння; монопродуктовість – перша стадія їхнього розвитку (наприклад, нафтопромисловий комплекс у Саудівській Аравії та ОАЕ).

2. **Субпродуктові**, у яких випуск головної продукції супроводжується виробництвом супутньої (наприклад, Оренбурзький, Середньообський у Росії).

3. **Поліпродуктові**, що, враховуючи потребу комплексного освоєння території та її природних ресурсів, зустрічаються найчастіше. Вони виробляють декілька самостійних різновидів продукції (Південнотаджицький у Таджикистані, Тимано-Печорський у Росії, Лотаринзький у Франції, Приозерний у США).

Поява ТВК зумовлена або комплексною переробкою та використанням сировини, або реалізацією міжгалузевої народногосподарської програми. В останньому випадку ТВК називаються програмно-цільовими.

Необхідність створення програмно-цільових ТВК постає тоді, коли:

а) у стислі терміни треба розв'язати велику регіональну проблему, для чого цілеспрямовано виділяються ресурси й зосереджуються зусилля багатьох органів керування;

б) проблема має міжгалузевий характер і вимагає узгодження інтересів багатьох територіальних і галузевих органів керування.

Програмно-цільовими є Російські ТВК у Сибіру (особливо вздовж БАМу). В Україні найближчим часом аналогічні властивості матиме Придніпровський ТВК з освоєння паливно-енергетичних ресурсів, розвитку чорної металургії та машинобудування

Портово-промисловий комплекс (ППК) – це форма територіальної організації морського господарства й прилеглого примор'я, взаємопов'язане й взаємообумовлене, планомірно сформоване об'єднання морських портів, промислових підприємств, приморських селищ, соціально-виробничої інфраструктури, розташування яких у береговій зоні викликано експлуатацією ресурсів суходолу й моря, забезпеченням зовнішньоекономічних та інших зв'язків. Внаслідок такого поєднання маємо додатковий соціально економічний ефект за рахунок групування морських портів і промислових підприємств згідно з їхнім транспортним та економіко-географічним розташуванням у приморській зоні; тривалістю міжгалузевих зв'язків; скороченням транспортних витрат; комплексним використанням усіх ресурсів; раціональним поєднанням територіально-галузевої та програмно-цільової засад керування.

ППК утворюються у контактній зоні «суходіл-море» й використовують переваги розташування ресурсів не лише прилеглої території, але й акваторії

Основні типи ППК

– **океанічний**, зорієнтований переважно на природно-ресурсний потенціал Світового океану (наприклад, океанічне рибальство, добування залізо-марганцевих конкрецій тощо) та зовнішньоекономічні морські торговельні зв'язки;

– **морський (прибережний)**, пов'язаний з освоєнням природно-ресурсного потенціалу континентального шельфу (морський нафто- й газовидобуток, прибережне рибальство, морекультура);

– **приморський**, зорієнтований переважно на освоєння нових територій морським шляхом (у Росії це – освоєння Крайньої Півночі вздовж Північного морського шляху, Крайньої Півночі Канади, Аляски США).

У світі існує багато портово-промислових комплексів, як у розвинених країнах, так і в тих, що розвиваються. У розвинених країнах вони, як правило, орієнтовані на зовнішньоекономічні зв'язки та імпорт сировини. В країнах, що розвиваються, ППК мають експортну орієнтацію.

Найбільшим у світі є ППК на базі Європорту у Роттердамі, що має вантажообіг близько 300 млн т/рік, обслуговує понад 300 тисяч морських та 250 тисяч річкових суден. Його хінтерланд поширюється не тільки на Нідерланди, а й на Бельгію, ФРН, Люксембург, Швейцарію та Австрію. Після будівництва каналу Рейн–Майн–Дунай зона його економічного впливу поширилась і на придунайські країни. Спеціалізація цього ППК: припортова чорна металургія, прийом значних обсягів нафти, нафтопереробка, судноремонт та суднобудування.

Нью-Йоркський ППК має вантажообіг понад 150 млн т/рік. Спеціалізація: прийом сирової нафти, нафтопереробка, нафтохімія, припортова кольорова металургія, зовнішньоекономічні перевезення.

Щоб вдосконалити керування виробництвом на території, треба створювати центри науково-технічної думки разом з передовими технологічно гнучкими промисловими підприємствами й комплексами. Це, здебільшого, комплекс організацій, який здійснює наукові дослідження й технічні розробки. Мета науково-технологічних зон, технопарків та технополісів – створити сприятливі умови для максимального зближення науки з виробництвом і сприяння регіональному промислому розвитку.

Науково-технологічна зона – це певна територія, на якій є вищий учбовий заклад (чи кілька), науково-дослідний центр міжнародного рівня та відповідна технологічна інфраструктура для впровадження наукових розробок в практику. Сукупність цих трьох компонентів, а також наявність венчурного (ризикового) капіталу, висококваліфікованих кадрів дає можливість зменшити час від наукової розробки до її впровадження у виробництво.

Такі зони, як правило, створюються в економічно розвинутих країнах, неподалік від великого наукового чи культурного центру, зв'язані з ним швидкісною автострадою чи залізницею для створення гідних умов науковцям. Часто при цьому враховуються і кліматичні фактори; більш за все для цього підходять райони субтропічного клімату.

Перша така зона була створена в США неподалік від Сан-Франциско на Тихоокеанському узбережжі (в субтропіках) в містечку Сан-Хосе на базі Стенфордського університету. Спочатку тут акумулювались наукові заклади та фірми з вироблення обчислювальної техніки, а потім ця зона, яка налічувала понад 2 тисячі фірм з числом зайнятих понад 200 тисяч чоловік, стала спеціалізуватися на виробництві мікропроцесорів та комп'ютерів з використанням сілікону – кремнію (Si) і отримала назву «Сіліконова долина». Зараз у США налічується кілька десятків таких зон по всій країні: Сіліконовий пляж, Сіліконовий пояс, Сіліконові гори, Сіліконова рівнин, Тех-Айленд та інші.

Науково-технологічні парки (технопарки) – це менші за територією зони, де навколо технічного університету чи науково-дослідного центру розміщуються декілька фірм, які займаються впровадженням своїх розробок в галузі високих технологій та наукоємних виробництв.

Такий парк заповнюється великою кількістю сучасних підприємств, які випускають нову техніку. Це стає важливим фактором розвитку й структурної перебудови промисловості конкретного регіону, а також сприяє підвищенню ефективності виробництва в усій країні.

В США на базі Гарвардського університету та Масачусетського технологічного інституту в місті Бостон створений науково-технологічний парк «Шоссе-128» з виробництва міні-комп'ютерів. Всього в США налічується майже 30 науково-технологічних парків: Форт-Уерт, Річфілд-Парк та інші.

В Європі вони створені у Великій Британії – навколо Кембриджського університету, де виробляється оптика та комп'ютерні технології; в Единбурзі; в «коридорі М-4» між Лондоном та Брістолом.

У Франції таких парків налічують понад 40. Найбільші з них Іль-де-Франс під Парижем з впровадження новітніх технологій в електроніці, фармакології та виробництві товарів підвищеного попиту. Є ще «Дорога високої технології», «Техноузбережжя» та інші.

В ФРН технопарки з'явилися лише в 80-ті роки і зараз їх більше 20. Найбільший – «Ізар Веллі» на базі Мюнхенського університету, в цей парк входять понад 200 фірм, які спеціалізуються на мікроелектроніці.

В Італії найбільшим технопарком є «Новус Ортус» на півдні країни поруч з містом Барі. Це інноваційний центр, який спрямований на підйом економічного розвитку півдня країни.

Країни НІС також створюють у себе технопарки з розробки нових технологій, експериментального малосерійного виробництва телевізорів, магнітних дисків, дисководів, мікрохвильових печей, комп'ютерів тощо. поріч із столицею Тайваню – Тайбеєм на базі двох університетів та науково-дослідних інститутів розробляються нові зразки мікроелектроніки, комп'ютерів, біотехнології, напівпровідників. Всього в країнах НІС нараховується понад 10 технопарків: в Сінгапурі, Гонконгу, Республіці Корея, Таїланді та інших.

Технополіс – центр впровадження досягнень науки і техніки. Це, як правило, нове місто, в якому запроваджуються у виробництво новітні розробки, а також проживає населення. Він містить науково-дослідну, промислову та селищну зони, має необхідну інженерну, комунально-побутову та комунально-культурну інфраструктури, комфортні умови проживання.

В Японії створений технополіс в місті Цукуба під Токіо; у Франції – м. Тулуза є центром наукоємних галузей виробництва, зокрема аерокосмічних. Софія-антиполіс біля Ніцци спеціалізується на електроніці, інформатиці та фармакології.

На відміну від наукових парків, які розробляють широку проблему, технополіси скеровані на створення й випуск наукомісткої продукції з урахуванням її конкурентоздатності та умов ринку збуту. Через технополіси

має реалізуватися механізм пришвидшення науково-технічного прогресу в сучасних галузях промисловості, пов'язаних із запровадженням новітніх досягнень фундаментальної науки, зокрема мікроелектроніки, нових матеріалів, альтернативних джерел енергії, біотехнології.

Такі технополіси вже є у США та країнах ЄС. У США у 80-х роках було 14 агломерацій науково-технічної діяльності, які налічували понад 100 високотехнологічних промислових підприємств у кожній. У Японії ухвалено програму «технополіс». Вона передбачає спорудження 19 наукових містечок середнього розміру для рівномірнішого поділу наукових кадрів у країні (зараз 80% наукових співробітників та інженерів працює у Токіо та інших великих містах). У Фінляндії є 5 технополісів. У технополісі, поруч з науково-дослідними закладами, має бути мережа навчальних центрів для підготовки кадрів та підвищення їхньої кваліфікації.

Створення технополісів, технопарків та науково-технологічних зон дасть можливість:

- максимально зблизити науку та виробництво і, таким чином, значно підвищити ефективність використання досягнень НТП;
- сприяти структурній перебудові економіки для підвищення її наукомісткості;
- рівномірніше розташовувати ПС, вирівнюючи при цьому диспропорції в економічному розвитку;
- розвивати у технополісах безвідходні виробництва, розробляти та впроваджувати досконаліші методи очищення, застосовувати екологічно чисті матеріали й джерела енергії.

У нашій державі технополіси та технопарки можуть формуватися у районі Одеської агломерації, поблизу Києва, Харкова, Дніпропетровська, Донецька, у зонах Одеса – Миколаїв – Херсон, Львів – Івано-Франківськ – Чернівці.

Контрольні питання

1. У чому полягає сутність теорії розміщення виробництва Й. Тюнена? Накресліть модель територіальної структури сільського господарства за Й. Тюненом.
2. Хто започаткував теорію розміщення промисловості? У чому її сутність?
3. Розкрийте особливості теорії розміщення виробництва А. Льоша.
4. У чому сутність концепції територіальних обмежень та її модифікацій?
5. Що є об'єктами, суб'єктами і метою політики регіонального розвитку?
6. Які головні завдання політики регіонального розвитку в Україні?
7. Перелічіть основні напрями і принципи реалізації політики регіонального розвитку в Україні.

ТЕМА 4. РЕГІОН У СИСТЕМІ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПОДІЛУ ПРАЦІ

4.1. Сучасні моделі суспільно-економічної макрорегіоналізації України.

4.2. Економічне районування України.

4.1. Сучасні моделі суспільно-економічної макрорегіоналізації України

Макрорегіоналізація (макрорайонування) країни здійснюється з урахуванням особливостей історичного розвитку, політико-адміністративного устрою, природних умов, природно-ресурсного потенціалу, демографічної ситуації, рівня розвитку і структури господарства на її території.

Макрорегіоналізація – це науково обгрунтоване виділення за певними ознаками територій країни або країн, що історично склалися або формуються в процесі розвитку продуктивних сил і об'єктивно відбивають територіальний поділ праці. Макрорегіоналізація, передусім на рівні країни, має не лише пізнавальне значення, полегшуючи вивчення певних частин її території, а є й важливим чинником територіальної організації та управління господарством країни.

Поділ території України на макрорегіони, які характеризуються соціальною і господарською своєрідністю, відмінностями у внутрішньо-регіональних та міжрегіональних зв'язках, дає можливість диференційовано управляти процесами планування і прогнозування розвитку господарства. Регіоналізація сприяє раціональному розвитку кожного регіону, раціональному розміщенню продуктивних сил території, і, в кінцевому підсумку, прискореному регіональному розвитку всієї країни.

Соціально-економічний регіон є частиною території країни, яка характеризується певною спеціалізацією і комплексно-пропорційним розвитком людської діяльності.

Процес соціально-економічної регіоналізації є дуже складним, оскільки передбачає взаємодію різних за змістом чинників. Головними *чинниками регіоналізації* є такі:

- рівень розвитку територіального поділу праці, господарська вигода від нього, характер внутрішніх і зовнішніх зв'язків та особливості їхньої територіальної локалізації;
- рівень розвитку матеріально-технічної бази і науково-технічної оснащеності (основні фонди, транспортна мережа, будівельна база);
- наявність необхідних природних умов і ресурсів для матеріальної діяльності людини (рівень освоєності території);
- наявність трудових ресурсів з певними трудовими навиками, кваліфікацією праці, національними та етнічними особливостями;
- функціональні типи поселень;
- рівень урбанізації території;

- рівень розвитку соціальної інфраструктури, його територіальна локалізація;
- національні кордони.

Соціально-економічна регіоналізація є процедурою структуризації суспільної діяльності людини за її найважливішими ознаками і властивостями, які враховуються в принципах, критеріях і показниках.

До *принципів регіоналізації* належать:

- об'єктивна суспільна цілісність території, що ґрунтується на взаємопов'язаності всіх її компонентів;
- перспективність діяльності людини, що дає можливість пов'язувати інтереси регіону з державними інтересами;
- ефективна міжнародна спеціалізація, що характеризується вигідними зовнішніми зв'язками;
- комплексно-пропорційний розвиток на основі внутрішніх зв'язків;
- єдність соціально-економічної регіоналізації та адміністративно-територіального устрою;)
- соціальна та екологічна ефективність процесу життєдіяльності населення.

Критеріями процесу регіоналізації мають бути:

- наявність вузлової проблеми як єдності природи, виробництва і людей;
- відтворюваність процесів господарської діяльності, їхня ефективність і просторова локалізація;
- урахування регіоноутворюючого значення міст як ядер господарських вузлів, центрів і пунктів;
- рівень сформованості та інтенсивності зв'язків;
- імовірність новобудов, освоєння природних ресурсів з урахуванням вимог екологічної безпеки;
- рівень життя населення.

Недостатньо розробленою є система *показників* соціально-економічної регіоналізації, які мають відбивати перелічені принципи і критерії. Це повинні бути різні за змістом індекси рівнів спеціалізації, концентрації, комплексності та пропорційності діяльності людини; тісноти зв'язків між компонентами суспільного господарства.

В останнє десятиріччя багато вчених (Ф.Д. Заставний, В.А. Поповкін, Б.Я. Панасюк та ін.) зробили спроби розробити варіанти схем поділу України на економічні регіони. Вони суттєво відрізняються за чисельністю, межами та назвами регіонів. У сучасних умовах назріла потреба не обмежуватись економічним районуванням. Оскільки зв'язки між економічними і соціальними процесами безпосередні й нерозривні, потрібна соціально-економічна регіоналізація, придатна для застосування багатьох сфер суспільної діяльності.

Однією з найбільш вдалих спроб соціально-економічної регіоналізації є схема, запропонована О.І. Шаблієм. Він виділяє в Україні шість соціально-економічних регіонів. Їхні ядра – найбільші міські агломерації. Проте розробники альтернативної схеми вважають, що вона має певні вади: невдалі

назви окремих регіонів, недоцільність віднесення Хмельницької області до Західного регіону.

Група вчених Національної академії наук (М. Долішній, М. Паламарчук, О. Паламарчук) на основі дослідження природи, населення і господарства України, вивчення спроб соціально-економічної регіоналізації інших авторів прийшли до висновку, що макрорегіонів на території України можна виділити шість: Центральний, Донецький, Західний, Придніпровський, Причорноморський, Харківський (табл. 4.1, рис. 4.1).

Загальна кількісна характеристика соціально-економічного потенціалу макрорегіонів надана в табл. 4.2.

Автори цієї схеми назву макрорегіону пов'язували з характерними особливостями географічного положення його території (Західний, Донецький, Придніпровський, Причорноморський); в інших випадках для чіткості уявлення про географічне положення макрорегіону йому давалася назва за найменуванням його центру (ядра) – найбільшого міста (Донецьк, Харків).

У перспективі не виключена можливість перетворення макрорегіонів на одиниці адміністративно-територіального устрою України. Управління розміщенням і регіональним розвитком продуктивних сил України потребує визначення ефективних шляхів формування міжрегіональної спеціалізації та товарообміну. Необхідно науково обґрунтувати ефективні напрями спеціалізації і комплексного розвитку макрорегіонів, опрацювати механізм управління цими процесами.

Для всебічного аналізу економіки виділених макрорегіонів, визначення рівня господарського профілю і перспектив їхнього розвитку потрібні поглиблені дослідження. Далі ми розглядатимемо лише ті концептуальні напрями, які дають загальне уявлення про особливості розвитку і спеціалізації макрорегіонів.

Таблиця 4.1. Соціально-економічні макрорегіони України

<i>Макрорегіон</i>	<i>Центр макрорегіону</i>	<i>Області, які входять до складу макрорегіону</i>
Центральний	Київ	Вінницька, Житомирська, Київська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська
Донецький	Донецьк	Донецька, Луганська
Західний	Львів	Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька
Придніпровський	Дніпропетровськ	Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська
Причорноморський	Одеса	Миколаївська, Одеська, Херсонська, Автономна Республіка Крим
Харківський	Харків	Полтавська, Сумська, Харківська

Таблиця 4.2. Територіальний соціально-економічний потенціал мак рорегіонів України (1997 р., відсотки)

<i>Макрорегіони</i>	<i>Територія</i>	<i>Населення</i>	<i>Міста</i>	<i>Селища міського типу</i>	<i>Промислові підприємства на самостійному балансі</i>	<i>Зайнятість населення в усіх сферах економічної діяльності</i>
Центральний	26,4	23,9	21,5	19,5	25,4	24,7
Донецький	8,8	15,2	19,7	26,9	14,1	15,6
Західний	18,3	19,4	26,2	15,9	22,2	18,8
Придніпровський	13,8	14,4	10,3	11,3	12,4	14,0
Причорноморський	18,8	15,0	11,8	15,1	12,6	14,2
Харківський	13,9	12,1	11,8	11,3	13,3	12,7
Україна в цілому	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

4.2 Економічне районування України

Економічний район – це територіально цілісна частина народного господарства країни, яка має такі ознаки:

- **спеціалізація** як основна народногосподарська функція (спеціалізація району на певних виробництвах і послугах відповідає його географічному розташуванню, природним, економічним і соціальним умовам та спирається на раціональний поділ праці з іншими районами);

- **комплексність** – у широкому розумінні – як взаємопов’язаність найважливіших складників економічної й територіальної структур району;

- **керованість**, тобто наявність певних галузевих і територіальних структур, які є матеріальною основою взаємопов’язаності складових частин, що дозволяє трактувати район як цілісну систему та організаційний осередок територіального управління народним господарством.

Об’єктивною основою економічного району є територіально-виробничі комплекси.

Основи економічного районування України, – а спочатку це було фізико-географічне районування, – створювалися досить давно.

Найкращим географічним описом вважався твір Яна Длугоша «Хорографія Польського Королівства». На зламі XV й XVI ст. космографія вже викладалася у Краківській Академії, серед слухачів якої був чималий український контингент. До викладачів цієї дисципліни належали такі видатні європейські вчені, як Мартин Билиця, Ян зі Стобниці, Вавжинец Корвин зі Шльонська. За тих часів чималого поширення набула праця Матвія з Мехова, яка користувалася успіхами італійської науки, – йдеться про Tractatus de duabus Sarmatiis.

З кінця XVI й до половини XVII ст. з'явилося ціле гроно польських землеописів, які розглядали й українські території. Оскільки частина українських земель входила також до Московії, а потім Росії, то й тамтешні вчені звернули свою увагу на опис наших країв.

Серед засновників районування був І. Кирилов (1689–1737), укладач першого атласу Росії. У праці «Квітучий стан Всеросійської держави» він дав географічний опис на підставі поділу 12 губерній. В. Татищев (1686–1750) запропонував проект нового поділу на губернії й провінції з урахуванням історичних, економічних та національних ознак. М. Ломоносов (1711–1765) запровадив у Росії термін «економічна географія». Економічні райони, на його думку, повинні були відокремлюватися не за адміністративними характеристиками, а за особливостями народного господарства та зв'язку з природним середовищем. К. Герман (1764–1838) поділив країну на вісім груп губерній: північні, балтійські, губернії біля витоків Волги, біля Середньої Волги – західні й східні, – Білої Русі, Литви, Малої Русі, степові й Сибір.

1842 року з'явилася «Економічна карта» для спеціального районування промисловості Росії. Територія поділялася на шість «країв», що їхні контури наближалися до географічних зон. Уперше в зонах позначалися межі поширення чорноземів: 1) лісова зона (Прибалтика, Північ, Північний Захід), 2) промисловість взагалі (Підмосков'я), 3) промисловість мануфактурна (довкола Москви), 4) промисловість гірничозаводська (Урал), 5) чорноземна зона (Україна, Чорноземна зона Росії), 6) пасовищна зона (Північний Кавказ).

П. Семенов-Тян-Шанський (1827) писав, що «для районування не можна користуватися адміністративним поділом, бо більшість губерній неоднорідна, а повітова одиниця занадто дрібна». На перше місце він висував природно-історичні умови, як-от ґрунти, орографія. Далі йшли економічні ознаки: система господарств, поділ землі за угіддями, надлишок чи брак найважливішого збіжжя, ступінь розвитку промисловості. Автор виділив 12 районів, включно з Білоруським, Литовським, Прибалтійським, Малоросійським.

У 20-ті роки в Радянській Росії економічне районування досліджувалося у зв'язку з планом «ГОЕЛРО». Формування й розвиток економічний районів стали тоді результатом територіального поділу праці. Обумовлено дві районотвірні засади – економічна та енергетична, а зв'язки усередині районів та між ними здійснювалися за допомогою транспортних магістралей.

Економічний принцип полягав у тому, що у вигляді району відокремлювалася своєрідна, по змозі економічно завершена територія, яка, завдяки сполученню природних особливостей, культурної спадщини та населення з його навичками виробничої діяльності, являла собою ланку в загальному ланцюгу народного господарства країни. Це можна трактувати і як принцип «економічної цілісності», що уможливорює створення проекту господарського розвитку, який передбачає оптимальне використання можливостей за мінімальних витрат.

Отож, економічний район розглядається як спеціалізована територія країни з певним комплексом допоміжних та обслуговуючих виробництв.

Спеціалізація району повинна визначати галузі, де витрати праці й коштів на виробництво продукції та її доставку споживачеві найменші порівняно з іншими районами. Економічна ефективність спеціалізації оцінюється як з погляду найдодільнішого територіального поділу праці у масштабі країни, так і з погляду найповнішого й найпродуктивнішого використання місцевих ресурсів району.

Ще за часів роботи над мережею економічних районів було описано два різновиди процесів та явищ: тенденція до членування виробництва, що виявлялася у поділі праці, спеціалізації й концентрації, та тенденція до інтеграції початково розрізнених частин. Ускладнення територіальної структури народного господарства вимагало подальшого розвитку теорії економічного районування. М. Колосовський запровадив поняття ТВК. Серед нових властивостей ТВК відзначалася впорядкованість внутрішньої структури, де на рівні підсистем утворювалися тривкі сукупності виробництв – енерговиробничі цикли. Нові територіально-виробничі системи (ТВК та ЕВЦ) успадкували різні властивості районних комбінатів: ТВК – здатність формувати економічний район, ЕВЦ – спосіб внутрішньої самоорганізації на основі комбінування.

Після здобуття Україною незалежності, її поділ на 3 економічних райони (Південний, Південно-Західний та Донецько-Придніпровський), які входили до СРСР, став недоцільним через їх великі розміри. Багатьма авторами за цей час були розроблені нові сітки економічних районів. В розділі 9 приводиться ділення України на п'ять економічних районів, Ф. Заставний пропонує 9, а О. Шаблій – 6. В. Поповкін поділяє Україну на 5 макрорайонів та 10 мезорайонів, О. Масляк, а також РОПС України пропонує 9 економічних районів.

Більшість країн світу за основу управління територією бере економічне районування.

Німеччина. Адміністративний поділ визначає землі, в основі економічного районування країни – 8 районів. Іноді до складу економічного району входить одна адміністративна одиниця (Південно-Східний район – це територія Баварії), частіше до складу району входить кілька земель.

1. Рейнсько-Вестфальський. Головне місто – Кельн.

2. Північний район (спеціалізація: кораблебудування, рибальство, автомобілебудування, сільське господарство). Головне місто – Гамбург.

3. Південно-Західний район (спеціалізація: машинобудування, автомобілебудування, точна оптика, легка й харчова промисловість, сільське господарство). Головне місто – Франкфурт.

4. Південно-Східний район – Баварія (спеціалізація: транспортне машинобудування, електротехніка, харчова промисловість, сільське господарство). Головне місто – Мюнхен.

Після приєднання НДР до ФРН у складі Німеччини з'явилися Східні землі, які нараховують 4 економічних райони:

5. Північний район (спеціалізація: кораблебудування, хімічна промисловість, м'ясо-молочне тваринництво, вирощування картоплі). Головне місто – Росток.

6. Центральньо-Приодерський район (спеціалізація: нафтопереробка, металургія, електротехніка, електроніка й приладобудування; у сільському господарстві – свинарство, вирощування жита й картоплі). Головне місто – Берлін.

7. Центральньо-Приельбський район (спеціалізація: видобуток вугілля, електроенергетика, хімічна промисловість, важке машинобудування, у сільському господарстві – вирощування пшениці, цукрового буряка, м'ясо-молочне тваринництво). Головне місто – Лейпциг.

8. Південний район (спеціалізація: машинобудування, текстильна промисловість, деревообробна й целюлозно-паперова промисловість, точна механіка й оптика; у сільському господарстві – племінне тваринництво, свинарство, вирощування великої рогатої худоби). Головне місто – Хемніц.

Франція складається з 96 департаментів та ряду округів. Є 7 великих економічних районів (Паризький, Північний, Східний, Ліонський, Західний, Південно-Західний, Середземноморський). Вони, у свою чергу, поділяються на 22 економіко-планувальних райони (наприклад, Лотарингія, Бургундія, Бретань тощо).

США адміністративно поділяються на 50 штатів і федеральний округ Колумбію. Є такі економічні райони: Захід, Середній Захід, Північний Схід, Північ і Південь; кожний з них має ще й дрібніший поділ.

Японія адміністративно поділяється на 47 префектур (включно з трьома міськими – Токіо, Осака, Кіото). Хоккайдо має 14 областей. Разом налічується 10 економічних районів: Південно-Західні райони, Центральна Японія, Північна Японія тощо.

Бразилія адміністративно складається з 23 штатів, 3 територій та 1 федерального округу. Є 5 економічних районів: Південно-Східний (промисловий), Південний (аграрний), Північно-Східний (плантаційного господарства), Центральнoзахідний (м'ясного тваринництва), Північний (Амазонія – рибальства й збирання каучуку, лісової промисловості).

Ефективність регіональної політики залежить від чіткого визначення території регіону, його меж, природно-ресурсного та соціально-економічного стану. Адже регіон – це об'єкт регіональної політики, – тому велике значення має економічне районування країни, тобто виділення на її території самостійних регіонів, які представляють економічні райони.

Економічні райони поділяються на галузеві та інтегральні. Галузеві райони характеризуються зосередженням на певній території підприємств окремих галузей (паливної, металургійної тощо). Інтегральні райони характеризуються загальністю внутрішніх економічних зв'язків, територіальною, адміністративною цілісністю. Надалі йтиметься саме про інтегральні райони.

За своїм масштабом, розміром території, місцем у територіальному поділі праці виділяють мікрорайони (група адміністративних районів), мезорайони (як

правило, дві-три області) та макрорайони (велика частина території країни, може налічувати до десяти та більше областей). Макрорайони у деяких інтерпретаціях називають ще великими економічними районами.

Економічне районування України – непроста проблема. Регіональний аналіз для здійснення районування доцільно почати на рівні адміністративних областей. Шляхом синтезу найважливіших показників економічного розвитку (національний дохід на душу населення; валовий продукт на душу населення; продуктивність суспільної праці; виробництво продукції промисловості і сільського господарства на душу населення; обсяг матеріального достатку на душу населення; забезпеченість території природно-ресурсним потенціалом; демографічний потенціал тощо) В. Поповкін визначив вагу кожної області в економіці країни й сформував групи-мезорайони: Донбас, Катеринославське Придніпров'я, Слобідська Україна, Київське Полісся, Волинське Полісся, Українські Карпати, Поділля, Середнє Придніпров'я, Північне Причорномор'я, Крим. На підставі мезорайонування він виділив п'ять макроекономічних районів:

1. Центральноукраїнський (Київська, Чернігівська, Житомирська, Черкаська, Кіровоградська області);
2. Донбас та Нижнє Придніпров'я (Донецька, Дніпропетровська, Луганська, Запорізька області);
3. Слобідська Україна (Харківська, Сумська, Полтавська області);
4. Причорноморський (Одеська, Миколаївська, Херсонська області та Автономна Республіка Крим);
5. Західноукраїнський (Рівненська, Волинська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Вінницька, Хмельницька, Закарпатська, Чернівецька області).

Мережа районів, яку запропонував В. Поповкін, є найбільш обґрунтованою, бо об'єктивно віддзеркалює особливості сучасного регіонального розвитку України. Тому характеристика мікрорегіонів України в підручнику дається саме за В. Поповкіним. Назви деяких регіонів, на наш погляд, доцільно трохи спростити, а саме: Донбас і Нижнє Придніпров'я ми назвали Донецько-Придніпровським районом, а Слобідську Україну – Північно-Східним.

Контрольні питання

1. Найважливіші принципи економічного районування.
2. Основні районоутворюючі фактори. Їх вплив на районоутворення.
3. Особливості сучасного економічного районування України.
4. Практичне значення економічного районування

ТЕМА 5. СУТНІСТЬ МЕТА І ЗАВДАННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

- 5.1. Адміністративно-територіальний устрій та економічне районування в Україні .
- 5.2. Політика регіонального розвитку в Україні. Структура органів регіонального управління та регіональне планування.

5.1. Адміністративно-територіальний устрій та економічне районування в Україні

Законодавчі основи адміністративно-територіального устрою України викладені в IX розділі Конституції, який має назву "Територіальний устрій України":

Основний Закон України включає до адміністративно-територіального устрою Автономну Республіку Крим, 24 області, райони, міста, райони в містах, селища і села. Міста Київ та Севастополь мають спеціальний статус, який визначається законами України. Згідно зі ст. 132 Конституції України, територіальний устрій України ґрунтується на принципах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації та децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних та культурних традицій.

Конституція вказує (ст. 2), що Україна є унітарною державою із застереженням статусу адміністративної автономії для Автономної Республіки Крим, якій присвячено окремий розділ Конституції.

Автономна Республіка Крим має значну самостійність у вирішенні місцевих питань, має власну Конституцію (яку затверджує Верховна Рада України не менш як половиною від конституційного складу, ст. 135), вищі представницький (Верховна Рада Автономної Республіки Крим, ст. 136) та виконавчий (Рада Міністрів Автономної Республіки Крим, ст. 136) органи.

Автономній Республіці Крим надане право нормативне регулювати питання (ст. 137):

- сільського господарства і лісів;
- меліорації та кар'єрів;
- громадських робіт, ремесел та промислів;
- благодійництва;
- містобудування та житлового господарства;
- туризму, готельної справи, ярмарків;
- музеїв, бібліотек, театрів, інших закладів культури, історико-культурних заповідників;
- транспорту загального користування, автошляхів, водопроводів;
- мисливства, рибальства;
- санітарної та лікарняної служб.

До відання Автономної Республіки Крим належить (ст. 138):

- 1) призначення виборів депутатів Верховної Ради і затвердження складу виборчої комісії Автономної Республіки Крим;
- 2) організація та проведення місцевих референдумів;
- 3) управління майном, що належить Автономній Республіці;
- 4) розроблення, затвердження та виконання бюджету Автономної Республіки Крим на основі єдиної податкової і бюджетної політики України;
- 5) розроблення, затвердження та реалізація програм Автономної Республіки Крим з питань соціально-економічного та культурного розвитку, раціонального природокористування, охорони довкілля – відповідно до загальнодержавних програм;
- 6) визнання статусу місцевостей як курортів; встановлення зон санітарної охорони курортів;
- 7) участь у забезпеченні прав і свобод громадян, національної злагоди, сприяння охороні правопорядку та громадської безпеки;
- 8) забезпечення функціонування і розвитку державної та національних мов і культур в Автономній Республіці Крим; охорона і використання пам'яток історії;
- 9) участь у розробленні та реалізації державних програм повернення депортованих народів;
- 10) ініціювання введення надзвичайного стану та встановлення зон надзвичайної екологічної ситуації в Автономній Республіці Крим або в окремих її місцевостях.

Законами України Автономній Республіці Крим можуть бути делеговані також інші повноваження.

Деталізація питань адміністративно-територіального устрою країни відображена в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» (21 травня 1997 р.).

Таким чином, АР Крим, 24 області та міста Київ і Севастополь – це основні компоненти адміністративно-територіальної системи України. Саме вони визначені як регіони в Указі Президента України "Про Концепцію державної регіональної політики" і є *мезорегіонами* – стрижневими компонентами регіональної структури України.

В цілому в Україні сформувалася достатньо складна п'ятирівнева адміністративно-територіальна структура, причому в рамках 3-го і 5-го рівнів існують своєрідні підструктури.

Своєрідне місце в адміністративно-територіальній і регіональній структурі України займають міста та інші населені пункти міського типу:

- столиця України – м. Київ є *урбанізованим регіоном*;
- серед міст обласного значення виділяються декілька крупних і великих міст, що фактично є *урбанізованими субрегіонами* (міста-мільйонери: Харків, Дніпропетровськ, Донецьк, Одеса, великі міста: Запоріжжя, Львів, Кривий Ріг, Маріуполь, Миколаїв, Луганськ, а також м. Севастополь);

- частина міст обласного значення, включаючи обласні центри (45 великих міст) і райони в містах (120), можна віднести до *урбанізованих мікрорегіонів*;
- решта міст обласного значення (більш 100 середніх і малих міст) – до *урбанізованих мінірегіонів*.

5.2. Політика регіонального розвитку в Україні. Структура органів регіонального управління та регіональне планування.

Сутність регіональної політики – звести до мінімуму ті нерівності, які створюють підґрунтя для виникнення соціальних конфліктів, перешкоджають соціально-економічному розвитку країни в цілому. Тому, для того, щоб визначити задачі регіональної економічної політики і засобу їх рішення, необхідно виявити нерівності і їхні причини (див. рис. 5.1.).

У роботах закордонних регіоналістів до числа найбільш розповсюджених *причин регіональних нерівностей* належать:

- різкі розходження природнокліматичних умов життя і підприємництва в окремих регіонах країни;
- масштаби, якість і напрямки використання природних ресурсів, що визначають "продуктивність" регіонів. Цей фактор впливає не тільки на сільське господарство, рибальство, видобуток корисних копалин і лісове господарство, але і на умови економічної діяльності та життя людей;
- периферійне або глибинне положення регіону, унаслідок чого підвищуються транспортні витрати, ростуть виробничі витрати і звужується ринок збуту;
- застаріла структура виробництва, запізнення з введенням інновацій;
- агломераційні переваги (перетинання міжгалузевих зв'язків і розвита інфраструктура) і агломераційні недоліки (перенаселення);
- стадія технологічного розвитку, яка виражається в перевазі тих або інших видів виробництв і виробничо-технологічних укладів;
- демографічні розходження (структура населення, динаміка відтворення, у тому числі зумовлена етнорелігійними особливостями);
- підприємницький клімат (податкова система, ступінь адміністративного контролю над фірмами і т.д.);
- політичні та інституційні фактори (наприклад, ступінь регіональної автономії);
- соціально-культурні фактори (ступінь урбанізації, освіченість населення, наявність наукових і культурних центрів та ін.).

Відповідно до чинного законодавства однією з найважливіших функцій місцевих органів влади є забезпечення комплексного та збалансованого розвитку адміністративних областей, районів та міст. Реалізація таких завдань потребує від місцевих органів активної діяльності з метою регулювання багатьох відтворювальних процесів, які відбуваються на території регіону.

У програмі конкретного регіону в залежності від природних умов і структури господарства, ступеня концентрації промисловості та її особливостей варто враховувати своєрідність цілей, завдань та засобів вирішення економічних і соціально-культурних проблем.

Однак, і в цих умовах принциповим залишається положення про необхідність дотримання пріоритетів загальнодержавного значення й органічної єдності розвитку продуктивних сил регіонів із завданнями структурної й інституційної перебудови народного господарства країни в цілому.

З метою комплексного вирішення проблем Одещини облдержадміністрацію були визначені основні напрямки регіонального розвитку, які містяться у програмі "Регіональна ініціатива".



Рисунок 5.1. Основні складові політики соціально-економічного розвитку регіону

Основні пункти програми "Регіональна ініціатива":

1. Реформування системи оплати праці, у тому числі зменшення оподаткування заробітної плати, забезпечення випереджаючого зростання росту заробітної плати.

2. Подолання безробіття, створення нових робочих місць, стимулювання розвитку малого та середнього підприємництва.

3. Фінансова підтримка сільського господарства, створення обласного земельного банку для кредитування сільгоспідприємств з використанням структур колишнього банку "Україна".

4. Продовження газифікації сіл і селищ. Газифікація м. Білгорода-Дністровського – найстарішого міста області та єдиного міста обласного значення, яке не забезпечене газом.

5. Забезпечення населення сільських районів якісною питною водою: протягом 2002-2005 років забезпечити централізованим водопостачанням 82 населені пункти в найбільш критичних районах області, закінчити спорудження Кілійського, Дністровського, Суворівського і Татарбунарського групових водоводів.

6. Реконструкція водоочисної станції "Дністер" для забезпечення якісною питною водою м. Одеси та інших населених пунктів.

7. Будівництво каналу Дунай-Чорне море українською територією за умов. що узгоджений проект дозволить покращити ситуацію у придунайських портах і вирішити гострі соціальні проблеми населення.

8. Становлення українського морського флоту, який відродить могутність України як морської держави.

9. Реконструкція залізничної лінії Одеса-Ізмаїл, діючих залізничних станцій та вокзалів, будівництво нової ділянки автомобільної траси Одеса-Рені поза межами українсько-молдавського кордону біля села Паланка на основі науково-обґрунтованого проекту. Реконструкція автомобільної дороги "Обхід міста Одеси". Будівництво окружної автомобільної дороги, яка прилягає до автодороги Одеса-Мелітополь-Новоазовськ (на Таганрог).

10. Реалізація регіональної комплексної програми "Меліорація Одещини – 2001 – 2010 роки", що передбачає забезпечення сталого та гарантованого функціонування діючих меліоративних систем, які перебувають у задовільному стані, їх реконструкцію і технічне переоснащення, підвищення екологічної безпеки зрошення.

11. Прийняття Закону України "Про економічний експеримент щодо стабілізації роботи підприємств верстатобудівної промисловості Одеської області", спрямованого на покращення ситуації у цій галузі.

12. Реформування житлово-комунального господарства, удосконалення системи управління житловим фондом, систем встановлення тарифів на комунальні послуги, будівництво житла для військовослужбовців і працівників правоохоронних органів.

13. Облаштування державного кордону, покращення матеріально-технічного забезпечення прикордонників, закінчення будівництва стаціонарного причалу на острові Зміїний.

14. Посилення енергетичної самодостатності області: реконструкція Одеської ТЕЦ, відновлення електроенергетичного обладнання. будівництво в Ізмаїльському енергорайоні парогазової теплової електростанції, яка дозволить значно покращити енергозабезпечення південних районів області.

15. Вирішення проблем працевлаштування молоді, випускників вузів і середніх спеціальних навчальних закладів.

16. Збереження історично-архітектурної і культурної спадщини Одещини: продовження реконструкції будівель театрів, музеїв і культурних центрів, підтримка талановитої молоді - майбутньої слави області.

17. Покращення медичного обслуговування сільських мешканців, реалізація законів України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту" та "Про основні принципи соціального захисту ветеранів праці та

інших громадян похилого віку", забезпечення центральних районних лікарень сучасним обладнанням, а також ремонт і будівництво нових шкіл.

18. Затвердження міжнаціонального миру і примирення, підтримка національно-культурних громад, друкованих видань і телерадіоорганізацій, які висвітлюють діяльність національних громад, покращення підготовки кадрів для національних шкіл.

19. Вирішення соціально-екологічних проблем населених пунктів, розташованих навколо озера Сасик і придунайських озер, відродження лісів на півночі області, які постраждали внаслідок стихійного лиха в листопаді 2000 року.

20. Відродження лікувальних курортів Одещини.

Контрольні питання

1. Адміністративно-територіальний устрій в Україні.
2. Політика регіонального розвитку в Україні.
3. Структура органів регіонального управління.
4. Регіональне планування

ТЕМА 6. ГОСПОДАРСЬКИЙ КОМПЛЕКС УКРАЇНИ, ЙОГО СТРУКТУРА І ТРАНСФОРМАЦІЯ В РИНКОВИХ УМОВАХ

- 6.1. Сутність господарського комплексу, структура суспільного виробництва.
- 6.2. Економічна взаємодія інституційних одиниць.
- 6.3. Суспільні форми організації виробництва в господарського комплексі України.
- 6.4. Регіональні ринки як елементи господарському комплексу.
- 6.5. Стан і стратегія розвитку господарського комплексу України.

6.1. Сутність господарського комплексу, структура суспільного виробництва

Ця тема тісно пов'язана з регіональною економікою – вона дає уявлення та теоретичні знання про функціонування національної економіки в цілому. Національна економіка розглядається як складний господарський комплекс з певною логікою побудови та функціонування, який характеризується як динамічна, цілісна система виробництва, обміну, розподілу і споживання. Його цілісність визначається наявністю каркасу у вигляді системи розселення, інфраструктури, державного та місцевого управління, інформаційної мережі.

Головна характеристика господарського комплексу – це розвиток у історичній динаміці галузевої та територіальної структури суспільного виробництва. Суспільне виробництво розглядається як об'ємна проекція інноваційних технологічних і соціальних циклів на території країни, або будь-якого з її регіонів. Кожний етап розвитку національної економіки відзначається появою групи лідируючих галузей економіки, яка у майбутньому створювала навколо себе специфічну сферу.

Традиційно господарський комплекс розглядають, по-перше, як систему галузей господарювання (галузева структура, галузь – це сукупність підприємств та організацій, об'єднаних спільністю функцій, які вони виконують у системі суспільного поділу праці) і, по-друге, як систему територіально-виробничих комплексів (територіальна структура).

Згідно з існуючими теоріями розвитку продуктивних сил галузі мають різні функції і за цією ознакою поділяються на основні (профільюючі) та обслуговуючі. До **основних (головних)** галузей відносяться районоутворюючі галузі спеціалізації, які мають високу питому вагу у виробництві району та найбільший економічний ефект. Ці галузі є визначальними у функціональній характеристиці регіону.

Обслуговуючі галузі забезпечують потреби основних галузей та населення регіонів у електроенергії, теплі, воді, будівельних матеріалах, перевезеннях, послугах зв'язку, торгівлі, фінансах, послугах науки, культури, житлово-комунальному обслуговуванні тощо.

Існують також *локальні* галузі промисловості та сільського господарства, які для регіонів мають місцеве значення і задовольняють їх потреби у певній кількості.

У структурі господарського комплексу розрізняють не тільки галузі спеціалізації та обслуговування, але й супутні та паралельні галузі.

Супутні галузі тісно пов'язані між собою технологічно (гірничодобувні), доповнюють одна одну, наприклад, за використанням чоловічої та жіночої праці (легка та важка). З розвитком науково-технічного прогресу кількість та значення цих галузей зростає.

Паралельні галузі розвиваються дещо ізольовано на базі спільних природних і економічних умов (ресурсів). Ці галузі не мають між собою тісних виробничих зв'язків, але вони паралельно використовують спільні міжгалузеві ресурси: землю, робочу силу, паливо, воду тощо. Паралельні галузі можуть бути як спеціалізованими, так і обслуговуючими. Усе залежить від їх ефективності. Використання землі під розміщення машинобудівного заводу чи під сільськогосподарське виробництво впливає на коефіцієнт локалізації відповідної галузі у регіоні, а, значить, і на її статус - профільюючий чи обслуговуючий.

Господарський комплекс розглядається і як динамічна комплексна система, у якій складовими частинами є чіткі сполучення галузей в межах території певного масштабу. Такі сполучення отримали назву *комплексів*. Комплексний характер розвитку національної економіки є стратегічною концепцією соціально-економічного розвитку нашої держави. Це зумовлено тим, що територіально-виробниче комплексоутворення є однією з найбільш продуктивних сфер організації виробництва і соціально-економічного розвитку взагалі. Існує багато видів комплексів.

Простий комплекс – це поєднання паралельних галузей спеціалізації, які майже не пов'язані між собою та галузей, що обслуговують це поєднання. Ключовою ознакою є розміщення цих галузей в одному регіоні, їх взаємовплив і комплексність розвитку полягає у використанні місцевих природних багатств, спільної виробничої бази, інфраструктури.

Складний комплекс – це праця, безпосередні виробничі зв'язки між галузями. Ці зв'язки здійснюються як по вертикалі, тобто від сировини до готової продукції, так і горизонталі, тобто поміж вертикальними гілками.

Ефект комплексоутворення досягається вже на етапі створення простого комплексу: розвиваються ефективні виробництва на основі використання спільних сприятливих умов. При цьому, по-перше, реалізуються як галузеві, так і загально регіональні вигоди, тобто, наприклад, територія або ЕГП регіону використовується одночасно і для промисловості, і для сільського господарства. По-друге, з'являється можливість створити спільну обслуговуючу господарську, виробничу, ринкову, соціальну інфраструктуру чим досягається так званий агломераційний ефект.

При формуванні складного комплексу національна економіка отримує додатковий виграв за рахунок комбінування і територіального наближення кооперованих виробництв, наближення їх до джерел палива, сировини,

споживачів готової продукції. Ефект настає також за рахунок скорочення транспортних витрат, комбіноване використання електроенергії і палива, суміщення графіків споживання підприємств, утилізації різних виробничих відходів. Ефект досягається також в результаті першого залучення жіночої праці, пом'якшення безробіття, доскональної системи управління.

Прості та складні комплекси виступають основою формування різноманітних типів територіально-виробничих комплексів (ТВК). *ТВК - це об'єднання підприємств певної спеціалізації на певній території з метою отримання найкращого ефекту завдяки комплексному використанню природних, економічних умов та трудових ресурсів.*

В Україні за територіальними розмірами, спеціалізацією та іншими ознаками виділяють ТВК економічних районів і адміністративних областей, промислові, сільськогосподарські, промислово-транспортні, агропромислові, портово-промислові, морегосподарські, рекреаційні.

У свою чергу, кожен з цих типів ТВК має свою типізацію. Наприклад, промислові ТВК поділяються на промислові центри, вузли, райони. А спеціалізовані промислові ТВК є монопродуктові, субпродуктові, поліпродуктові.

Функціонально господарський комплекс України поділяють на ряд міжгалузевих комплексів (МК). *МК – це система економічно взаємопов'язаних галузей виробничої або невиробничої сфер, який сформовано внаслідок кооперації та інтеграції підприємств, організацій, установ та галузей. Приклади МК: паливно-енергетичний, металургійний, машинобудівний, хіміко-лісовий, агропромисловий, транспортний, будівельний.*

На сучасному етапі розвитку господарського комплексу України набувають особливого значення його нові структурні утворення – виробничо-технологічні комплекси. Ці комплекси виникають на базі не стільки місцевих ресурсів, скільки на основі досягнень науково-технічного прогресу, перспективних технологій, раціональних виробничо-технологічних та організаційних зв'язків. Найбільш наочними є приклади кластерів, технополісів, технопарків тощо.

Глобалізація ринків спонукає підприємства однієї галузі до розвитку сусідської солідарності, тобто до створення інноваційних структур, підприємницьких мереж, кластерних моделей, тобто до форм територіальної організації, що стимулюють структурну перебудову і економічне зростання регіону. **Кластер** – *група розміщених у регіоні взаємозалежних і таких що, доповнюють одна одну, промислових компаній та організацій, які діють у певній сфері й характеризуються тим, що вироблений ними продукт однієї галузі використовується для потреб декількох інших.*

Кластери приймають різні форми в залежності від своєї складності, але в більшості випадків включають компанії готового продукту чи сервісні компанії, постачальників спеціалізованих факторів виробництва, компонентів, машин, а також сервісних послуг; фінансові інститути, фірми в супутніх галузях, організації, які забезпечують освіту, та ін.

Межі кластерів постійно змінюються: розширюються – в міру появи нових фірм і галузей – чи звужуються – через занепад існуючих галузей. Заміна меж кластерів пов'язана також з розвитком і зміною місцевих організацій. Розвиток технологій і ринку призводить до появи нових галузей, створення нових чи зміни існуючих ринків. В кластерах істотно зменшуються витрати, пов'язані з окремими видами діяльності (наприклад, закордонною комерційною діяльністю, спільним дослідженням ринку, маркетинговими компаніями, стимулюванням експорту, участю у ярмарках і салонах та ін.), покращуються технології виробництва (створюються навчальні центри для персоналу, спільні проекти капіталізації та технології та ін.), розробляються нові види продукції (в спільних лабораторіях); укладаються перехресні, субпідрядні контракти між підприємствами одного й того ж регіону, зацікавленими у взаємодоповненні технологій.

Головною причиною успіху кластерної моделі за М. Портером є створення критичної маси для конкурентного успіху у певній сфері бізнесу. Малі та середні підприємства, якщо працюватимуть поодиночі, ніколи не сягнуть тих успіхів і тих переваг, яких досягають кластери. **Кластери – це форми територіальної організації, які стимулюють економічне зростання регіону за рахунок ендогенних ресурсів.** Вони дають можливість поєднати зусилля для вирішення регіональних проблем, ефективного та раціонального використання капіталу в умовах обмеженості обігових коштів та низької інвестиційної активності. Кластери сприяють раціональному використанню наявних ресурсів, інноваціям, підвищенню якості та збільшенню масштабів виробництва. Але найголовнішою, на думку багатьох вчених, є та обставина, що з технологічної точки зору кластери сприяють темпам запровадження інновацій, визначають їх напрямок і тим самим створюють фундамент для майбутнього економічного зростання регіону. **Отже, теорія кластерів тісно пов'язана з концепціями інноваційного розвитку.**

Позитивною рисою кластерної моделі регіональної економіки є зростання продуктивності підприємств у тій місцевості, де створено кластер. Важливе значення має також соціальний аспект кластерів – це почуття єдності, співпраці людей, зайнятих у даному процесі, подолання ними відчуття взаємної недовіри, зайвої конкуренції, цілком реальна надія на розв'язання соціальних проблем за рахунок спільних зусиль.

В регіонах України із запровадженням кластерів з'являються можливості для вирішення проблем регіонального розвитку. До потенційних можливостей кластерного механізму слід віднести скорочення собівартості окремих видів промислової продукції, збільшення обсягів її виробництва, диверсифікація економіки регіону. При створенні кластерів локомотивами економічного зростання не слід розглядати ті ж сукупності підприємств і галузей, що й 20-30 років тому. За останні 10-15 років виникло підґрунтя для розвитку нових секторів економіки регіонів.

Територіальні масштаби кластера можуть варіювати від одного міста, регіону до країни, або навіть, до кількох сусідніх країн. Феномен кластеру неможливо зрозуміти, якщо розглядати його особливості без урахування

впливу розміщення. В економіці повинні переважати кластери, а не ізольовані підприємства і галузі. Концепція кластера, як нової форми розміщення продуктивних сил, форми структурної перебудови – це новий спосіб бачення економіки країни регіону, міста. Детальне вивчення становлення кластерів показує нам нові ролі підприємств, державних установ, наукових та освітніх закладів, примушує по-новому розглядати також програми регіонального менеджменту.

Об'єднання в кластери дає можливість залучати фінансові ресурси в нові виробництва шляхом об'єднання спільних фінансових можливостей підприємств того чи іншого кластера; залучення інвестицій через спільну участь в інвестиційних програмах; шляхом участі в конкурсах проектів, що фінансуватимуться через виділення грантів; об'єднання спільних фінансових можливостей підприємств для забезпечення гарантій на отримання кредитних ресурсів. При цьому забезпечується обмін інформацією, а також можливість виходу на зовнішні ринки. Завдяки кластерам підприємства стають потенційно привабливими для іноземних інвесторів. Кластерна територіальна організація економіки регіону сприятиме розвитку спеціалізації, збільшенню масштабів і покращенню якості виробництва, залученню резервів, активізації економічного оточення, зменшенню витрат на виробництво, загальному підвищенню економічної ефективності, отриманню синергетичного ефекту.

6.2. Економічна взаємодія інституційних одиниць

Розвиток господарського комплексу багато в чому залежить від інституційної структури національної економіки та економіки регіонів, представлених різноманітними господарськими суб'єктами різних форм власності: державними, муніципальними, приватними підприємствами, іноземними, спільними підприємствами тощо.

Значну роль в господарському комплексі відіграють **державні підприємства**. Поки що державні підприємства в умовах ринку, як самостійний суб'єкт регіональної економіки, виробляють і реалізують продукцію, діючи в інтересах членів трудових колективів та інтересів власника – держави. Управління державним підприємством об'єднує принципи самоврядування трудового колективу і право власника (держави) щодо господарського використання майна.

Державний сектор об'єктивно необхідний у сферах, пов'язаних із забезпеченням обороноздатності держави, безперебійної роботи транспорту, зв'язку, енергопостачання. У районах зі складною демографічною та екологічною, ситуацією, також доцільно підсилити роль державного сектора.

Державні підприємства на етапі трансформації економіки потерпають перетворення, пов'язані зі структурою управління, реорганізації міністерських і відомчих структур та створенням компаній, що включають комплекс виробництв від видобутку природних ресурсів до виробництва кінцевого продукту. Таким чином, створюються державні корпорації в нафтовій, газовій, машинобудівній промисловості. Вони не обмежують права приватних

підприємств, які входять до них. Корпораціям делегуються певні функції державного управління, насамперед, володіння природними ресурсами, інфраструктурного забезпечення, акумуляції фінансових ресурсів. Корпорації можуть мати холдингові компанії для залучення додаткового акціонерного капіталу.

Економічну базу місцевого самоврядування складають **муніципальні підприємства**. Вони служать джерелом одержання доходів місцевих бюджетів і задоволення соціально-економічних потреб населення регіону. До муніципальних підприємств, як правило, відносяться промислові підприємства місцевого значення, об'єкти виробничої і соціальної інфраструктури регіону, безпосередньо пов'язані з обслуговуванням населення.

Підприємства приватної власності можуть бути різних правових форм: індивідуально-приватні підприємства (коли засновник і власник виступають у єдиній особі, а інші працівники є найманими); товариства (з повною, змішаною або обмеженою відповідальністю) і акціонерні товариства (відкритого або закритого типу).

Акціонерні товариства створюються юридичними особами і громадянами шляхом об'єднання їхніх внесків з метою здійснення господарської діяльності. Акціонерне товариство самостійно визначає основні напрямки своєї діяльності, порядок розподілу прибутку і покриття збитків, створює філії та представництва, вирішує питання про придбання акцій, визначає умови оплати праці посадових осіб тощо. Акціонерна форма організації виробництва відкриває нові можливості взаємодії підприємств і регіональної адміністрації. Володіючи акціями, регіональна адміністрація може безпосередньо брати участь у створенні різних підприємств об'єднань та управління ними.

На початку 90-х років у всіх регіонах країни бурхливо створювалися нові організаційні форми суб'єктів ринкових відносин - концерни, консорціуми, асоціації, холдингові компанії та ін.

Концерни, консорціуми, асоціації являють собою добровільні об'єднання виробничих підприємств, науково-технічних, фінансово-кредитних структур, торговельних фірм, що делегують частину своєї комерційної самостійності органам управління.

Концерни можуть створюватися на основі перехресного володіння акціями. Учасники об'єднання, залишаючись юридично вільними організаціями, здійснюють координацію господарської діяльності, інвестиційної, науково-технічної і технологічної політики, маркетингової стратегії. Концерн дозволяє забезпечити не тільки конкурентоздатність продукції підприємств які входять до нього, але і дає їм можливість ефективно вирішувати галузеві і регіональні проблеми. Концерни дозволяють забезпечити підтримку малого бізнесу за допомогою субконтрактних відносин, науково-технічної і фінансової допомоги.

Асоціації і консорціуми – більш гнучкі форми об'єднань. Вони дозволяють підприємствам швидше адаптуватися до умов ринкової економіки. Асоціації і консорціуми поєднують підприємства за видами діяльності,

виходячи з економічної доцільності і вигоди. Асоціації можуть бути формою взаємодії підприємств різних галузей, об'єднаних спільністю господарських інтересів. Так, у окремих регіонах створюються асоціації з виробництва споживчих товарів на базі використання місцевих ресурсів сировини та ін.

Утворення об'єднань може йти також шляхом створення холдингових компаній та інвестиційних фондів. Ці фінансові інститути відіграють важливу роль у координації та фінансуванні науково-технічних і комерційних проєктів, забезпечують фінансову підтримку структурної перебудови економіки і переливу капіталу в ефективні сфери діяльності в регіоні.

З метою залучення регіонів України до світових господарських зв'язків, більш повного задоволення потреб країни в продукції і послугах, залучення матеріальних та фінансових ресурсів, нових технологій і управлінського досвіду законодавством передбачені різні організаційні форми для залучення іноземного капіталу.

Підприємства з іноземними інвестиціями можуть створюватися в будь-яких формах, передбачених законодавством України. Інвестори можуть створювати на території країни підприємства, в яких іноземні інвестиції складають 100% майна. Прибутки іноземних інвесторів, отримані в українській валюті, можуть вільно реінвестуватися і використовуватися на території України відповідно до законодавства, а також переводитися за кордон.

Важливим фактором формування регіональної економіки, насичення ринку необхідними товарами, послугами та підвищення рівня життя населення є розвиток малого та середнього бізнесу. **Малі підприємства** створюються у всіх галузях як громадянами, так і різними підприємствами й організаціями на основі будь-яких форм власності, включаючи змішані, і здійснюють усі види господарської діяльності. Основну частину малих підприємств складають об'єкти ринкової інфраструктури: у торгівлі, постачанні, збуті і заготівлях; у сфері загальної комерційної діяльності із забезпечення функціонування ринку, де переважає недержавна форма власності.

Поряд з малими підприємствами з виробництва продукції і послуг в Україні діє велика кількість **малих підприємств-посередників**. Це пов'язано, по-перше, з необхідністю ресурсного забезпечення виробничих процесів і, по-друге, з необхідністю пріоритетного розвитку ринкової інфраструктури. З метою розвитку малих підприємств передбачається як примусове, так і ініціативне розукрупнення монопольних виробництв, виділення (за умови їхньої технологічної незалежності) самостійних виробничо-господарських блоків зі складу великих підприємств, створення дочірніх підприємств з ініціативи асоціацій.

Економічні взаємодії інституційних одиниць у процесі відтворення на території регіону фіксуються через систему регіональних рахунків (СРР), що охоплює опис економічних операцій на усіх фазах відтворювального циклу (виробництва, первинного розподілу доходів, подальшого їхнього перерозподілу і використання на кінцеве споживання і нагромадження). В економічному аналізі регіональні рахунки виконують ті ж функції, що і національні: вони є інформацією для вироблення регіональної політики на

національному рівні, дають можливість оцінки впливу національної політики на економічну активність на регіональному рівні.

Розглянемо основні поняття, методологічні принципи і правила, які використовуються в системі національних та регіональних рахунків. За концепцією системи національних рахунків (СНР) практично усі види діяльності зі створення товарів і послуг віднесені до економічної діяльності.

Товари – це результати праці, які мають матеріально-речовинну форму. **Послуги** – це результати багатьох видів виробничої діяльності, які не мають матеріально-речовинної форми і які задовольняють особисті і суспільні потреби як матеріального, так і нематеріального характеру.

У СНР проводиться чітке розмежування між внутрішньою (національною) економікою і "іншим світом". Для розуміння розмежування між цими категоріями необхідно розглянути наступні поняття: "економічна територія", "центр економічного інтересу", "резидент", "нерезидент".

Під **економічною територією (простором)** розуміється, географічна територія, усередині якої люди, товари і гроші можуть вільно переміщатися. До неї також відносяться національний повітряний простір, територіальні води і континентальний шельф у міжнародних водах, на які країна має виключні права, і територіальні анклави в інших країнах (території, на яких розташовуються посольства, консульства, військові бази, наукові бази і т.д.). У той же час частини власної географічної території країни, які використовуються іншими країнами, не входять до її економічної території,

Суб'єкт економіки має **центр економічного інтересу** на економічній території країни, де він володіє приміщенням чи землею, здійснює чи має намір здійснювати економічні операції протягом тривалого періоду часу (звичайно не менше одного року).

Резиденти – суб'єкти, які мають центр економічного інтересу на економічній території країни. Резидентами країни вважаються іноземні компанії і банки, які знаходяться на її економічній території тривалий час, а також філії і представництва нерезидентів, які не є самостійними юридичними особами. Внутрішня (національна) економіка охоплює діяльність резидентів як на економічній території даної країни, так і за її межами.

Нерезидентами є співробітники іноземних посольств (крім місцевого персоналу, який працює за наймом), іноземні студенти, іноземні військовослужбовці, які обслуговують військові бази на території даної країни, а також особи, які проходять курс лікування, незалежно від терміну перебування на економічній території даної країни.

Важливими поняттями СНР є поняття **потоки і запаси**. Показники потоків характеризують величини економічних процесів за період часу (наприклад, виробництво товарів і послуг, виплати заробітної плати і т.п.). Показники запасів характеризують стан об'єкта на визначену дату – чи початок кінець розглянутого періоду часу (наприклад, наявність основних фондів на початок року, число безробітних на кінець року і т.п.).

Потоки викликають зміни в запасах. Між показниками потоків і запасів існує наступний взаємозв'язок: величина запасу на кінець періоду дорівнює

величині запасу на початок періоду плюс (чи мінус) потік. Наприклад, величина запасу капіталу наприкінці року може бути розрахована як сума його величини на початок року і потоку чистих інвестицій за рік.

Взаємозв'язок запасів і потоків складає основу вихідної макроекономічної моделі кругових потоків, чи кругообігу продукції, доходів і витрат, застосовуваної в описі й аналізі макроекономічних процесів.

Одним з основних понять СНР є поняття **економічна операція**, під якою розуміється взаємодія між економічними суб'єктами, яка здійснюється за взаємною згодою (наприклад, купівля і продаж товарів і послуг). Дії, що починаються однією економічною одиницею в одnobічному порядку і впливають на інші одиниці без їхньої згоди, не є операціями і відносяться в СНР до інших потоків.

Валовий внутрішній продукт, що являє собою вартість кінцевих товарів і послуг, оцінюється в цінах кінцевого споживача. Випуск товарів і послуг оцінюється в цінах виробника чи в основних цінах. Ціни виробника на відміну від цін кінцевого споживача не містять торгово-транспортні націнки і податок на додану вартість. Основні ціни на відміну від ціни виробника не включають ніяких податків на продукти, але включають субсидії на продукти.

Результати економічної діяльності оцінюються на всіх рівнях економіки, тобто на рівні окремого виробника, галузі, сектора, регіону, а також економіки в цілому. Для одержання цілісного уявлення про функціонування економіки країни використовується сукупність взаємозалежних між собою показників, що характеризують результати економічної діяльності на мікро-, мезо- і макрорівні економіки.

Результати економічної діяльності на рівні окремого виробника називаються **мікроекономічними**. Показники, що характеризують діяльність сектора, галузі економіки, регіону – це **мезоекономічні** показники. Показники результатів функціонування національної економіки в цілому прийнято називати **макроекономічними**.

Побудова системи показників результатів економічної діяльності на основі єдиних методологічних принципів дозволяє порівнювати результати діяльності окремих елементів економіки, визначати роль окремого виробника, галузі, сектора у формуванні показників, що характеризують економіку в цілому.

Показники результатів економічної діяльності в СНР поділяються на показники валових і кінцевих (чистих) результатів. Валові показники відрізняються від чистих на величину споживання основного капіталу.

Найзагальнішим показником результатів виробництва і відтворення є випуск товарів і послуг, тобто вартість усіх вироблених резидентом за певний період матеріальних благ і наданих послуг. У міжнародній статистичній практиці випуск товарів і послуг не є оціночним показником результатів економічної діяльності, тому що на його величину впливає вартість спожитих у процесі виробництва товарів і послуг, тобто проміжне споживання.

Показник випуску товарів і надання послуг є основою для обчислення інших показників результатів економічної діяльності. Тому ступінь вірогідності його обчислення визначає вірогідність всіх інших показників результатів.

Різниця між випуском товарів і послуг, і проміжним споживанням (тобто вартістю спожитих товарів, за винятком споживання основного капіталу і спожитих у процесі виробництва ринкових послуг) являє собою валову додану вартість (ВДВ).

У показнику валової доданої вартості не враховуються витрати минулої праці, пов'язані з виробництвом товарів і послуг даного року, що складаються зі спожитих у процесі виробництва предметів праці і послуг, але враховується вартість у процесі виробництва споживання основного капіталу (СОК).

Різниця між валовою доданою вартістю (ВДВ) і вартістю споживання основного капіталу (СОК) складає чисту додану вартість (ЧДВ).

Частина валової доданої вартості, яка залишається у виробників після відрахування витрат, пов'язаних з оплатою праці найманих робітників, і чистих податків на виробництво й імпорту, утворює валовий прибуток (ВП) інституційної одиниці, галузі, сектора економіки. Валовий прибуток за винятком споживання основного капіталу складає чистий прибуток (ЧП).

Аналогічний показник для некорпоративних підприємств домашніх господарств називається змішаним доходом. Цей показник містить елемент винагороди за неоплачувану роботу членів домашніх господарств.

Доходи, одержувані чи виплачувані інституційними одиницями в зв'язку з наданням у користування фінансових і не фінансових невиробничих активів (землі, надр та інших природних активів, патентів, ліцензій та і т.п.), являють собою доходи від власності.

Трансферт являє собою операцію, коли одна інституційна одиниця надає товар, послуги, фінансовий чи не фінансовий актив іншій одиниці, не одержуючи від її відшкодування у вигляді товару, чи послуги активу.

Чисте придбання інституціональними одиницями-резидентами (сектором економіки), вироблених чи таких, що надійшли по імпорту товарів і послуг в поточному періоді, але не спожитих протягом цього періоду, являє собою **валове нагромадження**.

Показником загальних результатів процесу виробництва на макроекономічному рівні є випуск товарів і послуг. Показником кінцевих результатів виробництва служить валовий внутрішній продукт (ВВП). Валовий внутрішній продукт являє собою вартість сукупності кінцевих товарів і послуг, створених резидентами за певний період, виражену в ринкових цінах кінцевих покупців.

Різниця між ВВП і витратами виробників, пов'язаних з оплатою праці найманих робітників, і чистими податками на виробництво й імпорту, що характеризує прибуток чи збиток, отримані резидентами від виробництва, називається валовим прибутком економіки (ВПЕ).

Усі первинні доходи, отримані резидентами даної країни від участі в процесі виробництва ВВП своєї країни і ВВП інших країн (доходи від виробництва і від власності), відбиває показник валового національного доходу

(ВНД). ВНД більше від ВВП на сальдо первинних доходів, отриманих резидентами даної країни від нерезидентів, і первинних доходів, які виплачені нерезидентам (АПД) (оплата праці найманих робітників, податків і субсидій на виробництво, доходи від власності).

Отже, валовий національний доход (ВНД) дорівнює валовому внутрішньому продукту (ВВП) у ринкових цінах плюс сума оплати праці (ОП), доходів від власності (ДВ), податків (П) і субсидій (С) на виробництво, отриманих від "іншого світу", мінус відповідні їм потоки, виплачені "іншому світу".

Взаємозв'язок показників ВНД і ВВП може бути представлений в такий спосіб:

$$\text{ВНД} = \text{ВВП} + \text{АПД} = \text{ВВП} + \text{А ОП} + \text{А ДВ} + \text{А П} + \text{А С}, \quad (5.1)$$

де А ПД – сальдо первинних доходів, отриманих резидентами від нерезидентів і виплачених нерезидентам;

А ОП – сальдо оплати праці, отриманої резидентами від нерезидентів і виплаченої нерезидентам;

А ДВ – сальдо доходів від власності, отриманих резидентами від нерезидентів і виплачених нерезидентам;

А П – сальдо податків на виробництво, отриманих резидентами від нерезидентів і виплачених нерезидентам;

А С – сальдо субсидій на виробництво, отриманих резидентами від нерезидентів і виплачених нерезидентам.

Чистий національний доход (ЧНД) у ринкових цінах отримують вирахуванням споживання основного капіталу (СОК) з валового національного доходу (ВНД):

$$\text{ЧНД} = \text{ВНД} - \text{СОК}.$$

Система показників, які характеризують результати відтворення на макрорівні, включає не тільки показники, які відбивають результати економічної діяльності даного періоду, але і показники накопичених результатів економічної діяльності в попередні періоди, тобто показники національного багатства. **Національне багатство** являє собою сукупність накопичених матеріальних благ, вироблених у попередні періоди, землі й інших невикористаних матеріальних активів, а також нематеріальних (вироблених і невикористаних) і фінансових активів.

Система показників результатів економічної діяльності на рівні економіки країни в цілому повинна бути доповнена системою показників, які характеризують результати економічної діяльності на рівні регіонів. Побудова системи регіональних показників відповідно до методологічних вимог СНР забезпечує умова порівняльності з показниками національних рахунків державного рівня і проведення регіонального аналізу відповідно до міжнародних стандартів. Показником, який характеризує результати виробництва товарів і послуг у регіоні відповідно до принципів СНР, є показник "валовий регіональний продукт" (ВРП), що розраховується як різниця між випуском товарів і послуг та проміжним споживанням.

З більшості галузей економіки показники випуску товарів і послуг та проміжного споживання обчислюються на регіональному і державному рівні за єдиною методологією. Однак, з деяких галузей, наприклад по галузях, що надають неринкові послуги суспільству цілому, з оборони і державного управління, додана вартість не може бути розрахована на регіональному рівні. Тому ВВП відрізняється від суми валових регіональних продуктів (валової доданої вартості) в регіонах на суму елементів ВВП, які розраховуються в економіці в цілому.

Показником, що характеризує результати економічної діяльності регіону на стадії кінцевого використання ВВП, є показник "фактичне кінцеве споживання", який характеризує споживання домашніми господарствами товарів і послуг за рахунок власних доходів і трансфертів у натуральній формі, які одержані від державних установ і недержавних некомерційних організацій (індивідуальних послуг охорони здоров'я, освіти, культури тощо). Цей показник використовується для характеристики *рівня добробуту населення* регіону, а також для зіставлення виробництва і використання валового регіонального продукту.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) є основним макроекономічним показником результатів функціонування економіки в статистиці більшості країн, а також міжнародних організацій (ООН, ОЗСР, МВФ, МБРР). Це один з основних показників системи національних рахунків, що характеризує кінцевий результат виробничої діяльності економічних одиниць-резидентів.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) являє собою ринкову вартість усіх товарів і послуг, вироблених резидентами за той чи інший період для кінцевого використання в ринкових цінах, тобто він включає вартість вироблених кінцевих товарів і послуг і не включає вартість проміжних товарів і послуг, використаних у виробничому процесі (сировини, матеріалів, палива, послуг транспорту, фінансових послуг і т.п.). У той же час, як і інші показники результатів економічної діяльності, що розраховуються на валовій основі, ВВП включає споживання основного капіталу.

ВВП може бути обчислений на кожній стадії відтворювального процесу відповідним методом. Так, виробництво товарів і послуг обчислюється виробничим методом: розподіл виробництва – розподільчим методом; кінцеве використання – методом кінцевого використання. У залежності від цілей дослідження показник ВВП розраховують у поточних чи порівняльних (постійних) цінах. Обсяг ВВП у поточних цінах розглянутого періоду (чи номінальний валовий внутрішній продукт) розраховується з метою одержання узагальнюючої характеристики соціально-економічної ситуації в даний період часу, проведення зіставлень структурного аналізу і міжрегіональних зіставлень.

6.3. Суспільні форми організації виробництва в господарському комплексі України

Соціально-економічний розвиток господарського комплексу визначається *вертикальними і горизонтальними економічними зв'язками. Вертикальні*

економічні зв'язки забезпечують головні регулюючі функції: спонукають регіональну систему до територіального поділу праці, розвивають господарство регіону відповідно до інтересів економіки всієї держави. Вертикальні економічні зв'язки тільки тоді ефективні, коли взаємодіють з горизонтальними зв'язками.

Дія **горизонтальних зв'язків** регіону обумовлена тим, що розміщені на території підприємства є не тільки елементами галузевих систем, але і частинами єдиної регіональної системи. У зв'язку з цим у підприємств виникає об'єктивна необхідність у виконанні не тільки галузевих задач, але й у вирішенні регіональних проблем. Оскільки підприємства користуються регіональними ресурсами і послугами інфраструктурних галузей, вони зацікавлені в комплексному й ефективному використанні цих ресурсів і розвитку надійної і збалансованої інфраструктурної бази з урахуванням особливостей кожного підприємства і регіону в цілому.

Вертикальні зв'язки і відносини формуються загальнодержавними органами управління, міністерствами і відомствами. **Горизонтальні відносини** і зв'язки між елементами регіональної системи управляються лише обласними адміністраціями, зацікавленими в комплексному розвитку господарства і підвищенні рівня життя населення, незалежно від того, у якій сфері діяльності зайнята його працездатна частина.

Міжрегіональні та міжнародні зв'язки здійснюються в таких **формах**: торгівля товарами, реалізація послуг; бартерний обмін; виробнича і науково-технічна кооперація; кредитно-фінансова діяльність; міграція трудових ресурсів; інформаційний обмін та ін.

Регіональна економіка досягає найкращих результатів, приймаючи участь в територіальному і міжнародному поділі праці та встановлюючи на його основі торговельно-економічні, фінансові, інформаційні зв'язки як між партнерами, що діють в регіоні, так і з зовнішнім світом.

В результаті суспільного поділу праці та внаслідок впливу науково-технічного прогресу в господарському комплексі України утворилися різноманітні форми суспільної організації: концентрація, спеціалізація, кооперування, комбінування. Ринкові відносини спонукали розвиток таких форм, як деконцентрація, конверсія, диверсифікація.

Концентрація – це збільшення розмірів виробництва або капіталу, зосередження робочої сили, засобів виробництва в межах того чи іншого підприємства (або групи підприємств). Це також ступінь переваги на ринку однієї або декількох фірм. Для оцінки концентрації найчастіше використовується показник обсягу виробництва (продажів) у вартісному вираженні.

Існують **горизонтальна та вертикальна** концентрація.

Горизонтальна концентрація виробництва – це укрупнення підприємств і фірм у межах комбінування певної галузі. Такий вид концентрації був пануючим в епоху вільної конкуренції та на початку ХХ століття.

Вертикальна концентрація – це процес зосередження виробництва продукції і декількох взаємопов'язаних галузей. Вона отримала розвиток в

епоху науково-технічної революції і не обмежується комбінуванням в межах однієї галузі.

При вертикальній концентрації виникає диверсифікація (різноманітність) виробництва.

Диверсифікація – це розширення номенклатури товарів, які виробляються окремими підприємствами. Завдяки диверсифікації виникають нові підприємства і виробництва, проникнення в інші сфери економічної діяльності. Диверсифікація сприяє злиттю капіталу і утворенню фірм-конгломератів.

Конгломерати бувають двох типів – **функціональні** (об'єднання взаємозв'язаних підприємств в процесі виробництва) і **інвестиційні** (об'єднують підприємства без будь-якої виробничої спільності).

В подальшому концентрація призводить до виникнення монополій, які формуються для обмеження конкуренції та отримання великих прибутків.

Проте концентрація виробництва хоч і головна, але не єдина причина виникнення монополій. Останні виникають, також, завдяки протекціонізму з боку держави та діяльності банків. Але причина утворення монополій лежить у базових формах суспільної організації господарства. Процес починається не з концентрації, а зі зворотного процесу – **деконцентрації**, тобто зі створення широкої мережі малих і середніх підприємств, розукрупнення існуючих на той час великих підприємств. Ринкові умови вимагають зниження витрат при збереженні якості продукції, що викликає необхідність створення спеціалізованих виробництв.

Спеціалізація виробництва – це процес зосередження діяльності підприємств на виготовленні певної продукції, наданні послуг, тощо.

Концентрування виробництва вимагає наявності предметно, технологічно і функціонально спеціалізованих виробництв. Спеціалізація тісно пов'язана з **кооперуванням** – формою виробничих зв'язків між підприємствами різних галузей, які приймають участь у виготовленні кінцевої продукції, Кооперування здійснюється (як і спеціалізація) у галузевому (міжгалузевому), регіональному, державному, міждержавному масштабах.

Суттєве значення для концентрації має **комбінування виробництва** – процес поєднання в межах одного підприємства кількох виробництв, які належать до різних видів економічної діяльності. Існують три види комбінування – вертикальне (послідовні стадії переробки сировини), горизонтальне (колективне використання сировини), змішане.

У практиці господарювання під впливом різних причин виникає необхідність у перепрофілюванні виробничого потенціалу підприємства на виробництво іншої продукції. Цей процес має назву **конверсія**. Конверсія застосовується, наприклад, при докорінній зміні державної доктрини – від переважно військово-промислової до цивільної.

Термін "концентрація" використовується не тільки в масштабі підприємств і корпорацій, але й для дослідження ступеня централізації обсягів виробництва або продаж продукції в масштабах світової економіки та в масштабах окремих країн.

Для повної характеристики господарського комплексу, який знаходиться на етапі переходу від централізованої економіки до ринкової, необхідно проаналізувати процес концентрації капіталу і виробництва в Україні.

В Україні ще немає транснаціональних корпорацій, проте процес концентрації відбувається швидкими темпами. Найбільші компанії України представлені в оптовій торгівлі, паливній промисловості, металургійній промисловості та у електроенергетиці, їх питома вага у виробництві сягає 38%, а в обсязі реалізації продукції – понад 62%. До 20 компаній господарського комплексу України за обсягами продажів входять по 5 від чорної металургії і оптової торгівлі, 3 – газові, 2 – нафтопереробні, 2 – фінансові групи.

До трійки найбільших державних та приватних компаній України належать НАК "Нафтогаз України", Чорноморнафто-газ, Укрнафта, Енергоатом, Укрзалізниця, Укртелеком, Надра України, Одеський припортовий завод, Сумихімпром, Авіант і АНТК ім. Антонова, Південмаш ім. Макарова, Хліб України, Укрспирт, Індустріальний союз Донбасу, Азовсталь (чорна металургія), ТД "ТНК Україна", Лелюкс (обидві – гуртова торгівля), ЮКОН (гуртова торгівля), Запоріжсталь (чорна металургія), Укртрансгаз (газова), Інтерпайп, АРС (фінансові групи), Лінос (нафтопереробка), Донецьксталь, Арселор Міттал Кривий Ріг (чорна металургія).

Найбільш концентровані галузі – за показником "середній розмір трьох перших компаній" – газова промисловість, чорна металургія, нафтова промисловість, електроенергетика і телекомунікації.

Найменш концентрованими є такі галузі: готельне господарство, видавнича справа, автомобільний транспорт.

6.4. Регіональні ринки як елементи господарського комплексу

Сутність, система, склад та функції регіональних ринків. Ефективний розвиток господарського комплексу, діяльність його регіональних інституційних одиниць в сучасних умовах залежить від ступеня розвитку таких динамічних систем як ринок в межах регіонів, або регіональний ринок.

З позицій визначення ринку як сукупності існуючих і потенційних покупців товарів і як їхню взаємодію з виробниками товарів, **регіональний ринок слід розуміти як територіальну організацію сфери обігу, де відбувається узгодження інтересів виробників і споживачів.** При цьому регіональний ринок розглядається з позицій взаємодії суб'єктів регіональної економіки, що виступають виробниками і споживачами різних видів товарів і послуг. Регіональний ринок має відкритий характер і розвинуті економічні зв'язки з іншими регіонами країни і світу.

Подане поняття регіонального ринку визначає коло питань, які підлягають вивченню: сукупність регіональних ринкових відносин, конкурентне середовище регіональних ринків, умови формування ефективних внутрірегіональних і міжрегіональних зв'язків, розвиток ринкової інфраструктури регіону, різні форми руху товарів і капіталів, певні регіональні фактори тощо.

Система регіональних ринків – це сукупність ринків різного типу, пов'язаних між собою головною метою – забезпеченням ефективного розвитку господарського комплексу.

Для ефективного функціонування економіки регіону та забезпечення потреб населення необхідно формування системи ринків, до складу якої входили б: **споживчий ринок, ринок засобів виробництва, ринок праці, фінансовий ринок, ринок нерухомості, ринок інформації**. Всі ці ринки беруть участь у кругообігу матеріально-речових ресурсів, фінансово-кредитних засобів, інформаційних потоків, регулюючи тим самим економічні відносини між підприємствами та організаціями сфери виробництва, оптової і роздрібною торгівлі, фінансово-кредитної системи, невиробничої сфери та населенням регіону.

Регіональні ринки виконують ряд важливих функцій в економіці регіону:

– перетворення продуктів місцевого виробництва на товар та остаточне визначення їхньої вартості; – забезпечення стабільного зв'язку між регіональним виробництвом і споживанням в межах регіону; – спонукання виробників до зниження регіональних витрат виробництва, підвищення якості товарів і послуг; – посилення міжрегіональної конкуренції між виробниками товарів і послуг. Кожен з регіональних ринків має власні специфічні функції. Функції системи регіональних ринків не обмежуються рухом товарів, рух товарів припускає одночасний рух капіталу, який обслуговує процес регіонального відтворення.

Регіональні ринки забезпечують рух капіталу не тільки в товарній формі, а й у грошовій. Грошовий капітал обслуговує товарообмін. Регіональні ринки забезпечують основним і зворотним капіталом сфери виробництва і обігу в регіоні. Безпосередньо через ринки всі сфери економіки постачаються трудовими ресурсами, обмінюються економічною інформацією. Регіональні ринки формуються як відкрита система, на яку впливають внутрішня і зовнішня економічна, соціальна і політична кон'юнктура.

Для того, щоб система регіональних ринків могла забезпечити ефективний розвиток економіки регіону, необхідні відповідні соціально-економічні умови, в тому числі – формування конкурентної сфери, діючого антимонопольного механізму; наявність розвинутої фінансово-кредитної системи, яка забезпечувала б надійний грошовий обіг; сприятливу кредитну і податкову політику; цивілізовані форми взаємовідносин господарчих суб'єктів; розвиток міжрегіональних і міжнародних економічних зв'язків; механізм державного регулювання.

Розвиток системи ринків може бути ефективним за умови їх раціональної територіальної організації у відповідності з конкретними соціально-економічними умовами регіону.

Регіональний ринок засобів виробництва – це територіальна організація сфери обігу, яка забезпечує (на основі товарно-грошових відносин, міжгалузевих і міжрегіональних зв'язків) процес виробництва знарядь і предметів праці.

До функцій регіональних ринків засобів виробництва входять: забезпечення виробничих підприємств сировиною, матеріалами, устаткуванням та іншими необхідними товарами і послугами, а також організація збуту виготовленої продукції різними каналами сфери обігу. Регіональні фінансові ринки повинні забезпечувати підприємства всіма необхідними фінансовими і кредитними ресурсами довгострокового і короткострокового характеру.

Регіональні ринки засобів виробництва обслуговують не тільки процес виробництва, а й розподіл, обмін і споживання.

На регіональному ринку виробництва здійснюється товарний обіг знарядь виробництва і предметів праці: засоби виробництва залишають один процес виробництва, з якого виходять як готовий продукт, і входять до нового процесу виробництва як речовий елемент.

Співвідношення попиту і пропозиції на регіональному ринку засобів виробництва знаходиться під впливом наступних факторів:

- темпів пропорцій регіонального розвитку;
- фінансових ресурсів підприємств - споживачів засобів виробництва;
- стану розвитку ринкової інфраструктури;
- ситуації на регіональному фінансовому ринку;
- ступеня розвитку міжрегіональних зв'язків;
- стану конкурентного середовища в регіоні та ін.

Регіональний ринок засобів виробництва характеризується великими товаропотоками і відіграє значну роль у міжрегіональній взаємодії.

Суб'єктами регіонального ринку засобів виробництва є виробники знарядь і предметів праці та різні споживачі всіх галузей господарства, розташовані в різних регіонах. Практично жоден регіон не може забезпечити свої потреби в засобах виробництва тільки за рахунок продукції власних підприємств. Тому регіональний ринок виробництва необхідно розглядати як відкриту систему зв'язків і залежностей. Ресурси цього ринку формуються, головним чином, за рахунок міжрегіональних економічних зв'язків.

Регіональний ринок засобів виробництва залежить від спеціалізації даного регіону. Якщо виробництво певних видів засобів у регіоні відповідає обсягам споживання, то тут буде формуватися відносно замкнутий ринок з даного виду засобів виробництва. Такого типу регіональні ринки характерні тільки для обмеженого кола засобів виробництва. Наприклад, для будівельних матеріалів, низькоякісних енергоносіїв, послуг та ін.

У відношенні до основної частини засобів виробництва формується декілька різновидів неповних структур регіональних ринків, пов'язаних з розміщенням у регіоні великих виробників певних видів засобів виробництва, чи з розміщенням у регіоні споживачів певних засобів виробництва, коли обсяги споживання набагато більші внутрішньо регіонального виробництва.

За принципом організації процесів товарного обігу регіональні ринки засобів виробництва поділяються на **відкриті** і **закриті**. У першому випадку мова йде про оптову торгівлю, реалізацію товарів через комерційні центри та інші споживчі організації, а також шляхом прямих короткострокових угод між суб'єктами ринкової економіки. У другому – про субпідрядні поставки,

внутрішній товарообіг, спеціальну торгівлю, зустрічну торгівлю та поставки на основі довгострокових контрактів, (регулювання цін, зняття пільг, тощо). До основних груп товарних ринків засобів виробництва належать ринки нафти, газу, вугілля, тепло- і електроенергії, металів і металопродукції, машинобудівельної продукції, продукції хімічної промисловості, лісу та лісової продукції, будівельних матеріалів, тощо.

Регіональний ринок нерухомості – це система економічних відносин суб'єктів регіональної економіки, яка забезпечує перерозподіл земель, виробничих і невиробничих споруд, будівель та інших об'єктів нерухомості між власниками.

Регіональний ринок нерухомості забезпечує передавання прав власності на об'єкти нерухомості від одних юридичних і фізичних осіб до інших, розподіл нерухомості між сферами діяльності в регіоні, розподіл простору між конкуруючими варіантами використання регіонального земельного фонду.

Регіональний ринок нерухомості виконує подвійну функцію в економіці регіону. Це пов'язано з тим, що з одного боку, нерухомість входить до складу засобів виробництва (земельні ділянки, виробничі споруди) і є основою господарської діяльності підприємств. З іншого – нерухомість утворює основу життєдіяльності населення і використовується для особистого споживання.

До особливостей ринку нерухомості належать:

- фізичний зв'язок з землею;
- фізична нерухомість;
- багаторазова участь в процесі відтворення чи тривале функціонування як предмету особистого споживання;
- збереження протягом життєвого циклу своєї натурально-речової форми;
- втрата вартості частками, в залежності від зношення. Нерухомість відноситься до групи товарів, вартість яких може збільшуватися у часі, що робить її привабливою для надійного вкладання фінансових засобів та їх захисту від інфляції.

Перераховані характеристики нерухомості обумовлюють особливості її товарного обігу на ринку.

Суб'єктами регіонального ринку нерухомості є продавці, покупці і посередники – підприємства та організації різних форм власності і населення.

Регіональний ринок нерухомості має достатньо чітко обмежені кордони, в яких оцінюється об'єм і структура попиту і пропозиції. Даний ринок відносно повільно реагує на зміни співвідношення попиту і пропозиції. Наприклад, запропонована на продаж нерухомість може бути знята з продажу, якщо попит значно менший за пропозицію. Разом з тим можлива й інша реакція суб'єкту ринку – зниження цін. У випадку підвищення попиту, пропозиція, з ряду об'єктивних причин, не може швидко реагувати на зміни кон'юнктури: нерухомість неможливо пересунути до районів підвищеного попиту, проектування і будівництво є досить тривалим процесом, а земля відноситься до обмежених природних ресурсів.

Перспективні напрямки розвитку регіональних ринків нерухомості включають:

- удосконалення державного регулювання діяльності торгівельно-посередницьких структур;
- диференційований підхід до організації обігу землі у містах та сільській місцевості з урахуванням різноманітності форм власності і розвитку процесів приватизації;
- формування ринку оренди нерухомості;
- підтримку іпотечного кредитування;
- страхування діяльності учасників ринку нерухомості як системи управління комерційними ризиками.

До числа основних напрямів державного регулювання регіонального ринку нерухомості належать:

- регулювання відносин власності на нерухоме майно;
- утворення гнучкої системи оподаткування нерухомості, яка б забезпечувала оптимальне співвідношення загально регіональних інтересів, інтересів власників нерухомості та її орендарів;
- формування фінансово-кредитної системи, орієнтованої на розвиток ринку нерухомості, в тому числі інституту іпотеки;
- регулювання відношень підприємницької діяльності на ринку нерухомості через ліцензування, підтримку конкуренції, здійснення консалтингових послуг, допомогу в організації системи інформаційного забезпечення суб'єктів ринку;
- утворення механізму ефективного управління державної і муніципальної власності на регіональному рівні;
- розробка та організація регіональних програм, які б здійснювали прямий вплив на стан і розвиток ринку нерухомості (регіональні програми приватизації житла, житлові програми, програми розвитку виробничої бази будівельної індустрії та ін.).

Регіональний ринок землі є одним з найскладніших як з точки зору вивчення закономірностей, так і з точки зору практичного здійснення угод з земельними ділянками. Це обумовлено унікальним значенням землі для розвитку підприємницької діяльності, її багатофункціональним призначенням, особливим юридичним статусом.

Правовою основою формування земельного ринку є законодавчі акти, які встановлюють форми володіння, користування і розпорядження землею. Згідно діючому законодавству, земля України може знаходитися у володінні, користуванні чи власності громадян і юридичних осіб, а також передаватися в оренду на умовах відповідних договорів.

Землі, згідно з їх цільовим призначенням, поділяються на категорії, які фіксуються у Державному земельному кадастрі. Переведення земель від однієї категорії до іншої здійснюється згідно рішень органів влади.

Регіональний ринок землі поділяється на два відносно самостійних підрозділи:

- ринок земельних ділянок у містах і міських поселеннях;

- ринок земельних ділянок в сільській місцевості. Розвиток ринків земельних ділянок у міській та сільській місцевостях є одним з головних факторів, які стимулюють не тільки інвестиційну активність, а й розвиток регіональної економіки в цілому, тому що земля, як об'єкт ринкових відносин, стає гарантією стабільності підприємницької діяльності капіталу.

Одним з найбільш розвинутих в складі регіонального ринку нерухомості є **ринок житла**. В роки централізованого управління економікою країни сформувались певні форми розподілу і перерозподілу житла. Основною формою розподілу житла була черга з людей, які хотіли покращити свої житлові умови (на підприємствах чи у місцевих Радах) і які могли надати з цього приводу необхідний пакет документів. Перерозподіл житла відбувався через систему квартирної обміну.

З приватизацією житла, на початку 90-х років формуються регіональні ринки житла у містах, а також встановлюються міжрегіональні ринкові відносини у межах України та СНД. Подальший розвиток ринку житла в регіонах має досить великі перспективи, що пов'язано з потребою в житлі значної частки населення, яке мешкає у тісних квартирах, з розвитком будівництва нового житла, а також з наявністю зайвого житла, яке інша частка населення готова продати за високими цінами. Значний обіг на ринку житла складають угоди купівлі-продажу, пов'язані з міграційними процесами населення (внутрішніми та міжрегіональними), а також процеси поєднання і роз'єднання сімей.

Подальший розвиток ринку житла припускає:

- здійснення повної приватизації квартир населення;
- поширення будівництва багатоквартирних будинків, поряд з індивідуальним житловим будівництвом;
- розвиток фірм і центрів з продажу житла та ділянок землі;
- розвиток підприємств, які виробляють і монтують системи індивідуального енерго- і теплопостачання;
- складання системи іпотечного кредитування;
- формування економіко-правових основ залогового законодавства.

Ринок житла в кожному регіоні дає населенню можливість реалізувати право вибору різних варіантів покращення житлових умов. Розвиток ринку житла позитивно впливає як на поширення будівництва домівок, так і на покращення використання існуючого житла.

В окремих квартирах мешкає близько 55% населення, в індивідуальних будинках – 35%, 4% – у комунальних квартирах, 3% – в частинах індивідуальних будинків, у гуртожитках – 3%.

Ринки житла в регіонах країни характеризуються різною ємністю і мають регіональні особливості структури попиту.

Так, згідно експертних оцінок, ємність ринку житла в різних регіонах за структурою загального попиту особливо високою є доля попиту на розширення житла у містах – 30-50%, доля попиту на будівництво індивідуальних домівок – 25-29%, доля попиту на придбання нових квартир – 15-20%.

В кожному регіоні утворені системи ринкової інфраструктури нерухомості: агенції з продажу і купівлі нерухомого майна, фірми із здавання житла в оренду, муніципальні контори з реєстрації житлового фонду тощо.

Важливе місце в структурі регіонального ринку нерухомості займає **ринок нежитлових приміщень**. Економічні умови у багатьох регіонах недостатньо сприятливі для отримання нежитлових приміщень у власність. На даному ринку переважаючою формою володіння є оренда. Попит на придбання нерухомості у власність мають в основному великі фінансові підприємницькі структури.

Загальноприйнятим є виділення декількох груп приміщень, які відрізняються якістю і рівнем цін оренди:

1. Престижні будівлі, які відповідають світовим стандартам, включаючи якісне оздоблення приміщень, наявність необхідного обладнання, сучасних засобів комунікації глобального рівня.

До цієї групи входять бізнес-центри, центри міжнародної торгівлі, виставкові центри і павільйони та інші сучасні будівлі, які мають зали для ділових переговорів, прийомів, презентації, прес-конференцій, необхідне обладнання та ін. Попит на спеціалізовані офісні центри пред'являють іноземні фірми і крупні вітчизняні компанії.

2. Приміщення муніципального і відомчого не житлового фонду державних і приватних підприємств, а також реконструйовані квартири. Ці приміщення користуються попитом у підприємців малого і середнього бізнесу.

3. Складські приміщення, системи матеріально-технічного постачання та оптової торгівлі, які можуть бути використані для складування товарів, а також для розміщення офісів торгівельно-посередницьких фірм.

4. Приміщення промислових підприємств.

З появою реальних власників приватизованих підприємств обсяги пропозицій нерухомості окремого виду будуть збільшуватися. Власники промислової нерухомості з метою ефективного використання свого майна пропонують на ринку резервні виробничі площі та потужності, вільні складські та адміністративні приміщення, а також окремі виробничі комплекси з обладнанням.

Регіональний споживчий ринок – це територіальна організація сфери обігу, яка на основі розвитку товарно-грошових відносин забезпечує потреби населення. Регіональний споживчий ринок – складна просторово-економічна система, яка складається з багаточисельних елементів і зв'язків між ними, тому вивчення цього ринку обумовлює аналіз закономірностей і факторів, які визначали б його формування і розвиток.

Попит на регіональному споживчому ринку проявляється у формі просторово-розподільчих потреб населення регіону, виражених у грошовій формі.

Пропозиція проявляється у вигляді просторово-розгалуженої сукупності товарів і послуг, які їх виробники або посередники можуть постачати на ринок при тому чи іншому рівні цін.

Ціни на регіональному споживчому ринку істотно відрізняються у просторі, що обумовлено впливом системи регіональних факторів.

Регіональний споживчий ринок виконує ряд важливих **функцій** в економіці регіону:

- забезпечує взаємодію продавців і покупців за допомогою угод купівлі-продажу, а також узгодження економічних інтересів контрагентів;
- встановлює кількісні пропорції в структурі попиту і пропозиції;
- виконує роль сигнальної системи для виробників і споживачів за допомогою прямих і зворотних зв'язків;
- визначає рівень рівноважних цін і пропорцій між цінами різних товарів;
- здійснює перерозподіл споживчих товарів і послуг між різними соціально-економічними групами населення регіону;
- забезпечує участь регіону у міжрегіональних торгівельно-економічних зв'язках.

У науковій літературі регіональний споживчий ринок розглядається у рамках різних теорій і концепцій. Так, **теорія поведінки споживачів** головну увагу приділяє формуванню попиту під впливом соціальних, економічних, психологічних факторів, споживчих переваг і мотивацій на основі вивчення механізмів прийняття покупцями рішень про придбання товару. При цьому акцентується вплив регіональних факторів і особливостей поведінки споживачів регіонального ринку.

У межах **концепції геомаркетингу** регіональний споживчий ринок розглядається з позицій визначення розмірів ринкових зон і просторових характеристик попиту та пропозиції споживчих товарів і послуг. Найновіші дослідження пов'язані зі змінами і структурними зрушеннями у споживанні та торгівлі під впливом науково-технічного прогресу, інформації суспільства, глобалізації та інтернаціоналізації торгівлі споживчими товарами, а також змінами у просторовій організації споживчого ринку.

У вітчизняній економічній літературі отримала визнання **концепція регіонального споживчого ринку**, у відповідності з якою цей ринок розглядається як територіальна організація сфери обігу у взаємодії з регіональним виробництвом, розподілом і споживанням.

У розвитку виробництва і реалізації продовольчих товарів важливу роль відіграють **організовані товарні ринки**. Вони є торговельно-економічними центрами, через які проходять великі об'єми товаропотоків. До функцій цих ринкових структур входить формування цін на товари, інформаційне забезпечення суб'єктів ринку, стандартизація, контроль якості продукції тощо.

Одним з видів організованих товарних ринків є **товарні біржі**, які спеціалізуються на торгівлі зерном, насінням та іншими видами продовольчих ресурсів.

У багатьох регіонах вже усвідомлюється необхідність таких форм організованих товарних ринків, як **оптові продовольчі ринки**. Оптові продовольчі ринки утворюються в різних інформаційно-правових формах з метою подання безпосереднім виробникам необхідних умов для збуту сільськогосподарської продукції, забезпечення продовольчими товарами

підприємств торгівлі і громадського харчування, а також для забезпечення сировиною харчових та переробних підприємств.

Основною метою оптового продовольчого ринку є отримання прибутку шляхом утворення ефективного ринкового механізму взаємодії виробника, оптового торговця і споживача. Завдяки ринковому механізму здійснюється наступне:

- організація оптової торгівлі на продовольчому ринку;
- здійснення контролю за торгівлею у частині регламенту роботи ринку і правил торгівлі;
- здійснення платних послуг у супроводі процесів торгівлі, транспортуванні, зберіганні, переробки, сертифікації;
- проведення маркетингових досліджень;
- забезпечення суб'єктів інформацією про ціни на сільськогосподарську продукцію і продовольство;
- сприяння інтегруванню торгівельно-закупівельних підприємств до оптового ринку;
- формування інфраструктури оптового ринку;
- взаємодія з товаровиробниками і оптовими покупцями;
- надання сільгоспвиробникам, переробним підприємствам і оптовикам торгівельних місць для здійснення збуту продукції;
- виділення на умовах оренди складських приміщень, торговельного, офісного та іншого необхідного обладнання та ін.

Регіональні асоціації суб'єктів продовольчого ринку утворюються для об'єднання оптових підприємств, які реалізують свою продукцію в регіоні, координації їх діяльності на території, взаємодії з регіональною адміністрацією, захисту загальних майнових інтересів.

Дослідження **регіонального ринку непродовольчих товарів** припускає аналіз основних тенденцій і факторів, визначаючих масштаби та темпи розвитку ринку, його ємності, товарної і регіональної структури.

На розвиток регіонального ринку непродовольчих товарів впливає багато різних факторів:

- рівень розвитку і структура виробництва споживчих товарів і послуг;
- інтенсивність міжрегіональних і міжнародних зв'язків;
- рівень грошових доходів населення; -диференціація соціально-економічних груп населення згідно розміру середньоособових доходів;
- система цін на споживчі товари і послуги;
- темпи інфляції;
- рівень розвитку системи роздрібної торгівлі;
- інтенсивність маркетингової діяльності;
- науково-технічний прогрес у сфері виробництва, реалізації і споживання товарів і послуг;
- демографічний склад населення, розподіл населення за видами зайнятості;
- національні звички і традиції споживача;

- природнокліматичні умови;
- освітньо-культурний рівень та ін.

Для того, щоб глибше зрозуміти основні фактори і процеси розвитку регіонального ринку непродовольчих товарів, необхідно розглянути склад суб'єктів цього ринку і форми їх взаємодії.

До суб'єктів регіонального ринку непродовольчих товарів належать:

- підприємства та організації легкої промисловості;
- виробництво товарів культурно-побутового і господарського призначення;
- асоціації оптової і роздрібною торгівлі;
- посередницькі фірми;
- торгівельні будинки;
- оптові ярмарки, виставки, павільйони;
- зовнішньоторговельні фірми;
- центри з вивчення попиту і ємності ринку;
- фірми післяпродажного обслуговування;
- маркетингові фірми;
- рекламні агенції та інші організації.

Суб'єкти ринку непродовольчих товарів взаємодіють з іншими господарюючими суб'єктами і органами управління регіону:

- транспортними і експедиційними агенціями;
- територіальним управлінням Міністерства антимонопольної політики;
- управлінням Державного митного комітету;
- торгівельно-промисловою палатою;
- ліцензійною палатою;
- комітетами (відділами) торгівлі і споживчого ринку обласної адміністрації;
- іншими ринковими та управлінськими структурами. Важливою часткою функціонування ринків непродовольчих товарів є система відповідного інформаційного забезпечення. В наш час формування баз даних про стан і розвиток окремих товарних ринків здійснюється різними організаціями, їх діяльність в регіоні не координується. В результаті, незважаючи на велику кількість фірм, які спеціалізуються у зборі та обробці інформації, жодна з них не має повної інформації про комплексний розвиток регіонального ринку непродовольчих товарів.

На відміну від ринку споживчих товарів, *регіональний ринок послуг* характеризується дуже високим ступенем локалізації, тому що більшість різних видів послуг має чіткі територіальні межі реалізації. За винятком санітарно-курортних і туристичних послуг, ринок яких можна розглядати в межах великого економічного району чи країни в цілому, а також послуг пасажирського авіаційного, залізничного, річкового транспорту, які мають міжрегіональний характер.

Основна частина ринку послуг локалізується у межах населеного пункту, міста чи міської агломерації. В структурі пропозиції на ринку послуг найбільша доля належить послугам транспорту (25,7%), житлово-комунальним (20,4%) та

побутовим (15,7%) послугам. Відносно мала доля рекреаційних послуг – 5,1% та закладів культури – 1,5%.

При аналізі та прогнозуванні розвитку ринків у регіонах варто враховувати, що накопичений економічний потенціал і перспективи його розвитку визначають концепцію формування регіональних ринків, основні особливості якої полягають у наступному:

- розширення місткості ринку машинобудівної продукції та устаткування, необхідного для технічної реконструкції і структурної перебудови;
- переорієнтація виробництва продукції з урахуванням попиту на регіональних ринках;
- зростання місткості ринку підрядних робіт, обумовлене необхідністю в розвинутому будівельному комплексі;
- формування ринку продовольства на основі розвитку сільськогосподарського виробництва, переробної промисловості та відповідної інфраструктури;
- створення стійких міжбласних торгово-економічних зв'язків як усередині України, так і з районами ближнього та далекого зарубіжжя;
- розвиток ринкової інфраструктури, спрямованої на спеціалізацію регіональних асоціацій оптової торгівлі, комерційних центрів з урахуванням територіального поділу праці і на основі єдиної інформаційної комп'ютерної системи, що забезпечує оперативний обмін комерційною інформацією.

6.5. Стан і стратегія розвитку господарського комплексу України

Вцілому структура господарського комплексу України наближається до стандартів розвинутих країн, де основну частку ВВП формує сфера послуг – 64%, біля 32% – промисловість і 4% – сільське господарство. В Україні теж замість промисловості на лідируючі позиції у формуванні ВВП вийшла сфера послуг. Продовжуючи тенденцію минулих років, частка промисловості в економіці України у 2007 році скоротилася у порівнянні з попереднім роком з 27,16% до 25,49%, частка сільського господарства – з 9,18% до 7,56%. На противагу цим галузям частка будівництва у ВВП збільшилася на 0,68%, власне сфери послуг – на 1,9%, непромислових економічних видів діяльності – на 1,33%.

Якщо до сфери послуг додати будівництво та непромислові види економічної діяльності, то у загальному обсязі ВВП їх частка складає 56,39% (початок 2007 року), що є близькою цифрою щодо показника розвинутих країн. Головним фактором зростання сфери послуг і відповідно зростання ВВП був високий рівень споживання домогосподарств. В країні до середини 2008 року спостерігався споживчий бум, який сприяв не тільки зростанню ВВП, але й залученню інвестицій, обсяги яких у сферу послуг, як динамічніший сегмент, набагато переважав відповідні обсяги у виробничу сферу.

Загальна тенденція Західної Європи (за винятком окремих країн) характеризується появою там двох основних шляхів регіонального розвитку. У постіндустріальних країнах підсилюється тяжіння до провідних урбанізованих районів найбільш наукомістких складних виробництв (концентрація науки і кваліфікованих кадрів, діяльності великого капіталу).

При цьому вищевказаний процес супроводжується деконцентрацією господарства в провідних районах і в межах старопромислових зон (філіалізація економіки, активізація дрібного й середнього бізнесу). Зовні ці процеси компенсуються один одним, створюючи ефект стабільності територіальної структури господарського комплексу, але тим часом, якоюсь мірою компенсують важливі зрушення у внутрішньогалузевій і територіальній структурі господарства.

Стратегічна розбудова господарського комплексу України реалізується через Державну програму економічного і соціального розвитку. Стратегією розвитку до 2015 року передбачене випереджаюче зростання виробництва предметів споживання (колишня група "Б") у порівнянні з виробництвом засобів виробництва (група "А"). Тут виникає питання, як же можна поєднати курс на розвиток машинобудування, на прискорення науково – технічного прогресу з більш швидким зростанням виробництва предметів споживання. Справа в тім, що виробництво засобів виробництва містить у собі засоби праці і предмети праці. Останні займають 4/5 групи "А", а засоби праці – тільки 1/5.

А оскільки нам потрібне не взагалі зростання групи "А", а саме засобів праці, то за рахунок перебудови структури засобів виробництва можна цілком задовольнити потреби економіки. Тобто усередині групи "А" швидко буде зростати виробництво засобів праці, а предмети праці будуть зростати повільніше. У цьому випадку можливо допустити випередження темпів зростання продукції групи "Б" у порівнянні з групою "А", не сповільнюючи виробництво засобів праці.

Принципово важливим структурним параметром є співвідношення обсягів виробництва видобувних і обробних галузей. Стратегією розвитку передбачається розвиток обробних галузей промисловості випереджаючими темпами.

Для цього потрібний інноваційний шлях розвитку, раціональне використання природних і трудових ресурсів, підвищення якості і розширення асортименту виробленої продукції. Буде продовжуватися структурна перебудова.

Так, у паливно-енергетичному комплексі структурна перебудова виробництва буде йти шляхом прискореного розвитку атомної енергетики, газової промисловості і видобутку нафти. У чорній металургії передбачається збільшити виплавку киснево-конверторної і електросталі, розливання сталі безупинним способом тощо. Перебудова передбачається й у галузях, які виробляють конструкційні матеріали.

Зниження питомої ваги видобувних галузей буде відбуватися при рості абсолютних обсягів виробництва, поліпшенні асортименту і якості продукції.

Для прискорення темпів розвитку й інтенсифікації економіки в перспективі необхідні глобальні зміни галузевої структури виробництва. Вони в першу чергу повинні виражатися в істотному підвищенні питомої ваги наукомістких галузей (приладобудування, радіопромисловості, електротехнічній та хімічній промисловості тощо) у загальному обсязі промислової продукції. Для створення основ технічного переозброєння й удосконалювання технології виробництва необхідно значно збільшувати частку виробництва продукції машинобудування і хімічної промисловості в загальному обсязі промислової продукції.

Розвиток електроніки буде відбуватися як по лінії розширення номенклатури продукції, так і по лінії електронізації і комп'ютеризації всіх галузей. Тому потрібно ще на вихідному етапі структурної перебудови зосередити зусилля і мобілізувати засоби на цьому важливому інноваційному напрямку науково - технічного прогресу.

Структурна перебудова економіки пов'язана як з виділенням зовсім нових галузей, так і з комплексуванням ряду взаємозалежних виробництв і видів економічної діяльності. Це галузі, пов'язані зі створенням, виробництвом і обслуговуванням гнучких виробничих систем, робототехніки, обчислювальної техніки. Вимагають якнайшвидшого вирішення також питання централізації міжгалузевих виробництв продукції загально машинобудівного призначення, порошкової металургії та інших базових технологій.

В Україні і далі будуть розвиватися галузі експортоорієнтованої спеціалізації при загальній спрямованості на інноваційне технічне переозброєння і реконструкцію діючих підприємств. Загальна концепція удосконалення територіальної структури економіки базується на системі поділу праці і вирівнювання потенціалу регіонів. Трансформація господарського комплексу буде супроводжуватися подальшим формуванням ринкових структур, їх удосконаленням за допомогою інструментів бюджетно-податкової, грошово-кредитної, зовнішньоекономічної та інституційної політики.

Найважливіші стратегічні орієнтири для господарського комплексу України:

- забезпечення конкурентоспроможності через модернізацію економіки;
- поступова переорієнтація виробництва з зовнішніх на внутрішні ринки збуту;
- поширення ресурсо- та енергозберігаючих технологій;
- радикальна гуманізація національної економіки.

Забезпечення конкурентоспроможності галузей національної економіки, особливо промисловості на підґрунті модернізації, структурної перебудови та невпинного зростання продуктивності праці є найпершою умовою успішного розвитку господарського комплексу. Для цього потрібно, по-перше, переорієнтувати фінансові ресурси з поточного споживання в інвестування, по-друге, інноваційно спрямовувати інвестиції, активізувати нововведення.

Контрольні питання

1. Назвіть етапи розвитку господарського комплексу України.
2. На якому етапі розвитку знаходиться національна економіка України?
3. Назвіть типи галузей господарського комплексу України.
4. Назвіть основні види комплексів.
5. Що таке інституційна структура господарського комплексу? Назвіть її основні елементи.
6. Яка роль малих підприємств у розвитку господарського комплексу?
7. Які ви знаєте форми суспільної організації виробництва?
8. Яка сутність та роль концентрації виробництва?
9. Назвіть найбільш та найменш концентровані галузі України.
10. Які компанії в Україні є найбільш концентрованими?
11. Дайте визначення регіонального ринку.
12. Що ми називаємо ринком засобів виробництва?
13. Яка структура ринку продовольчих товарів?
14. Назвіть регіональні ринки непродовольчих товарів.
15. Що являє собою споживчий регіональний ринок. Які ви знаєте його різновиди?
16. Який внесок різних видів економічної діяльності у приріст ВВП України?
17. У чому полягає стратегія розвитку господарського комплексу України?

ТЕМА 7. ПРИРОДНИЙ ТА ТРУДОРЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНИ

- 7.1. Регіональна система розселення як об'єкт територіального управління.
- 7.2. Оцінка трудового потенціалу. Регулювання зайнятості в регіоні.
- 7.3. Регулювання регіональних ринків праці.

7.1. Регіональна система розселення як об'єкт територіального управління

Формування єдиної системи розселення в Україні як взаємопов'язаної мережі всіх поселень передбачає створення, насамперед, обласних систем з визначенням місця їх у системі вищого рангу. Обласні системи розселення істотно відрізняються одна від одної за територіальною структурою і впливом обласних центрів на динаміку розвитку відповідних систем. Велике місто області завжди відчутно впливає на формування транспортної мережі, яка й сучасних умовах стає вирішальним фактором розвитку всієї внутрішньообласної системи розселення. Це виявляється в концентрації сільського розселення приміських зон та уздовж транспортних шляхів; у регулюванні розвитку середніх і малих міст з урахуванням економіко-географічного положення; в стабілізації малих і середніх міст, транспортне положення яких не завжди відповідає вимогам і умовам сучасного виробництва.

Система регіонального розселення – це сукупність поселень, які об'єднані цілісністю наявних економічних і соціальних зв'язків. Формуються ці системи під впливом різних чинників, головними з яких є розміщення продуктивних сил, економіко-географічне положення, поєднання природних умов і ресурсів, демографічна ситуація, рівень розвитку інфраструктури та ін. Залежно від ступеня спільності, набору та інтенсивності існуючих зв'язків і чинників формуються різні типи систем розселення.

При формуванні обласних систем населених місць виникають нові види взаємозв'язків міст і сільських поселень. Розвинуті транспортні зв'язки забезпечують населенню сільських поселень доступність до загальноосвітніх і культурних центрів обласної системи розселення. Інтенсивність зв'язків з міськими центрами дає змогу значно прискорити процес переведення сільськогосподарського виробництва на промислову основу і тим самим сприяє зближенню умов праці в міських та сільських поселеннях.

Пропорційність, збалансованість розвитку мережі населених місць передбачають раціональне розміщення виробництва, насамперед у центрах малих і середніх групових систем, і заборону будівництва нових містоутворюючих підприємств у великих містах із збільшенням у них обсягів виробництва переважно за рахунок інновацій без істотного збільшення кількості працюючих. Особливого значення це набуває при вивченні питань забезпеченості трудовими ресурсами галузей господарства окремих областей, які розвиваються високими темпами.

Управління розселенням означає проведення заходів щодо формування систем регіонального розселення. На місцеву державну адміністрацію покладаються функції:

- забезпечення збалансованого економічного і соціального розвитку території;
- розробка економічних, соціальних та екологічних програм;
- погодження розміщення нових підприємств та інших об'єктів на даній території.

Виконання цих функцій безпосередньо пов'язане з формуванням поселень і відповідних систем розселення.

7.2. Оцінка трудового потенціалу. Регулювання зайнятості в регіоні.

Прогнозна оцінка трудового потенціалу потрібна для того, щоб забезпечити повну зайнятість працездатного населення, правильний розподіл трудових ресурсів у регіонах і галузях суспільного господарства, а також їх раціональне використання. При цьому визначають потребу в робочій силі, джерела забезпечення цієї потреби, збалансовують потребу в робочій силі з джерелами її постачання на галузевому і територіальному рівнях.

Чисельність населення і трудових ресурсів області, району, міста на перспективу визначають з урахуванням даних аналізу демографічно-економічних процесів на основі останнього перепису методом вікового пересування за коефіцієнтами народжуваності, дожиття та механічного приросту. Приблизну чисельність населення на перспективу можна визначити за формулою:

$$S_n = S + S_1 - S_2 \quad (7.1)$$

де S – чисельність однорідної групи населення в базисному періоді;

S_1 – передбачуване сальдо міграції однорідної групи;

S_2 – передбачувана смертність населення однорідної групи.

Розрахунки провадять за всіма віковими групами аж до одного року, представникам якої до початку наступного року виповниться рік. Стосовно населення міст окремо визначають кількість представників чоловічої і жіночої статі, підсумовують отримані дані. Аналогічні розрахунки проводять в областях і районах, але додатково поділяючи населення на міське і сільське. Кількість очікуваних народжень на перспективу визначають як добуток статеві-вікових коефіцієнтів народжуваності, яка склалася в аналізований період, на передбачувану кількість жінок фертильного віку.

При розробці комплексної програми територіального розвитку потрібні дані про чисельність населення та його структуру за попередні роки. На основі цих даних і прогнозують показники з розрахунку на 1000 жителів. Прогнози чисельності і статеві-вікової структури населення використовують для розрахунку трудових ресурсів на перспективу прогнозування мережі дошкільних закладів, комплектації класів загальноосвітніх шкіл, професійно-

технічних училищ, житлового будівництва, комунального і побутового обслуговування населення, містобудівництва, торгівлі і громадського харчування, охорони здоров'я, забезпечення транспорту, пенсійного забезпечення, залучення на роботу осіб пенсійного віку, вивчення попиту населення на товари широкого вжитку та ін.

Оцінка трудового потенціалу показує його можливості щодо реалізації виробничої функції в регіональному матеріальному відтворенні. Вона ґрунтується на синтезі показників фізичного обсягу та якісних характеристик трудових ресурсів. Оцінка *фізичного обсягу* трудових ресурсів означає виділення з усього населення частини людей, потенційно здатних працювати, тобто працездатного населення. *Якісними характеристиками* трудових ресурсів є: освіта, професійна і кваліфікаційна структури, частки міського і сільського населення, його статево-вікові структури, культурний рівень, етнічна структура, здоров'я, міграційна мобільність (див. табл.).

Визначені дані в районах, містах, областях підсумовують і отримують агрегований показник, який дає змогу порівняти якість працездатного населення в порядковій або інтервальній шкалах.

Одним з основних інструментів регулювання використання трудового потенціалу є *баланс трудових ресурсів*. Його складають за даними їх статистичного обліку, демографічними розрахунками, даними відділів по використанню трудових ресурсів в обласних адміністраціях, міських бюро з працевлаштування та інформації населення, а також підприємств і закладів, що розміщені на території регіону.

Зведений баланс трудових ресурсів регіону – це система взаємозв'язаних показників формування і розподілу трудових ресурсів. Він складається з двох частин: 1) наявність трудових ресурсів за різними джерелами надходження (працездатне населення в працездатному віці, працюючі пенсіонери та підлітки); 2) поділ трудових ресурсів на соціальні групи (робітники, службовці, сільські робітники), за видами зайнятості (в суспільному господарстві, навчання з відривом від виробництва, в домашньому та індивідуальному підсобному господарстві), інші види зайнятості у сферах (матеріальне виробництво і невиробнича сфера) та галузях.

При регулюванні використання трудових ресурсів слід враховувати галузеву потребу в робочій силі і територіальний аспект її формування. Потреба в трудових ресурсах за їх прогнозною чисельністю на цій території визначає зайнятість трудових ресурсів і потребу в них. Звертають увагу на зайнятість працездатного населення протягом року, особливо в областях, районах і містах, де є сезонні виробництва.

Основним джерелом приросту робочої сили для новостворених робочих місць у суспільному господарстві є природний і механічний приріст чисельності зайнятих, а також абсолютне звільнення працюючих у результаті науково-технічного прогресу.

7.3. Регулювання регіональних ринків праці

Регулювання ринку праці має бути органічно пов'язане з усім комплексом системних перетворень, які стимулюють економічне зростання. У зв'язку з цим виникає два блоки проблем:

- перший – загальне пожвавлення економічної ситуації та інвестиційної активності, створення умов для динамічного руху капіталу, що сприятиме розвитку систем робочих місць і зростанню потреби в робочій силі;
- другий – піднесення споживчого попиту населення через вдосконалення системи розподільчих відносин, можливості отримання додаткових доходів.

Усі заходи державного регулювання ринку праці, зорієнтовані на розв'язання названих проблем, можуть бути класифіковані за спрямованістю, характером і об'єктом впливу, джерелами фінансування.

У світовій практиці досить поширеними є такі **методи адміністративного регулювання зайнятості**: звільнення тимчасових працівників; замороження найму; тимчасова чи остаточна відмова від політики резервування робочих місць для випускників навчальних закладів; стимулювання передчасного і своєчасного виходу на пенсію чи звільнення за власним бажанням; політика прямих звільнень.

Вибір сукупності найбільш прийнятних методів регулювання залежить від конкретної ситуації, яка складається на локальному ринку праці.

Основне функціональне призначення ринкового регулювання сфери трудових відносин можна визначити як створення економічних умов для усталеного і розширеного відтворення ситуації робочої сили регіону на якісно новому рівні. Це, насамперед, передбачає: можливість якомога повнішого задоволення потреб населення регіону в набутті освітньо-професійних знань, широку альтернативність вибору сфери прикладання праці, певні соціальні гарантії у разі вимушеної незайнятості. Таке розуміння беруть за основу оцінки здійснюваних перетворень і напрямів досягнення ефективного відтворення робочої сили.

В економічно розвинутих країнах висока вартість робочої сили і відповідна їй якість розглядаються як основна передумова досягнення інноваційного типу розвитку. Тому постійно забезпечуються випереджаючі темпи зростання вкладень у робочу силу порівняно з витратами на основний капітал.

В Україні поки що не створена високоскоординована та всеохоплююча система економічного регулювання процесів регіонального відтворення робочої сили. Перехідна економіка України потребує створення змішаної регулюючої системи, яка поєднувала б у собі елементи суто ринкового регулювання з державним. Домінуючими мають стати методи опосередкованого регулювання, які поступово витіснили б позаекономічні методи, які збереглися з часів адміністративного управління трудовими ресурсами.

Виділяють *п'ять типів регіональних ринків праці в Україні*.

Перший тип має чітко окреслені ознаки трудодепресивності як у промисловому, так і в аграрному секторах економіки і тим самим формує екстремальні умови відтворення робочої сили. Його утворюють поліські, подільські та карпатські області з низьким рівнем індустріального розвитку: Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька та Чернігівська. Причини, які зумовили такий стан ринку праці в цих областях, досить неоднорідні, тому потрібні диференційовані заходи щодо усунення цього стану. Регіональні ринки цього типу потребують режимів пільгового кредитування і оподаткування, надання субвенцій і преференцій, складання та реалізації регіональних інвестиційних програм у тісному взаємозв'язку з вирішенням питань реорганізації діючих виробництв та створення нових.

Другий тип регіональних ринків наближається до першого, проте ознаки депресивності та застійності не досить чітко відстежуються. Для нього характерні дещо нижчі темпи падіння обсягів промислового виробництва та більш суттєві зміни в його структурі. До цього типу віднесено ринки праці Вінницької, Київської, Кіровоградської, Львівської, Сумської, Полтавської, Черкаської та Чернівецької областей. Для ринків цього типу першочергового значення набуває стабілізація сільськогосподарського виробництва та пов'язаних з ним переробних виробництв, розвиток соціальної інфраструктури села за допомогою прямих державних інвестицій, забезпечення еквівалентного товарообміну між містом і селом. За умови реалізації цих заходів зростатиме рівень задоволення побутових і культурно-освітніх потреб сільського населення.

Третій тип ринку праці формують такі індустріальні області, як Дніпропетровська, Донецька та Луганська, з досить високомобільною робочою силою та глибоким кризовим станом усієї сфери прикладання праці через її високу залежність від економічного стану галузей видобувної і важкої промисловості. Розвиток регіональних ринків третього типу можливий лише на основі структурної реорганізації промислового комплексу та прискореного розвитку об'єктів соціальної інфраструктури.

Четвертий тип регіональних ринків праці охоплює Запорізьку, Харківську області та м. Київ. Характерними для нього є висока мобільність робочої сили, достатні пропозиції щодо працевлаштування населення, місткість ринку праці. Формування явного безробіття за таких умов свідчить про те, що основною його причиною є незбігання якісних характеристик робочої сили з вимогами до неї з боку суб'єктів господарювання різних форм власності.

П'ятий тип регіональних ринків праці утворюють причорноморські області – Одеська, Херсонська, Миколаївська та Автономна Республіка Крим з високою орієнтацією працездатного населення на різні форми самостійної зайнятості у сфері як офіційної, так і неофіційної економіки. Перспективи збалансованого розвитку регіональних ринків п'ятого типу значною мірою залежать від створення економічних передумов та максимально повного врахування орієнтацій і налаштованості населення на самостійну зайнятість у різних сферах господарювання. Це сприятиме поширенню дрібного і

середнього підприємництва, без яких неможливі гнучкість і висока місткість самого ринку праці. Додатково стимулюючи фермерство, надомництво, дрібні ремесла у сфері виробництва та надання послуг через поліпшення їх інвестування і кредитування, доцільно обмежувати самозайнятість у неофіційному секторі економіки за допомогою розробки відповідних нормативно-правових документів.

Методи прямого й опосередкованого регулятивного впливу забезпечують якісно новий рівень перебігу процесів відтворення робочої сили в межах регіональної економіки. Регіональний ринок праці, як саморегулююча підсистема суспільного відтворення, володіє арсеналом засобів щодо встановлення економічно доцільних пропорцій між множиною елементів і сфер, які визначають його структуру і функціональну організацію.

Контрольні питання

1. Поняття регіональної системи розселення.
2. Оцінка трудового потенціалу.
3. Принципи регулювання зайнятості в регіоні.
4. Регулювання регіональних ринків праці.
5. Відмінності трудозабезпеченості окремих регіонів України.
6. Чим зумовлені особливості регіональних ринків праці?
7. Регіональні особливості розміщення населення України.

ТЕМА 8. МІЖГАЛУЗЕВІ ГОСПОДАРСЬКІ КОМПЛЕКСИ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЇХ РОЗВИТКУ ТА РОЗМІЩЕННЯ.

- 8.1. Паливно-енергетичний комплекс.
- 8.2. Металургійний комплекс.
- 8.3. Машинобудівельний комплекс.
- 8.4. Хімічно-лісовий комплекс.
- 8.5. Агропромисловий комплекс.
- 8.6. Будівельний комплекс.
- 8.7. Транспортний комплекс.
- 8.8. Соціальний комплекс.
- 8.9. Рекреаційний комплекс.

Сучасна функціональна структура економіки України та регіонів характеризується наявністю *міжгалузевих комплексів – систем взаємопов'язаних видів економічної діяльності, галузей виробничої та невиробничої сфер*. Дані комплекси виникають і функціонують внаслідок кооперації та інтеграції підприємств, організацій, установ та галузей. Міжгалузеві комплекси мають виробничу та територіальну ознаки. За *виробничою ознакою* визначають спеціалізовані міжгалузеві комплекси в межах країни: паливно-енергетичний; металургійний; машинобудівельний; хімічно-лісовий; агропромисловий; будівельний; транспортний; соціальний; рекреаційний. За *територіальною ознакою*, яка є доповнюючою, визначають міжгалузеві регіональні комплекси такої ж спеціалізації.

Міжгалузевий регіональний комплекс можна визначити як сформоване територіальне поєднання взаємопов'язаних видів діяльності, галузей і виробництв у економічних районах, вузлах, центрах, завдяки яким може забезпечуватися максимальний ефект при найменших витратах. Вихідними факторами утворення міжгалузевих комплексів і їх територіальної організації є наявність певних видів ресурсів (вугілля, нафти, газу, залізної руди, лісу, енергії, трудових ресурсів тощо), наявність тісних взаємозв'язків (виробничих, комерційних тощо), випуск ідентичної продукції, вирішення певної актуальної для національної економіки проблеми (наприклад, вирішення продовольчої проблеми шляхом створення продовольчого комплексу).

8.1. Паливно-енергетичний комплекс

Паливно-енергетичний комплекс (ПЕК) України складається з паливної промисловості (вугільна, нафтова, газова, торфова), електроенергетики та відповідних ринків. У національній економіці, розвитку продуктивних сил України та в економіці будь-якого регіону ПЕК відіграє всезростаючу роль, що пов'язано, з одного боку, із загальносвітовими тенденціями, а з іншого – з енергомісткістю народного господарства та обмеженими енергоресурсами держави.

Вугільна промисловість України представлена видобутком кам'яного та бурого вугілля. Вугільні шахти зосереджені переважно в центральній і північній частинах Донецької, південній частині Луганської та на сході Дніпропетровської областей. Коксівне вугілля добувають головним чином у центральній частині Донецької області в районі Єнакієвого, Горлівки, Макіївки, Донецька, Червоноармійська, Костянтинівки та інших міст, а також в Краснодонському та Кадіївському районах Луганської області. В районах Луганської області добувають більше енергетичного вугілля.

В Дніпропетровській області навколо міст Павлоград та Новомосковськ розміщуються шахти західного Донбасу.

Важливою вугільною базою на заході країни є Львівсько-Волинський басейн, площа якого 10 тис. км². Основні центри видобутку вугілля міста Червоноград, Нововолинськ, Соснівка.

Собівартість Львівсько-Волинського вугілля нижча за Донецьке. Його використовують переважно як енергетичне паливо, в тому числі і на Добротвірській і Бурпуганській теплових електростанціях. Крім того, вугілля басейну є важливою хімічною сировиною, оскільки придатне для одержання кам'яновугільної смоли, напівкоксу.

Дніпровський буровугільний басейн розташований переважно на правобережжі України й об'єднує родовища Житомирської, Вінницької, Київської, Запорізької та Дніпропетровської областей.

Всього в басейні налічується до 200 родовищ із загальними запасами 2,7 млрд. т. Вугілля залягає на глибині від 10 до 170 м. Разом із тим є родовища (всього 58), де йде розробка відкритим способом. Найбільше таких родовищ у Кіровоградській (29), Дніпропетровській (19) та Черкаській (5) областях. Буровугільна промисловість розміщується у вигляді окремих центрів. Найбільші із них: Олександрія (Кіровоградська область), Ватутіне (Черкаська область) і Коростишів (Житомирська область).

В структурі видобутку палива за його видами в перерахунку на умовне паливо на вугілля в Україні припадає близько 60%.

Видобуток вугілля в Україні ведуть майже 300 шахт (в тому числі коксівне вугілля видобувають більше 130). В Донбасі розташовано 275 шахт (із коксівним вугіллям – 120, антрацитами – 81), площа басейну понад 150 тис. км², решта – у Львівсько-Волинському та Дніпровському басейнах.

Щорічно в Україні споживається більше 85 млн. т вугілля. Більше 90% вугілля використовують галузі промисловості. Питома вага житлово-комунального господарства в загальному споживанні становить 0,2%. Частка інших галузей економіки в потребах вугілля не перевищує 1% кожна, зокрема будівництво - 0,3% від загального показника. Україна щорічно імпортує кам'яне вугілля (з Польщі), натомість 30% видобутого кам'яного вугілля в Донецькому басейні експортується за межі України. Вугілля, яке добувається в шахтах України має високу собівартість, що пов'язано з глибоким заляганням шарів вугілля та невеликою їх потужністю. Буре вугілля має низьку теплотворну здатність і його не вигідно перевозити на далекі відстані. І все ж вугільна промисловість України має перспективи для розвитку. Так, у Донбасі можна

освоювати 78 розвіданих ділянок із можливим сумарним видобутком 127 млн. т вугілля на рік. Для ефективнішої роботи вугільної промисловості потрібна модернізація шахт.

Нафтова і газова промисловості України не мають високих показників розвитку.

Інтенсивний розвиток нафтової й газової промисловостей пов'язаний з відкриттями 50-60 рр. ХХ ст. та інтенсивною розробкою ряду великих родовищ нафти та газу в Західній (Передкарпатський прогин), Східній (Дніпровсько-Донецька западина) та Південній газоносній областях.

Найбільшого рівня видобутку нафти (разом з газоконденсатом) – 14,4 млн. т – було досягнуто 1972 р., газу – 68,7 млрд. куб. м – 1975 р.

Нині перше місце з видобутку нафти належить Лівобережній частині України, де працюють підприємства компанії "Нафтогаз" в Чернігівській області на базі Гнідинцівського і Прилуцького родовищ, Сумській - на основі Охтирського і Качанівського родовищ, і в Полтавській – на базі Сагайдацького, Зачепилівського, Радченківського родовищ. Тут видобувають понад половину всієї нафти в Україні. Друге місце займає Прикарпатська нафтогазонасна провінція, де працюють нафтогазовидобувні підприємства тієї ж компанії в районі міст Борислав і Долина.

Поки що масштаби видобутку нафти невеликі через вичерпність засобів і недостатні пошукові роботи. Загальні промислові запаси нафти в Україні у 2009 році склали 421,9 млн. т плюс 138,6 млн. т конденсату. До 2015 року вони мають зрости до 1,5 млрд. т за рахунок розробки родовищ на шельфі чорноморського та азовського узбережжя. Розробка шельфу відбувається надто повільно. Росія та Румунія значно випереджають Україну – вони вже забезпечили приріст дотичного до українського шельфу і дуже близько підійшли до промислової розробки. Швидкими темпами веде розробки своєї частини шельфу Туреччина.

Для України це означає втрату перспектив розширення власної ресурсної бази нафтопереробки. Для потреб власної нафтопереробної промисловості Україна в середньому щорічно видобуває лише біля 3 млн. т нафти при потребі її економіки у 12-14 млн. т. Загалом (за винятком магістральних трубопроводних систем та потужних терміналів) виробничо-технологічна та сервісна база ринків нафти і нафтопродуктів України значною мірою інтегрована до паливно-енергетичного комплексу Росії. Нафтопереробні заводи України (майже повністю належать російському бізнесу) виробляють неякісні нафтопродукти і Україна вимушена на 60% задовольняти потреби в якісних нафтопродуктах, імпортуючи їх.

Нафтопереробні заводи разом можуть переробляти 51 млн. т сирової нафти на рік. Обсяг переробки нафти в Україні складає біля 22 млн. т. Російська нафта складає 87%, українська – 9,6%, казахстанська – 3,4%.

Нафтопереробна промисловість України представлена Лисичанським, Кременчуцьким, Херсонським, Дрогобицьким, Одеським, Львівським і Надвірнянським нафтопереробними заводами.

Регіональні особливості розміщення *газової промисловості* обумовлені заляганням природного газу в надрах землі та системою газопроводів. Основні родовища природного газу розташовані в Харківській (Шебелинське, Хресищенське, Кегичівське, Дрежелюбівське і Західнохрестищенське); Сумській (Рибальське, Качанівське); Полтавській (Солохо-Диканське); Дніпропетровській (Перещепенське) та Чернігівській (Гнідинцівське) областях. В південній нафтогазоносній області, яка тільки формується, відкрито й експлуатується 17 газових родовищ (Голицинське, Джанкойське, Глібівське, Оленівське, Задорненське, Стрільківське) із загальними запасами 14,3 млрд. м³.

Загальна протяжність газопроводів на території України становить близько 37 тис. км., а суцільна довжина газопровідних мереж країни сягає понад 49 тис. км. Наявність потужної мережі газопроводів у тому числі магістральних газопроводів "Союз" та Уренгой - Помари – Ужгород, дозволяє Україні на компенсаційній основі здійснювати транзитне транспортування газу з Росії і країн Середньої Азії в держави Західної Європи. Газотранспортна система України (ГТС) складається з 37,4 тис. км газопроводів різного призначення та продуктивності, 73 компресорних станцій із 112 компресорними цехами, де встановлено 703 газоперекачувальні агрегати загальною потужністю 5,4 тис. МВт, 1607 газорозподільних станцій, 13 підземних сховищ газу загальною місткістю за активним газом понад 32,0 млрд. м³ та об'єкти інфраструктури.

На "вході" ГТС спроможна прийняти до 290 млрд. м³, а на "виході" передати 175 млрд. м³ природного газу, в т.ч. 140 млрд. м³ - до країн Західної та Центральної Європи.

Щорічний видобуток природного газу в Україні складає 18-20 млрд. м³. Структура споживання газу: 57,8% промислові підприємства, 12,3% – житлово-комунальне господарство, 6,5% – транспорт. Частка сільського господарства у загальному споживанні природного газу становить лише 0,4%, а будівництва – 0,2. Реалізація російських проектів обходу трубопроводами території України, за підтримки ЄС, вже до 2010 року може призвести до зменшення обсягів транзиту газу через Україну більш як на 60 млрд. куб. м на рік. Водночас розширення української газотранспортної системи за проектами, які реалізуються, може підвищити її пропускну спроможність щонайбільше на 15-20 млрд. куб. м на рік.

За своєю пропускнуою спроможністю, протяжністю та складністю споруд газотранспортна система України посідає друге (після російської) місце у світі. Її особливістю є, зокрема, наявність потужних підземних сховищ газу (ПСГ), що дає змогу покривати сезонні нерівномірності у газоспоживанні. Вартість української ГТС, за різними оцінками, становить 15-20 млрд. дол.

Протягом багатьох років ГТС дозволяла Україні отримувати за послуги з транзиту близько 30 млрд. куб. м російського газу (що дорівнює річній потребі в газі населення та комунально-побутових підприємств України) на суму близько 1,5 млрд. дол. Доходи від транзиту газу становлять майже 10% загальних доходів від експорту.

Від стабільної роботи ГТС значною мірою залежить енергетична безпека не лише України, але й 18 європейських країн – споживачів російського газу. Сьогодні основне обладнання ГТС працює без значних перебоїв завдяки постійній роботі українських підприємств з його оновлення та модернізації.

Частиною ПЕК є також *торфова промисловість*, яка є однією з найдавніших галузей паливної промисловості. Основні родовища торфу зосереджені в Сумській, Чернігівській, Житомирській, Рівненській та Львівській областях. Видобуток його невеликий.

Електроенергетика є складовою частиною ПЕК. Вона впливає не тільки на розвиток народного господарства, а й на територіальну організацію продуктивних сил.

Всі електростанції України поділяють на чотири види. В основу поділу покладено ознаку використовуваного ресурсу:

- теплові електростанції, які працюють на твердому, рідкому і газоподібному паливі. Серед них вирізняють конденсаційні і теплоелектроцентралі;
- гідравлічні, що використовують відповідні гідроресурси і поділяються на гідроелектростанції, гідроакумуляційні і приливні;
- атомні, які у вигляді палива використовують збагачений уран або інші радіоактивні елементи;
- електростанції, що використовують нетрадиційні джерела енергії.

Серед них найперспективнішими є вітрові, сонячні, тощо.

В результаті реорганізації галузь має таку структуру:

- 4 енергогенеруючих компанії на базі теплових електростанцій;
- 1 енергогенеруюча компанія на базі атомних електростанцій;
- 2 енергогенеруючі компанії на базі гідроелектростанцій;
- 40 енергопостачальних компаній – власників розподільних мереж, які поставляють електроенергію споживачам.

Обсяг споживання електроенергії, виробленої на різних типах електростанцій становить понад 177 млрд. кВт г., передбачається поступове зростання електроспоживання до 205,5 млрд.кВт.г. Виробництво електроенергії в Україні здійснюється на енергогенеруючих підприємствах: ТЕС, АЕС, ГЕС. Найбільша частка в виробництві електроенергії належить ТЕС

Існують проблеми щодо палива, яке українські енергогенеруючі підприємства використовують для виробництва електроенергії та тепла. Так щодо АЕС, то за наявності в Україні значних запасів урану у природному стані, відсутній власний цикл його збагачення, тобто відсутнє технологічне виробництво ядерного палива. З 1998 року припинено поставку російських тепловиділяючих збірок на компенсаційній основі, тому обсяги виробництва електроенергії на АЕС безпосередньо залежать від політичних рішень щодо погашень заборгованостей перед Росією за поставлене ядерне паливо.

На ТЕС використовується кам'яне вугілля – частка в виробництві електроенергії та тепла – 25,5%, природний газ – 23,1%, мазут – 1,4%. Використання низькоякісного (непроектного) палива на багатьох блочних електростанціях спричиняє інтенсивне старіння обладнання ТЕС.

Від початку 90-х років знижувалася потужність електростанцій і скоротилося також загальне виробництво електроенергії. Частка атомних електростанцій в енергобалансі країни склала понад 44%.

Стратегічною перспективою і основою сучасної електроенергетики країни є теплові електростанції, які за характером обслуговування споживачів є районними (ДРЕС). Діють 12 ДРЕС потужністю від 1 до 3,6 млн. кВт кожна. Найбільші з них розміщені в Донбасі: Вуглегірська (3,6 млн. кВт), Луганська (2,0 млн. кВт), Старобешівська (2,0 млн. кВт), Слов'янська (1,8 млн. кВт), Курахівська (1,46 млн. кВт) та Придніпров'ї: Запорізька (3,6 млн. кВт), Криворізька (3,0 млн. кВт), Придніпровська (1,8 млн. кВт). В західних областях країни функціонують Бурштинська (2,4 млн. кВт) та Добротвірська ДРЕС. У Вінницькій області збудовано Ладижинську (1,8 млн. кВт) ДРЕС, у Київській — Трипільську (1,6 млн. кВт). Для забезпечення міст теплом, гарячою водою й електроенергією збудовані теплоелектроцентралі (ТЕЦ). Діють Київські ТЕЦ-3, 4, 5, Одеська, Лисичанська, Калужька, Черкаська, Чернігівська, Харківська та ін.

Основу гідроенергетики України складає каскад гідроелектростанцій на Дніпрі, загальною потужністю 3,8 млн. кВт, в т.ч. Київська ГЕС і Київська ГАЕС, Канівська ГЕС і ГАЕС, Дніпрогрес, Кременчуцька, Дніпродзержинська та Каховська ГЕС. Споруджується Дністровський гідровузол, в якому вже діє Дністровська ГЕС-ГАЕС, вводяться потужності на Ташлицькій ГАЕС. В Закарпатській області споруджена Теремле-Ріцька ГЕС. На малих річках України функціонують 55 гідроелектростанцій невеликої потужності.

В енергобалансі України зростає частка електроенергії, яка виробляється атомними електростанціями. Тепер працюють АЕС – Хмельницька, Рівненська, Південно-Українська, Запорізька. Чорнобильська АЕС була закрита в 2000 році.

На території країни створені Донбаська, Дніпропетровська, Харківська, Київська, Кримська, Львівська, Вінницька й Одеська енергосистеми, які об'єднані між собою. Найпотужніша лінія електропередач Донбас – Західна Україна – Альбертірша (Угорщина) – напругою 750 кВт сполучає Україну з енергосистемами Росії та країн Західної Європи.

Електроенергетика – інфраструктурна галузь, від її функціонування залежить економіка і добробут населення регіонів України. Україна має надлишкові енергогенерувальні потужності, тому вона зацікавлена у співпраці, в здійсненні зовнішньої енергетичної політики країнами-членами ЄС, зокрема, в частині визначення пріоритетів перебудови інфраструктур постачання (включаючи трубопроводи і термінали для скрапленого газу), розробки Дорожньої карти для створення Пан'європейської енергетичної співдружності, перегляду підходів до співпраці з основними партнерами ЄС з огляду взаємозалежності. На даний час питання співпраці енергосистеми України з енергосистемами Центральної і Східної Європи вирішуються поетапно шляхом створення "енергетичних островів".

Як свідчать прогнози тенденції – споживання електроенергії прогнозується у 2030 р. в обсязі 395,1 млрд. кВт, порівняно з 2005 р. 176,9 млрд. кВт, тобто збільшиться на 218,2 млрд. кВт (123%). Найбільшим споживачем серед галузей економіки України залишатиметься промисловість, електроспоживання

якої в 2030 р. оцінюється на рівні 169,8 млрд. кВт (середньорічний приріст складатиме 2,4%). За цей період електроспоживання в сільському господарстві зросте майже у три рази (з 3,4 до 10,1 млрд. кВт). Електроспоживання в будівництві за період з 2005 р. по 2030 р. зросте з 1,0 до 5,8 млрд. кВт, на транспорті - з 9,2 до 12,9 млрд. кВт, в житлово-комунальному господарстві та побуті (з врахуванням електроопалення) з 41,7 млрд. кВт до 143,6 млрд. кВт.

8.2. Металургійний комплекс

Металургійний комплекс складається з двох основних галузей: чорна металургія; кольорова металургія. Металургійний комплекс являє собою базову галузь економіки України, яка об'єднує більш ніж 300 підприємств, в тому числі: 14 металургійних комбінатів та заводів, 7 трубних, 10 металовиробних, 16 коксохімічних, 17 заводів з виробництва вогнетривів, 26 гірничорудних підприємств, 3 феросплавних заводи, 20 заводів кольорової металургії, 35 підприємств вторинної чорної і кольорової металургії.

До складу чорної металургії належить: видобуток, збагачення та агломерація залізних, марганцевих і хромітових руд, виробництво чавуну, сталі, прокату, труб, метвиробів, випуску концентратів залізної та марганцевої руд, електроферосплавів, окатишів, флюсових вапняків, вогнетривів, коксу, як основного виду палива, феросплавів, вторинна переробка чорних металів та ін.

Серед металургійних підприємств найкраще працюють меткомбінати Азовсталь, ім. Ілліча, Запоріжсталь, Арселор Міттал Кривий Ріг, Дніпроспецсталь, Донецький метзавод, задовільно працюють більшість підприємств трубної, вогнетривкової та феросплавної підгалузей. В останній час спостерігаються позитивні зрушення в рентабельності Алчевського меткомбінату.

Великі комбінати зосереджені в центральних і східних регіонах України, де виробляється більше 1/3 металів країн

СНД. Регіональні ринки чорних металів України характеризуються позитивною динамікою виробництва: сталі (понад 40 млн. т у 2006 р.); прокату (біля 35 млн. т); чавуну (біля 33 млн. т); труб (2,6 млн. т); залізної руди (72 млн. т); залізородного концентрату (56,2 млн. т). Споживається продукція головним чином на зовнішніх ринках – експортується до 80 країн світу. В країні ЄС поставляється біля 11,5% труб, вироблених на підприємствах України.

Металургійні підприємства України мають свої певні принципи розміщення. Першим з них є орієнтація на наявність власного коксівного вугілля і довізну сировину. Згідно з цим принципом металургійні підприємства розміщені в Донбасі (Донецьк, Макіївка, Костянтинівка, Краматорськ в Донецькій області і Стаханов, Алчевськ в Луганській області).

В нашій країні чорна металургія має надзвичайно сприятливі економічні передумови для свого розвитку.

По-перше, в Україні досить добре розвинуті металомісткі галузі і зокрема машинобудування і металообробка, які дають 15,5% загального обсягу промислового виробництва України. Ці галузі потребують велику кількість

металу, тобто є споживачами продукції галузі, і таким чином стимулюють розвиток чорної металургії.

По-друге, Україна має достатню кількість трудових ресурсів та кваліфікованих кадрів, з яких 429 тис. зайнято на підприємствах даної галузі промисловості.

По-третє, металургійні підприємства розміщуються з орієнтацією на сировину і довізне вугілля. Це комбінати Кривого Рогу, де знаходиться найбільший в Україні металургійний комбінат потужністю 6,7 млн. т. З орієнтацією на наявність прісної води, споживача металу і розміщення між сировиною та паливом діють комбінати Запоріжжя, Дніпропетровська і Дніпродзержинська. Таке розміщення зумовлює кращу територіальну організацію виробництва чорних металів. Тут же в Придніпров'ї, в Нікополі та Новомосковську є підприємства чорної металургії, які переплавляють металобрухт і металеву стружку, а з отриманого металу виробляють труби (трубопрокатне виробництво). В Запоріжжі є завод спецсталей, де якісну сталь виробляють за допомогою електроенергії. Тут же, в Запоріжжі, є завод феросплавів. Феросплави також виробляються в Донбасі (Стаханов).

Дуже поширеною в розміщенні чорної металургії розвинених країн світу є орієнтація на морські порти. В Україні таким чином розміщені комбінати Маріуполя (Азовсталь та металургійний комбінат ім. Ілліча), які отримують залізну руду з Керчі і Кривого Рога, а коксівне вугілля з Донбасу.

В Україні сформувалися 3 основних металургійних райони: Придніпров'я, Донецьк і Приазов'я.

В Придніпровському районі чорна металургія стала профільною комплексоутворюючою галуззю, на основі якої сформувалися великі промислові центри і вузли з металургійними підприємствами, які виробляють близько 50% виробництва чорних металів і мають виразну спеціалізацію і стійкі зв'язки між собою та споживачами металу. Тут розташовано 14 металургійних заводів, з яких 32 - в Україні:

- до Дніпровського металургійного вузла належать металургійні заводи Дніпропетровська (чотири), Дніпродзержинська і Новомосковська, які виробляють чавун, сталь, прокат, колеса для залізничного транспорту, бляху, мостові конструкції, сплави, а також іншу продукцію;
- до Запорізького металургійного вузла належать металургійні заводи повного циклу "Запоріжсталь", електросталеплавильний завод "Дніпросталь" і феросплавний завод. "Запоріжсталь" випускає чушковий чавун, тонко-, гаряче- і холоднокатану листову сталь, сталеві відливки, трансформаторну сталь, білу бляху, холоднокатаний сталевий лист для автомобільної промисловості тощо. "Дніпросталь" випускає сталь для машинобудівної промисловості;
- до Криворізького металургійного вузла належать найбільші в Україні кар'єри, шахти, п'ять гірничозбагачувальних комбінатів, металургійний завод, трубопрокатний і феросплавний заводи Нікополя та його марганцева промисловість;

- до Кременчуцького вузла чорної металургії, який формується, належить Дніпровський гірничозбагачувальний комбінат, який працює для потреб металургії Придніпров'я і Донбасу. Неподалік м. Кременчука будується новий металургійний завод, який буде працювати за сучасними технологіями.

До Донецького металургійного району належать 13 металургійних заводів, потужних коксохімічних підприємств, які виробляють понад 50% коксу України. По два металургійних заводи розміщені в Донецьку, Макіївці, Алчевську, Харцизьку; по одному - в Єнакієвому, Краматорську, Костянтинівці, Луганську та Алмазному. Вони виробляють майже 50% чавуну і майже 33% продукції металевої промисловості України. В Донецькому металургійному районі сформувалися 3 металургійних вузли: Донецько-Макіївський, Єнакієвський та Алчевсько-Алмазнянський:

- Донецько-Макіївський вузол має 4 металургійні заводи, коксохімічні та інші підприємства. У Макіївці і Донецьку створене трубопрокатне виробництво, коксохімія, налагоджено виробництво вогнетривів;
- Єнакієвський вузол має металургійний завод, який неодноразово реконструювався;
- до Алчевсько-Алмазнянського вузла (Луганська обл.) належать два металургійних заводи – Алчевський і Алмазнянський, та феросплавний завод в місті Стаханові. Алчевський завод після реконструкції став одним з найбільших в Україні. В Донецькій області виділяють також Харницький, Краматорський, Костянтинівський металургійні заводи.

До складу Приазовського району чорної металургії належать заводи Маріуполя, а також залізрудні родовища Керченського басейну та металургійні заводи Керчі, які випускають чавун, сталь, прокат і працюють на офлюсованому агломераті з керченських руд та частково на рудах Криворіжжя. Чорна металургія Приазов'я забезпечує металом місцеві машинобудівні підприємства і тісно пов'язана з коксохімією, виробництвом добрив і будівельних матеріалів.

Світовий ринок чорних металів переживає нелегкі часи, причиною яких стала економічна криза ще на початку 2000-их років в Азії. Криза стала результатом зниження попиту на сталь, що призвело до того, що ціни на метал упали до найнижчого рівня за останні 20 років. Постачальники з "дешевих" країн почали активно завантажувати СІЛА (найбільший споживач сталі у світі) своєю продукцією, вилучаючи при цьому американських споживачів із їхнього ринку. СІЛА від-реагували на це введенням обмежень на імпорт сталі, підвищенням в'їзних тарифів на сортовий і плоский прокат виробництва Росії, України і Казахстану.

У грудні 2001 року відбулася конференція виробників і експортерів сталі. Американці намагалися переконати країни-учасниці зустрічі піти на скорочення виплавки сталі, а від Росії, Південної Кореї, Китаю і Японії зажадали проекти закриття неефективних заводів. В результаті, США, Японія і 37 інших країн (крім Бразилії й України) дійшли згоди про необхідність

поетапного скорочення випуску металопродукції, пояснюючи це світовим надвиробництвом чорних металів, й підписали договір про скорочення до 2010 р. відповідних потужностей майже на 10%, із тією обмовкою, що США перегляне майже 40% мита на імпорту продукції. Зокрема Росія висловила готовність скоротити свої потужності на 5 млн. тонн, Південна Корея – на 10 млн. тонн, Японія – на 28 млн. т.

За оцінками експертів, світові потужності з виробництва сталі складають майже 1075 млн. тонн. У останні роки їхній приріст істотно випереджав підвищення попиту на продукцію. Для порівняння, у 2001 році споживання сталевих продукції досягло 768 млн. тонн. У 2007 році даний показник збільшився до 811 млн. тонн, що призвело до ситуації на світовому ринку чорних металів, коли надлишок складав понад 200 млн. т.

У ситуації, яка склалася, США і ЄС були змушені обмежувати доступ іноземної продукції на свої ринки, щоб захистити власних виробників металу. Так, якщо у 2000 році Україна поставила у США 1,7 млн. тонн чавуна і сталі, то в 2001 році тільки близько 490 тис. тонн, і далі зниження мало складати понад 30% на рік. З 2002 року, у зв'язку з введенням США мита на ввезений, у тому числі металопрокат у розмірі від 4% до 40%, перспективи цього ринку практично зовсім звелися до нуля. Ще більше погіршують картину відповідні дії більшості інших країн, у тому числі ЄС, які крім жорсткого квотування ввели мито на сталь, яка поставляється понад схвалених квот. Тому металургійні заводи України, які були зорієнтовані на експорт продукції в США і ЄС, вже давно прийняли рішення про значне збільшення частки постачань на внутрішній ринок. Проте навіть ці заходи не врятували цю галузь від найбільшої кризи в новітній історії України – кризи 2008-2009 років, що позначилася, насамперед, падінням попиту на продукцію українського металургійного комплексу.

Криза, проте, сприяла прискореному виводу технологічно застарілого обладнання: конвертерний метод стає все більш розповсюдженим: на середину 2009 року частка конвертерної сталі у структурі виробництва складала 67% (за рік до того – 52,4%), мартенівської – 28,1% (42,7%), електросталі – 4,9% (3,9). Собівартість конвертерної сталі на 10% менше ніж сталі, виробленої в мартенах. Економія досягається завдяки тому, що в конвертер подається рідкий чавун, а в мартенівську піч – до 50% металобрухту, на плавку якого використовується додаткова енергія. Проте світова металургія відмовилася і від мартенів і від конвертерів і перейшла на електросталь, до чого має прагнути й Україна.

Кольорова металургія включає видобуток, збагачення, металургійну переробку кольорових руд, дорогоцінних і рідкісних металів, у тому числі виробництво сплавів, прокат кольорових металів, переробку вторинної сировини і видобуток кольорового каміння.

В структурі виробництва кольорових металів України провідне місце посідає алюмінієва промисловість, яка складається з виробництва глинозему та алюмінію. *Алюмінієва промисловість* України має новий великий глиноземний

завод, збудований у Миколаєві, який працює на бокситах Австралії та Гвінеї, Запорізький алюмінієвий завод.

Підприємства титаново-магнієвої металургії добувають і збагачують титаново-магнієву сировину і виробляють титан і магній.

Сировиною для одержання магнію в Україні є потужні родовища калійно-магнієвих солей Прикарпаття (Стебник, Калуша), мілководні водойми Призов'я і Причорномор'я (Сиваш), що містять в розчиненому вигляді багато сполук магнію та інших солей. В Калуші збудовано магнієвий завод у виробничому об'єднанні "Оріана", в Запорожжі – магнію і титану. На Верхньодніпровському гірничо-металургійному комбінаті, розташованому в м. Вільногірську (Дніпропетровська обл.), виробляють цирконієвий, рутиловий, ільменітовий концентрати, цирконій знезалізнений, двоокис цирконію. На місцевих покладах кіновару понад століття працює Микитівський ртутний комбінат (Донецька обл.)

В Україні є Констянтинівський завод "Укрцинк", який працює на базі цинкових концентратів. Основна продукція заводу - металевий цинк.

Побузький нікелевий завод (Кіровоградська обл.) переробляє місцеві залізно-нікелеві руди. Основна його продукція – нікель, і феронікель.

В Артемівську (Донецька обл.) збудовано завод для обробки кольорових металів, який випускає мідний і латунний круглий і плоский прокат (прути, труби, дріт, листи).

За рахунок своїх покладів золота Україна зможе добувати 15 т золота на рік. Для цього потрібно 800 млн. дол. інвестицій. В Україні налагоджений випуск золота, платини та срібла з вторинної сировини на Південному машинобудівному заводі в Дніпропетровську й об'єднанні "Свема" у Шостці

8.3. Машинобудівельний комплекс

В залежності від ролі машинобудівельних підприємств в формуванні регіональних ринків засобів виробництва, їх поділяють на дві групи:

- підприємства регіонального призначення, які випускають продукцію загально машинобудівельного напрямку, комплектуючі вироби, а також виконують виробничі послуги міжгалузевого характеру;
- підприємства міжрегіонального призначення, які випускають машини, обладнання, комплектуючі вироби, товари культурно-побутового призначення для задоволення потреб інших регіонів та ті, що йдуть на експорт.

Машинобудування України колись було лідером в економіці України. Ще в 1990 р., на початку переходу до ринкової економіки, обсяги виробництва товарної продукції машинобудування більш як в 2,5 рази перевищували обсяги товарної продукції галузей металургійного комплексу. Імпорт, дуже часто демпінговий, особливо зарубіжна побутова техніка, знищив відповідне вітчизняне виробництво. При цьому досить великими були втрати робочих місць не тільки в цивільних галузях, а й в оборонних, де позначався розрив господарських зв'язків між підприємствами, що опинилися в різних країнах.

Машинобудівельний комплекс структурно складається з галузей:

1. Важкого машинобудування: металургійне; гірничорудне; енергетичне.

2. Середнього машинобудування: транспортне; сільськогосподарське і тракторне; верстатобудування; устаткування для легкої і харчової промисловості.

3. Точного машинобудування: приладомашинобудування; електротехнічне машинобудування.

4. Транспортного машинобудування: залізничне машинобудування; автомобілебудування; авіабудування; суднобудування (морське та річне).

Українське *автомобілебудування* протягом 40 років існувало в тіні проблем російської автомобільної промисловості, потім пройшло разом з економікою країни через всі етапи кризи, через ринкові експерименти, які проводилися над промисловістю, але, в основному, зберегло свій потенціал.

Українські підприємства виготовляли майже повну номенклатуру матеріалів і комплектуючих для автомобілів: Білоцерківський і Дніпропетровський шинні заводи, дніпропетровський завод "Іста" з виробництва акумуляторів, Кам'янець-Подільський завод з виробництва джгутів проводів і комутаційного устаткування, Херсонський завод електромашинобудування, що випускає стартери і генератори, Кременчуцький колісний завод і багато інших.

Після розвалу СРСР освоєно виробництво радіаторів і систем охолодження для автомобілів у Луганську, електроустаткування в Херсоні і Києві, датчиків і реле в Іллічівську і Сімферополі та інших автомобільних компонентах, що раніше не випускалися в Україні.

Що стосується вітчизняного авторинку, то він потенційно дуже місткий: в Україні низький рівень забезпеченості населення автомобілями, а існуючий об'єм продажів не забезпечує навіть просте відтворення парку. За рівнем забезпеченості населення автомобілями (120 на 1000 осіб) Україна стоїть нижче за багато східноєвропейських країн і значно відстає від країн Заходу, де цей показник складає 400-500 автомобілів на 1000 осіб.

Останніми роками в Україні з'явилися економічні передумови вигіднішого, порівняно з імпортом готових автомобілів, власного виробництва. Як результат, у 2007 році виробництво легкових автомобілів в Україні збільшилося на 42,2%, або на 113 тис. штук, у порівнянні з 2006 роком, до 380 тис. штук. Виробництво автобусів у 2007 році збільшилося на 18,6% – до 9083 штук.

Найбільшими виробниками легкових автомобілів і автобусів в Україні є Корпорація «УкрАВТО» (ЗАТ ЗАЗ), Корпорація «Богдан» (ВАТ ЛуАЗ і ВАТ Черкаський автобус), ЗАТ «Євро-кар», Корпорація «АІС» (ТОВ КрАСЗ), Корпорація «Еталон» (ЗАТ Чернігівський автозавод і ЗАТ Бориспільський автозавод) та ін.

У віковій структурі автопарку України близько половини всіх автомобілів є старшими за 14 років. Разом із цим, протягом останніх років, у зв'язку з високими темпами росту доходів населення та покращенням умов споживчого кредитування, що стало основними чинниками стрімкого розвитку

галузі в цілому, у віковій структурі вітчизняного автопарку зростає частка нових автомобілів.

Стимулюючи виробництво автомобілів в Україні, держава надала пільговий режим оподаткування тим підприємствам автомобільної галузі, які отримали грошові інвестиції в сумі 150 млн. дол. і зобов'язалися зберегти базову чисельність виробничого персоналу. Основними пільгами є: звільнення від сплати ПДВ операцій щодо ввезення на митну територію України товарів, які використовуються для будівництва, створення виробничих потужностей і виробничої діяльності автомобілебудівних підприємств і операцій з продажу автомобілів власного виробництва; звільнення від сплати податку на ту частину доходу, яка реінвестується у виробництво, і від сплати податку на землю.

Машинобудування територіально організовується у вигляді певних сукупностей різних підприємств, пов'язаних між собою виробничими зв'язками. Завдяки цьому виникають та розвиваються машинобудівні комплекси у всіх економічних районах країни.

У структурі підприємств машинобудівної галузі 24,5% підприємств належать до приватної форми власності, 3,2% належать державному сектору, 0,5% відносяться до інших форм власності, максимальний сектор займає колективна форма власності, до неї належать понад 72% промислових підприємств комплексу, де виробляється 79,7% готової продукції, 55% з них – акціонерні товариства, відповідно виробляють 67,4%, що вище, ніж в цілому у промисловості. Тобто виробництво продукції у цьому комплексі здійснюється переважно на акціонованих підприємствах.

Частка малих підприємств у машинобудівному комплексі більша в 2 рази, ніж в промисловості в цілому, серед них переважає виробництво електричного і електронного устаткування. Процес акціонування триває. Стримуючим чинником розвитку машинобудівного комплексу є високі внутрішні ціни на енергоносії, сировину, матеріали, комплектуючі вироби, які навіть при дешевизні робочої сили, не можуть в повному обсязі забезпечити конкурентоспроможність експортної продукції за контрактами світових цін. Не сприяє здешевленню експорту і стабільний курс національної валюти, оскільки експортери мають продавати 50% валютної виручки від експорту продукції на міжбанківському ринку за курсом Національного банку України.

Необхідно здійснювати диверсифікацію регіонів експорту продукції машинобудування. Нині основним її споживачем є Росія та інші країни СНД, у перспективі Україна з продукцією авіакосмічної промисловості може вийти на ринки Китаю, Східної та Південно-Східної Азії, Північної Африки, Латинської Америки. Вже створено спільне підприємство з виробництва літаків в Ірані, розглядається можливість по їх будівництву в Китаї. Іран також створив спільне підприємство з випуску магістральних тепловозів. Україна має великі можливості з експорту обладнання для нафтогазової промисловості та будівництва і експлуатації залізниць та обладнання для них у країни Північної Африки та Близького Сходу. Ці регіони також виявляють зацікавленість у поставках енергетичного обладнання, устаткування для наземного транспорту

пасажирських вагонів, двигунів внутрішнього згорання, сільськогосподарської техніки, окремих видів продукції для переробних галузей АПК.

Пріоритетними напрямками розвитку машинобудівельного комплексу є, в першу чергу, освоєння понад 50 найменувань сільськогосподарських машин, в тому числі зернозбиральні та кормозбиральні комбайни. Вважається за необхідне забезпечити потреби сільського господарства машинами вітчизняного виробництва на 70%. Для порівняння відмітимо, що в даний час така забезпеченість складає тільки 30%. Для вирішення цих проблем створені основи національної програми виробництва технологічних комплексів машин та устаткування для сільського господарства, харчової і переробної промисловості, якою передбачається виробництво 3,5 тисяч найменувань машин і устаткування.

Для досягнення намічених цілей необхідний подальший розвиток автомобільної промисловості. Необхідно побудувати заводи з виробництва вантажних автомобілів малої і середньої вантажопідйомності, створити потужності з виробництва тролейбусів, що дозволить вирішити не тільки транспортну, але і екологічну проблему великих міст.

Електротехнічна промисловість повинна освоїти систему технологій і зразки устаткування для виробництва кабелів і впровадження систем волоконно-оптичного зв'язку; організувати масове виробництво комплектуючих для автомобілів.

Хімічне машинобудування повинно забезпечити виробництво технологічних ліній з виготовлення відбіленої целюлози, технологічних комплексів з виробництва газетного та книжково-журнального паперу тощо.

Верстатобудування повинно забезпечити виробництво багатофункціональних та багатоопераційних верстатів, ковальсько-пресових машин і модулів промислових роботів для монтування в гнучкі автоматизовані виробничі системи.

В приладобудуванні слід освоїти прилади і системи нових поколінь для обробки великих потоків інформації, технологій і устаткування для виробництва інтегральних схем і плат, засобів посадки і світлосистем для аеропортів.

Необхідно значно розширити експортні можливості машинобудівної продукції. Це дозволить, по-перше, переорієнтувати зовнішню торгівлю з експорту сировини і матеріалів на поставки наукомісткої продукції (технологічні системи, комплекси машин і устаткування з високою конкурентоспроможністю на світовому ринку), по-друге, знизити потреби економіки України в імпорті машин і устаткування.

8.4. Хімічно-лісовий комплекс

Хімічно-лісовий комплекс охоплює галузі хімічної та лісової промисловості. В одних випадках роль хімічної промисловості у цьому комплексі провідна, в інших вона не має формівного значення, лише доповнює сталу систему зв'язків. Проте загалом хімічну промисловість слід розглядати як

головну галузь, яка визначає склад і напрям розвитку комплексу. Здебільшого лісова промисловість розглядається у цьому комплексі як постачальник деревини для хімічної переробки.

Хімічна промисловість має дуже складну галузеву структуру, яка охоплює близько двохсот взаємопов'язаних виробництв з великою номенклатурою продукції. Ці виробництва об'єднані в три великих групи галузей: неорганічна або основна хімія, хімія органічного синтезу та гірничо-хімічна промисловість.

Неорганічна хімія переважно виробляє напівфабрикати, які використовуються в інших галузях промисловості. Виняток становлять мінеральні добрива, котрі продукує окрема галузі.

До *органічної хімії* входять виробництва вуглеводневої сировини, органічних напівфабрикатів, синтетичних матеріалів. Основною сировиною для хімії органічного синтезу є вуглеводні нафти, природний та супутній газ. Використовуються також вуглеводні сполуки, які одержуються з вугілля.

Гірничо-хімічна промисловість утворює сировинну базу передусім для неорганічної хімії.

Найважливіше значення для розміщення галузей хімічної промисловості мають сировинний, паливно-енергетичний та споживчий фактори. Сировина для хімічної промисловості має вирішальне значення. Її частка у собівартості готової продукції коливається від 45% до 90%. Наприклад, витрати сировини на 1 т капролактаму сягають 8 т, ацетилену – 4,5 т, аміаку з коксу – 5,5 т.

Питома витрата сировини понад одиницю спостерігається у содовій, азотно-туковій галузях, у виробництві синтетичного каучуку, пластмас та інших продуктів. У промисловості органічного синтезу на один і той самий продукт одразу йде кілька видів сировини.

Важливим є також фактор водомісткості, що обмежує можливості вибору при розміщенні підприємств хімічної промисловості. Це тим більш важливо, що чимало видів сировини зустрічається у маловодних місцевостях.

При виробництві багатьох видів синтетичної продукції поглинається теплова енергія – пара. Тому дуже часто підприємства орієнтують лише на паливно-енергетичний фактор.

Споживчий фактор поширюється переважно на галузі основної хімії - на виробництво мінеральних добрив (крім калійних) та сірчаної кислоти. У галузях хімії органічного синтезу споживач має важливе значення лише при розташуванні підприємств кінцевої продукції. У цих випадках важливим є також вибір робочої сили.

Навпаки, якщо комбінування є необхідною умовою функціонування підприємств, їхнє розміщення має форму взаємопов'язаних виробництв-комплексів. Такими є нафтохімічні комплекси, які виробляють полімерні матеріали та напівфабрикати для їхнього одержання, барвники та неорганічні хімікати.

Основна хімія, як галузь, обіймає кислотну, содову промисловість та виробництво мінеральних добрив.

Сірчаноокислотна промисловість виробляє продукт, який використовується в багатьох галузях – сірчану кислоту. Основним джерелом є поклади самородної сірки, сірчаного й залізного колчедану, нафти й природного газу. Сірка міститься також у відходах металургійної промисловості. У зв'язку з низькою транспортабельністю сірчаної кислоти її виробляють здебільшого у місцях споживання.

Підприємства *содового виробництва* у своєму розміщенні тяжіють до сировини - вапняків та кухонної солі. Особливістю содового виробництва є висока питома вага випуску кальцинованої соди. У багатьох містах в усіх регіонах держави налагоджене *лакофарбне виробництво*.

Промисловість мінеральних добрив виробляє азотні, фосфорні та калійні добрива. У структурі виробництва мінеральних добрив переважає випуск азотних добрив, що наближений до центрів коксу та переробки природного газу.

Україна займає одне з провідних місць у світі і має великі експортні можливості щодо мінеральних добрив. Більше 90% експорту мінеральних добрив становлять азотні добрива, а їх головними покупцями є Китай, Індія, Бразилія, Туреччина, Молдова, Туркменистан.

В *азотнодобривній промисловості* за сировину править природний та коксовий газ, нафта, буре вугілля. Розміщення підприємств тісно пов'язане з розташуванням сировини: підприємства, які використовують коксовий газ, споруджуються поблизу коксохімічної промисловості, нафтову сировину, у центрах нафтопереробки тощо. На азотні добрива припадає половина усього виробництва, а фосфорні й калійні добрива продукуються приблизно в однаковій кількості

Калійна промисловість використовує калійні солі. Виробництво розташовується безпосередньо у місцях видобутку калійних солей. Значну кількість цих добрив Україна імпортує.

Фосфатнодобривна промисловість використовує як сировину фосфорити й апатити. Виробництво фосфатних добрив налагоджено на основі привізних апатитів і фосфоритів.

Промисловість хімії органічного синтезу використовує як сировину нафту. Це багатогалузеве виробництво. Підприємства тяжіють до районів нафтовидобутку, масового споживання нафтопродуктів та магістральних нафтопроводів.

Фармацевтична промисловість посідає одне з найважливіших місць у хімічній індустрії світу. Важливими факторами розміщення цієї галузі є наявність наукової бази та сировини.

Вітчизняна фармацевтична промисловість виробляє більше 100 найменувань препаратів, з яких біля 80% виготовляється з імпоротної сировини. Відсутність власної сировини знижує конкурентоспроможність українських ліків.

За рахунок власного виробництва потреби ринку ліків задовольняються лише на 1/5, завдяки чому Україна знаходиться в критичній залежності від імпорту лікарняних препаратів.

Лісова, деревообробна й целюлозно-паперова промисловість. Лісосировинні бази характеризуються запасами та якістю деревини, транспортною забезпеченістю територій, природними умовами, розташуванням стосовно місць споживання.

В *целюлозно-паперовому виробництві* замість лісу використовують не деревні рослини: стебло цукрової тростини після видобування з нього цукру, соломю, збіжжя й сабаї, сизаль, генекен, бамбук. Недеревні матеріали розглядають як дуже важливу альтернативу деревній сировині. Це пов'язано зі зростанням дефіциту деревини та цін на вироби з целюлози, особливо на папір.

Функцією *гірничо-хімічної промисловості* є видобуток сировини: сірки, фосфатів і калійних солей, кухонної солі, карбонату. Підприємства гірничо-хімічної галузі розмішуються у Прикарпатті, Придніпров'ї та Донбасі.

Розміщення *коксохімічної промисловості* зорієнтоване на сировину – кам'яне вугілля та споживача – виробництво чорних металів. Протягом багатьох десятиріч Україна експортувала кокс у Росію (1,5-2,0 млн. т щорічно), країни східної Європи (біля 4 млн.т. щорічно). В останні роки виробництво коксу скоротилось. Обсяг його експорту становить не більше 0,6 млн.т. на рік. Ресурсна база Донбасу для коксохімічного виробництва майже вичерпана і ця галузь залежить від імпорту сировини з Росії (5 млн. т на рік), Казахстану (2 млн. т), Польщі (3-4 млн. т), США та Канади (2 млн. т). Коксохімічне виробництво зосереджене на 16 підприємствах в Донбасі та Придніпров'ї.

Виготовляються і *гумоазбестові вироби* й пов'язана з ними продукція, яка інтенсивно використовується в автомобільній промисловості. Виробництво *хімічних волокон та ниток* в значній мірі залежить від імпортової сировини. Так, для виробництва віскозних ниток необхідна целюлоза, яку в Україні виготовляють в обмеженій кількості, до того ж незадовільної для цього виробництва якості.

Хімічна промисловість зосереджена у Донбасі, Придніпров'ї та Прикарпатті. З інших районів виділяються Сумщина, Причорномор'я, Черкащина, Волинь. Але тільки у Донбасі зосереджена майже третина виробництва всієї галузі. На Луганщину припадає 17% випуску хімічної та нафтохімічної продукції. В області сформувався Лисичансько-Рубіжанський промисловий вузол хімічної спеціалізації. На Донеччині створено потужний Горлівсько-Слов'янський промвузол, на Дніпропетровщині - Дніпропетровсько-Дніпродзержинський вузол, на Львівщині – Дрогобицько-Бориславський, Львівський та інші промислові центри. Великі промислові центри є також в Івано-Франківській, Сумській областях, у Причорномор'ї. Важливими регіонами хімічного виробництва стали Київ, Чернігів, Рівне.

Лісова промисловість України сформувалась під впливом цілого ряду факторів. Обмеженість лісових ресурсів України помітно впливає на розміри та внутрішньогалузеву структуру деревообробної підгалузі, що посідає провідне місце в межах лісової, деревообробної та целюлозно-паперової індустрії. Ліс заготовляють у Карпатах, лісостепу й на Поліссі. Величезних збитків лісовій промисловості завдала аварія на Чорнобильській АЕС, яка вивела з народногосподарського обігу більш як половину лісових ресурсів України.

В деревообробній промисловості щорічно утворюється велика кількість відходів. Їх раціональне використання знайшло собі місце у целюлозно-паперовому і лісохімічному виробництвах, при виготовленні деревостружкових та деревоволокнистих плит.

На основі переробки лісу та інших рослинних ресурсів, а також вторинної сировини у нас створена *целюлозно-паперова промисловість*. Целюлозно-паперова промисловість виробляє понад 150 видів продукції, але задовольняє потреби держави і населення в папері в середньому лише на 50%. В Україні не виробляють зовсім або виробляють в недостатній кількості окремі види паперу, попит на які всюди у світі має тенденцію до підвищення: газетний, офсетний, пергамент та ін. виробляються також будівельні матеріали, деревостружкові плити, фанера з лісової сировини та відходів.

Ресурси деревини у країні скорочуються; для збереження теперішнього рівня виробництва треба щороку закуповувати деревину та її продукти за кордоном. Залучення до господарського обігу додаткових деревних ресурсів можливе завдяки повнішому використанню усієї біомаси дерева, вторинних та інших матеріалів та вивільненню цільної деревини за рахунок застосування заміників.

Суттєвим резервом одержання деревини є ідея доцільного розведення лісів. За дефіциту деревини проблематичною стала орієнтація на вилучення з експлуатації захисних лісів. У практиці не виключаються варіанти насадження й посіву лісу на не використовуваних (еродованих) або низькопродуктивних землях. З їхнього загального обсягу для цього можна використати близько 4 млн. га. Переорієнтація на запровадження захисних смуг і насаджень за промислово-експлуатаційним типом дозволила б щороку одержувати до 2,5 млн. кубометрів деревини.

Важливим резервом є лісосічні відходи, що майже не використовуються (пеньки, кора, гілки). Ці втрати становлять 1/3 біомаси вирубаного деревостану, тоді як можна з неї виготовляти паливні брикети, добрива, хімічні препарати.

Можна замінити деревину у тарному, целюлозно-паперовому виробництві, у будівництві, паливному балансі вторинними матеріалами (макулатура, лушпиння, лоза). Перспективним є також використання місцевої не деревної сировини: збіжжя, комишу, відходів цукрової промисловості.

Україна має великі перспективи використання дуже цінної сировини для паперової галузі - каолінів. Каоліни використовують для наповнення паперу і його поліпшення з метою забезпечення відповідної білизни і естетичності. В Україні відкрито 28 родовищ каолінів, розміщених у Вінницькій, Дніпропетровській, Запорізькій і Донецькій областях.

8.5. Агропромисловий комплекс

Агропромисловий комплекс (АПК) за своїм складом та структурою значно відрізняється від інших міжгалузевих комплексів, – передусім тому, що в ньому як головний засіб виробництва використовується земля, на якій вирощується сільськогосподарська продукція та сировина для виробничого та

невиробничого споживання. Власне, сільськогосподарське виробництво, яке базується на використанні сільськогосподарських угідь, є основою розвитку переробних галузей промисловості. Сьогодні АПК має такі сфери:

- 1) промисловість, що виробляє засоби виробництва для сільського господарства;
- 2) власне сільське господарство;
- 3) галузі, зайняті транспортуванням, переробкою та збутом кінцевої продукції сільськогосподарської сировини й продовольства.

Сфери АПК не завжди організаційно оформляються. Частіше за все спостерігаються сполучення сільського господарства з харчовою промисловістю та тими галузями легкої промисловості, які споживають сільськогосподарську продукцію у вигляді сировини. Перша сфера – виробництво засобів виробництва для сільського господарства – включається до складу АПК скоріше за все з методичних міркувань. Організаційно підприємства цієї сфери до АПК не відносяться, але об'єктивний взаємозв'язок та взаємозалежність з комплексом, безумовно, існує.

В процесі індустріалізації АПК в Україні підвищується питома вага харчової промисловості за рахунок скорочення частки сільського господарства шляхом підвищення рівня підготовки продуктів до безпосереднього вживання, поглиблення спеціалізації виробництва, подовження шляху просування продуктів від сировини до споживання. Науково-технічний прогрес та агропромислова інтеграція ведуть до проникнення промислових засобів до всіх стадій приготування їжі. Ця тенденція є важливим фактором підвищення ефективності суспільного виробництва.

В регіонах на основі регіональних АПК формуються регіональні ринки продовольчих товарів. *Регіональний ринок продовольчих товарів* забезпечує відтворення локалізованих продовольчих ресурсів, а також обумовлює соціально-економічні аспекти регіонального і міжрегіонального обміну продовольчих товарів, що визначаються всією сукупністю економічних відносин. Структурні елементи останніх формуються на основі прямих і зворотних ринкових зв'язків під впливом регіональних особливостей попиту та пропозиції, системи методів регулювання ринкових процесів і прийняття відповідних управлінських рішень на регіональному рівні.

До *економічних факторів* розвитку регіонального ринку продовольчих товарів відноситься рівень розвитку і розміщення сільськогосподарського виробництва і промислової переробки сільськогосподарської сировини, рівень розвитку господарських зв'язків між підприємствами продовольчого комплексу, міжрегіональних зв'язків із забезпечення товарообміну, рівень і структура цін на продовольчі товари.

До *науково-технічних факторів* належать рівень розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства, харчової промисловості та інфраструктури, рівень механізації та автоматизації транспортно-складських процесів та впровадження досягнень науково-технічного прогресу.

До *соціальних факторів*, які впливають на розвиток регіонального ринку продовольчих товарів, належать кількісний і якісний рівень забезпечення

підприємств продовольчого комплексу трудовими ресурсами, чисельність і соціально-демографічна структура населення та його розміщення на території.

Формування ринку продовольчих товарів регіонів обумовлено, насамперед, наявністю розвинутого сільськогосподарського виробництва і харчової промисловості з об'ємами товарної продукції та послуг, які забезпечують участь регіону у формуванні внутрішньорегіональних і міжрегіональних зв'язків щодо продовольчих товарів. Та це не означає, що промисловість і сільське господарство повинні забезпечувати регіони товарами у повному асортименті. Необхідно, щоб вони могли задовольнити потреби населення в основних продуктах харчування і щоб частка регіону у виробництві продовольчих ресурсів постійно збільшувалася.

На регіональному ринку продовольчих товарів взаємодіють:

- суб'єкти сільського господарства, які формують пропозиції продуктів харчування, які виробляються на сільськогосподарських підприємствах, фермерських господарствах, власних підсобних господарствах;
- суб'єкти переробної промисловості, які формують пропозиції продовольчих товарів на основі промислової переробки продовольчої сировини, удосконалення розміщення переробки продовольчих ресурсів з урахуванням виділення приміських зон, районів спеціалізації сільськогосподарського виробництва, раціональних схем товарообігу;
- суб'єкти ринкової інфраструктури, які забезпечують заготівлю, транспортування, зберігання і реалізацію продукції.

Необхідною передумовою ефективності суб'єктів сільського господарства на регіональному ринку продовольчих товарів є утворення багатокладної аграрної економіки і рівноправність господарських формувань різних форм власності, включаючи приватну. Без радикального реформування відносин власності на землю і становлення багатокладної аграрної економіки ефективний розвиток виробництва продовольства в регіоні неможливий.

До складу суб'єктів сільського господарства повинні входити акціонери, орендні, кооперативні, селянські (фермерські), особистісні підсобні господарства, а також виробничі, постачально-збутові, торгівельно-посередницькі підприємства та їх асоціації різних форм власності. У галузях переробної промисловості, поряд з агрокомбінатами, агрофірмами, об'єднаннями, необхідні малі виробничі підприємства, акціонерні фірми, асоціації малих підприємств.

На регіональних ринках продовольчих товарів діє багато дрібних посередників. Досліди, які проводилися по різних регіонах, показують, що кількість посередників, які обслуговують кожне роздрібне підприємство, коливається від 40 до 60, при цьому серед них практично немає постійних, які б поставляли продукцію регулярно, протягом всього року; до того ж довгострокові контракти на постачання також не укладаються. Малі посередники існують з виникаючими крупними посередницькими структурами і успішно конкурують з ними на регіональних ринках продовольчих товарів.

Сільське господарство. Основу сільськогосподарського виробництва складають земельні ресурси країни, придатні для ведення сільського господарства, які одержали назву сільськогосподарських угідь (41763,8 тис. га): угіддя складаються з ріллі (засів та пар, включаючи городи), перелогів, сінокосів, пасовищ, насаджень. На жаль сьогодні майже 69%, або понад 30 млн. га сільськогосподарських угідь визнані деградованими і біля 15 млн. земель в Україні – ерозійно небезпечні.

Традиційне сільське господарство ділять на дві галузі: *рослинництво і тваринництво.*

Україна має всі умови для розвитку сільського господарства, але вони диференційовані за природними зонами. Кожна зона має власні особливості у структурі земельних ресурсів, сільськогосподарських та лісових угідь.

Так, *Полісся* займає близько 20% площі України і відрізняється порівняно низьким ступенем розвитку сільського господарства, освоєністю земельного фонду, але високою питомою вагою природних кормових угідь. Тому для зони характерні дрібноконтурність, подрібненість землекористування. Тут переважають дерново-підзолисті ґрунти (до 70% території). На Поліссі обробляється близько 35% земельної площі.

Лісостеп – найбільша природна зона: близько 30% загальної площі країни. Враховуючи високу освоєність (76%) та розораність (65,9%), значну частину земель складають сінокоси, ліси та кущі, болота, яри та зсуви, що розділяють орні масиви. Ґрунтові та кліматичні умови найбільш сприятливі для інтенсивного ведення сільського господарства. В лісостепу переважають типові чорноземи та сірі опідзолені ґрунти.

Степова зона розділяється на дві підзони: Північну та Південну. Північна частина Степу займає більше 25% території. Південний Степ - 1/7 частину, але освоєність та розораність земель тут дещо нижчі, ніж у Північному Степу.

Гірський Крим займає невелику територію, яка відрізняється підвищеною лісистістю, а орні землі становлять тут лише 21,8%.

Українські Карпати характеризуються найбільшою лісистістю, низькою сільськогосподарською освоєністю земель.

На *Прикарпатті* переважають кислі, дерново-підзолисті, глейові та суглинкові ґрунти. Ці фактори несприятливо впливають на розвиток сільського господарства.

У рослинництві України переважають *зернові культури*. У Степовій зоні зернові займають більше половини посівних площ, у Лісостепу, Поліссі, Карпатах цей показник трохи нижчий. Найбільша кількість зерна виробляється у центральних областях Лісостепу, а також на більшій частині Степу. Менше зерна виробляється у Поліссі, Карпатах. Значна відмінність спостерігається у показниках врожайності зернових культур. На Поліссі та в Карпатах врожайність пшениці у 1,5-2 рази нижча, ніж в центральних та південних областях.

Середня врожайність зернових значно поступається аналогічним показникам західноєвропейських та північноамериканських країн, що за

наявних природних умов України неприпустимо. Середня врожайність зернових у країні знизилась з 30-31 ц/га у 1989-1992 роках до 19-20 ц/га в останнє п'ятиріччя. При цьому є ареали, де врожайність пшениці колись сягала світового рівня – 65-70 ц/га. Обсяги виробництва зерна в Україні за цей час скоротилися з пересічних щорічних 50 млн. т до 20-25 млн. т. Все ж в останні роки спостерігається активізація зернового агробізнесу в Україні за рахунок іноземних та внутрішніх інвестицій, які прийшли до нього і які вже дозволили отримувати 38-40 і експортувати 10-11 млн. т за рік. У 2008 році Україна намолотила понад 50 млн. т зерна.

У структурі посівів зернових переважає озима пшениця – 43%, яровий ячмінь – 21%, кукурудза – 13%, зернобобові – 7%, овес – 5%, озиме жито – 4,6%, просо – 2,5%, озимий ячмінь – 1,5%, гречка – 1,5%. Тиші культури (ярова пшениця, рис, сорго) мають невелику питому вагу – менше половини відсотка.

Кукурудза належить до пізніх ярових культур. Вона дуже вимоглива до родючості ґрунтів, боїться заморозків. Найбільш сприятливі для кукурудзи ґрунти та клімат – у районах Лісостепу та Степу, і тому основні посіви цієї культури на зерно зосереджені саме тут. Більше половини кукурудзи виробляють центральні райони Полтавської, Дніпропетровської, Донецької областей, північні райони Запорізької та Луганської областей, південні райони Вінницької області та Одеська область. Високу врожайність кукурудзи (понад 110-130 ц/га) можна одержати тільки на зрошуваних землях півдня Степу, але їх у країні мало.

Значне місце серед зернових культур займають круп'яні культури: просо, гречка, рис.

Гречка має короткий вегетаційний період – тому її використовують для пересівання загиблих від морозів озимих культур, а також як повторну культуру. Найвищі врожаї збирають у лісостепу, північному та центральному Степу.

Рис культивується у п'яти районах Криму, у зоні Північно-Кримського каналу, у двох районах Одеської та у трьох – Херсонської областей.

Сорго вирощують в областях Степу та в господарствах Лісостепу. Більша частина посівів сорго розташована у Дніпропетровській області, менша – у Кіровоградській, Запорізькій, Херсонській областях.

Основною зернобобовою культурою є – горох, питома вага якого у посівах зернобобових сягає 80%. *Горох* – вологолюбний, вимогливий до ґрунтів (гумус, вапно), не витримує суховіїв. Тому його виробництво зосереджене в областях Лісостепу та, частково, – у Степу та на Поліссі. З інших зернобобових розповсюджені віко, люпин, соя, квасоля тощо.

Україна є відомим виробником *технічних культур*, особливо цукрового буряка та соняшника. *Цукровий буряк* – провідна технічна культура, під посівами якої колись було зайнято близько половини площ, відведених під технічні культури. Сьогодні під посівами цукрового буряка зайнято значно менше площ, а показники врожайності значно нижчі ніж, наприклад, у Франції – провідного виробника бурякового цукру. Головний ареал цукрового буряка –

Лісостеп. Найбільша концентрація цієї культури - у Вінницькій, Полтавській, Хмельницькій, Тернопільській, Черкаській та Чернівецькій областях.

Соняшник – основна олійна культура. Його посівні площі зосереджені переважно на півдні країни. Найбільші площі під соняшником – у Дніпропетровській, Запорізькій, Луганській областях. Найвища врожайність соняшника – у північних та центральних районах Степу.

Важливими технічними культурами є також льон-довгунець та ріпак. Посіви льону-довгунця зосереджені у Поліссі та Прикарпатті. Енергетичні проблеми висунули в число лідерів технічних культур ріпак. Із якого виробляється дизельне паливо. Його посіви щорічно зростають.

Значне місце серед технічних культур займають ефіроолійні культури: коріандр, м'ята, лаванда, троянда та ін. Коріандр вирощують у Кіровоградській, Миколаївській, Запорізькій областях, м'яту – у Київській, Полтавській, Сумській, Чернігівській, Черкаській областях, кмін – у Хмельницькій області.

Хміль вирощують на Поліссі, особливо у Житомирській області. Він на 30% використовується у броварстві, а решта – експортується.

Споживачами *тютюну* є понад 30 тютюнових і ферментаційних підприємств. Його посіви зосереджені у восьми областях. Розрізняють три основних ареали виробництва тютюну: Кримський, Закарпатський, Придністровський.

Картоплю вирощують у всіх областях, але сконцентрована вона на Поліссі та в північних районах Лісостепу. Це пояснюється різними ґрунтово-кліматичними умовами. На Поліссі врожайність картоплі в 2 рази вища, ніж у Південному Степу. Тому виробництво товарної картоплі має бути зосереджено перш за все на Поліссі та у передгір'ї Карпат.

Овочеві культури вирощують у Лісостепу та Степу, а також в районах міст та промислових ареалах. На півдні, в Степу, у структурі овочевих культур переважають помідори, на Поліссі та у Карпатах – капуста, огірки. На півдні дають багаті врожаї перець, рання капуста.

Сади найбільш поширені у приміських зонах великих міст, а їхні товарні масиви зосереджені в Криму, Вінницькій, Одеській, Харківській та Черкаській областях. Високоякісні європейські сорти винограду вирощують у південній частині Криму, Закарпатті та інших регіонах. Великі площі товарного винограду є в Одеській, Миколаївській, Запорізькій областях.

Тваринництво – одна з стратегічних галузей сільського господарства, рівень розвитку якої значною мірою визначає продовольчу безпеку держави і якість харчування населення, а значить і здоров'я нації.

Криза в рослинництві, особливо скорочення виробництва зерна, яке є основою виробництва комбікормів, призвела до такої ж кризи й тваринництво. Сучасний стан галузі зумовлений негативними наслідками минулих років. Протягом останніх 15 років чисельність поголів'я великої рогатої худоби скоротилася в 3,9 рази, в тому числі корови – в 2,5 рази, свині – в 2,0 рази, вівці та кози – в 2,1 рази, птиця – в 2,8 рази.

У цій галузі практично ліквідовані великі тваринницькі ферми, а малі приватні господарства виявилися не здатними протистояти труднощам, вони

відмовилися від м'ясного бізнесу і легко диверсифікувалися. За 16 років незалежності поголів'я худоби в країні скоротилося більш ніж у 3 рази – з 54млн. голів у 1990 р. до 16-17 млн. голів у останні два роки. Єдиною галуззю тваринництва, яка не зазнала стагнації і яка змогла збільшити поголів'я та виробництво м'яса є птахівництво, куди вчасно й ефективно були вкладені кошти іноземних інвесторів.

Скотарство в Україні є галуззю м'ясо-молочного напрямку, її розміщення характеризується певними територіальними відмінностями у рівні розвитку й виробничій спеціалізації. У приміських зонах переважає молочно-м'ясний напрям.

На Поліссі розвивається молочно-м'ясне і м'ясне тваринництво, у південних районах переважає м'ясо-молочне. Молочний напрям скотарства розвинуто лише в окремих районах, орієнтованих на великі молокопереробні підприємства і міста.

Поблизу великих споживачів розташовані потужні комплекси відгодівлі та первинної переробки великої рогатої худоби, свиней і птиці, виробництва молока.

У Лісостепу, на Поліссі, в окремих районах Карпат розвивається скотарство м'ясо-молочного напрямку.

У валовому виробництві молока на першому місці Лісостеп, потім – Степ, Полісся, Карпати. У перерахунку на 100 га сільгоспугідь перше місце належить Карпатам, далі йдуть Полісся, Лісостеп, Степ.

Найважливіший напрям у структурі скотарства – виробництво яловичини. Найбільша питома вага у територіальній структурі виробництва м'яса належить карпатським районам, а також територіям інтенсивного бурякосіяння. У перерахунку на 100 га сільськогосподарських угідь більше за всіх м'яса виробляють Карпати, потім Полісся, Лісостеп, Степ. Вихід яловичини в забійній вазі на 100 голів великої рогатої худоби найвищий у Карпатах і на Поліссі, менше – у Лісостепу, ще менше – у Степу.

Свинарство – друга за значенням галузь тваринництва у країні. Найпоширенішою породою є велика біла, – понад 80% поголів'я. Поширені також українська біла степова, миргородська, північнокавказька, велика чорна, естонська беконна, уельська та інші породи. Велика біла порода розводиться в усіх областях країни. Українська степова біла порода розводиться у Степу, миргородська - у Полтавській та Хмельницькій областях, північнокавказька – у Запорізькій, Херсонській, Луганській та Донецькій областях, велика чорна – у Донецькій, Луганській, Чернігівській, Сумській областях, естонська беконна – у Криму, Львівській, Київській, уельська – у Харківській та Дніпропетровській областях.

У забезпеченості населення м'ясом частка свинини, особливо її беконних сортів, у перспективі має зростати. Найбільше валове виробництво свинини – у Лісостепу та Степу, а на 100 га сільгоспугідь – попереду Карпати, потім Лісостеп та Полісся. На душу населення найбільше свинини виробляється у Лісостепу, на Поліссі, а потім йдуть Степ та Карпати. Вихід свинини (у забійній вазі) на 100 структурних голів свиней приблизно однаковий у всіх регіонах, але

на Поліссі цей показник трохи вищий. Продуктивність свинарства залежить насамперед від забезпеченості кормами, які містять активні речовини, збільшення у раціонах питомої ваги концентрованих кормів, від племінних якостей свиней, структури стада тощо. Усі ці фактори діють у кожному регіоні по-різному.

Питома вага *вівчарства* у структурі товарного тваринництва невелика - лише 2%; тільки в окремих районах цей показник підіймається до 5%. Тим часом продукція цієї галузі має більший попит як у галузях господарства, так і у населення. В Україні розводять тонкорунних, напівтонкорунних та грубововняних овець. Тонкорунна порода переважає над іншими: вона удвоє чисельніша за напівтонкорунну та у десять разів – за грубововняну. В окремих ареалах розводять чорнокарпатських овець та поліпшених напівтонкорунних баранів. У перерахунку на 100 га сільгоспугідь найбільша кількість вовни та баранини виробляється у Степу та в Карпатах. Продуктивність овець за настригом вовни на одну вівцю - найвища у Степу, а за виходом баранини – у Карпатах.

Птахівництво забезпечує потреби населення у м'ясі птиці та яйцях. Воно зосереджене у Лісостепу та Степу. На ці зони припадає найбільше валове виробництво м'яса та яєць. Птахівницькі господарства – у Донецькій, Дніпропетровській, Харківській, Луганській, Одеській, Львівській областях та у Криму. Питома вага м'яса птиці у загальному виробництві м'яса у Степу сягає 1/5, а на Поліссі – 1/10. Найбільше на одиницю земельної площі м'яса птиці отримується у зоні Степу та Лісостепу. Серед птиці переважають кури: кури-несучки складають 60-70%, а м'ясні – 30-40%. Основний приріст м'яса птиці відбувається за рахунок бройлерів, перш за все, у степових та лісостепових областях: Донецькій, Київській, Луганській, Дніпропетровській та у Криму. На другому місці у птахівництві zostалися качки, їх розводять у всіх зонах країни. Виробництво качинового м'яса має тенденцію до зростання: собівартість його значно нижче, ніж курячого. З іншої птиці поширені гуси та індики, проте питома вага виробництва їхнього м'яса невелика.

Збільшенню м'ясних ресурсів та сировини для хутро обробної промисловості сприяє розвиток *кролівництва*. Ця галузь завжди погано розвивалась у колективних господарствах і була зосереджена майже цілком в особистих господарствах. Виробництво м'яса кролів зосереджене у Лісостепу та Степу. Найбільше розвинута ця галузь у Чернігівській, Полтавській, Сумській, Миколаївській, Кіровоградській областях.

Рибне господарство розвивається на основі ставків, водоймищ Дніпра, Дністра, Південного Бугу, Сіверського Дінця, озер, лиманів та багатьох невеликих річок. Розвиток ставкового рибництва стримується рядом факторів. Серед них – обмежені водні ресурси, слабе використання наявних ставкових ресурсів, недостатній агротехнічний та зоотехнічний рівень, погане утримання водосховищ. Теперішнє виробництво товарної риби в Україні не задовольняє потреб її населення.

Бджільництво забезпечує збір меду. Окрім того, бджоли сприяють запиленню культурних рослин, що важливо для підвищення врожайності.

Рівень розвитку бджільництва визначається наявністю медоносної рослинності та кількістю виробленого меду. Мед виробляється переважно у Степу та Лісостепу, де зосереджені основні медоносні культури: гречка, соняшник. Там же є великі масиви садів та ягідників.

Шовківництво культивується у більшості областей країни, розташованих у різних природноекономічних зонах. Проте його розвиток не відповідає потребам країни у сировині для шовкової промисловості.

Харчова промисловість. За кількістю зайнятих та за обсягом валової продукції ця галузь АПК належить до найважливіших. У харчовій промисловості функціонує понад 20 тисяч підприємств. Їх розміщення тісно пов'язане з сільським господарством та, меншою мірою, з промислом риби. Цій галузі властива дуже складна структура: понад 20 підгалузей, які виробляють як готову продукцію, так і напівфабрикати. Основними факторами її розміщення вважаються сировинний та споживчий. На сировину орієнтуються цукрова, плодово-овоче-консервна, рибна, маслобійна, а на споживача – хлібопекарна, кондитерська, молочна та броварна підгалузь.

Для розміщення харчової промисловості характерною рисою є спеціалізація за стадіями технологічного циклу, коли перші стадії наближені до сировини, а подальші – до споживача. Прикладом може служити овочеконсервна галузь: виробництво томатів безпосередньо у сільськогосподарському районі та виготовлення з неї пасти, соків у центрі споживання. У виноробстві: первинне та вторинне; у тютюновій промисловості – ферментаційне та тютюнове виробництва тощо.

Цукрова промисловість України розміщена переважно у лісостеповій зоні, в районах де сіють буряки. Цукрові заводи розміщені в 13 областях Лісостепу. Найбільша концентрація цукрової промисловості – у Вінницькій, Хмельницькій та Тернопільській областях. Цукрова промисловість знаходиться у кризовому стані: зі 192 заводів, які існували колись у цій галузі, 40 підприємств демонтовано і пущено на металобрухт, а виробництво цукру знизилася на найнижчу за останні 50 років позначку. Український "цукровий Донбас" мабуть назавжди зник з економічної карти України. Отже, Україна втратила позиції одного зі світових лідерів з виробництва цукрового буряка і цукру. І в цьому їй "допомогла" Росія, яка споживала колись понад 3 млн. т. українського цукру (65% від його загального виробництва в Україні), і яка вже багато років тому перейшла на імпортований цукор-сирець. Розвалу цукробурякового комплексу України сприяли й інші фактори: недолуга приватизація цукрових заводів, ввіз до України тростинного сирцю, хибна цінова політика, не захищений від контрабандних поставок внутрішній ринок цукру.

М'ясна промисловість забезпечує населення свіжим та мороженим м'ясом, ковбасними виробами та м'ясними напівфабрикатами. У структурі цих продуктів провідне місце займає свинина та яловичина; використовується також м'ясо птиці, баранина. Найбільші м'ясокомбінати розміщені у Києві, Дніпропетровську, Полтаві, Одесі, Харкові, Запоріжжі, Вінниці, Черкасах.

Великі птахокомбінати, орієнтовані на виробництво м'яса, розміщені поблизу найбільших міст України, а також у курортних зонах.

Молокопереробна промисловість включає маслоробну, сироварну, молочноконсервну галузі. В Україні є понад 500 підприємств молочної промисловості, у тому числі 10 виробляють високоякісні молочні консерви. Найбільші комбінати та заводи розміщені у Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі, Львові, Запоріжжі, Первомайську, Лубнах.

Олійно-жирова промисловість – це переробка насіння соняшника, сої, ріпаку, льону з метою виробництва олії, маргарину, мила та інших похідних від насіння та олії продуктів: оліфи, соняшникового та соєвого борошна, харчового білка, мильної пасти, емульсору, кулінарних жирів тощо. Найбільші підприємства галузі розміщені у Запоріжжі, Одесі, Вінниці, Чернівцях, Слов'янську, Ніжині, Дніпропетровську, Кіровограді, Харкові, Києві, Львові, Донецьку, Ужгороді.

Фруктово-овочеконсервна промисловість зосереджена у Степовій та, частково, Лісостеповій зонах. З розвитком та поглибленням районної спеціалізації сільського господарства ця галузь може набути базу для перетворення її на галузь експортного призначення. Сировина для овочеконсервної промисловості мало транспортабельна, тому переробка її здійснюється біля місць вирощування. Найбільші підприємства цієї галузі діють у Криму, Одеській, Херсонській, Миколаївській областях. Є консервні та овочесушильні підприємства також у Кіровоградській, Полтавській, Черкаській, Вінницькій, Закарпатській областях.

Млинарсько-круп'яна промисловість забезпечує населення борошном та крупами, а відходи виробництва використовуються для виготовлення комбікормів. Підприємства галузі розміщені у всіх великих, середніх та малих містах і зорієнтовані як на сировину, так і на споживача. Найбільші центри: Київ, Харків, Одеса, Миколаїв, Запоріжжя, Львів, Тернопіль. Елеватори великої потужності зосереджені у Херсоні, Миколаєві, Одесі, Маріуполі, Дніпропетровську, Запоріжжі, Кременчуці, Феодосії, Керчі тощо.

Хлібопекарна промисловість є в усіх містах. Вона випускає понад 300 видів хлібопекарних виробів. Існує проблема забезпечення свіжим хлібом глибинних районів країни.

Виноробна промисловість як сировину використовує виноград, фрукти, ягоди. Первинне виноробство розміщене у районах виробництва сировини, а вторинне виноробство та розлив вина розміщені як у районах виробництва сировини, так і у місцях споживання. Найбільшими виробниками різних виноградних вин та коньяків є міста Криму, Одеської, Херсонської, Миколаївської та Закарпатської областей. У Донбасі, Придніпров'ї, деяких обласних центрах лісостепової зони, де багато садків та ягідників, виробляються плодово-ягідні вина.

Пиво - безалкогольна промисловість – це майже 300 заводів, які виробляють пиво, плодово-ягідні напої, мінеральні води. Найбільші пивзаводи розміщені у Києві, Харкові, Донецьку, Чернігові, Миколаєві, Запоріжжі, Луганську. Виробництво безалкогольних напоїв розміщено в Києві, Донецьку,

Черкасах, Одесі, Полтаві, Харкові, Запоріжжі. Мінеральна вода розливається на заводах у Миргороді, Києві, Сваляві, Ужгороді, Одесі, Харкові, Саках, Чернігові, Запоріжжі, Чернівцях та ін.

Тютюнова промисловість складається з 11 тютюнових фабрик, 7 ферментаційних заводів, 1 заводу ацетатних фільтратів. Центри тютюнової промисловості: Київ, Черкаси, Львів, Кременчук, Прилуки, Харків, Дніпропетровськ, Одеса, Кам'янець-Подільський, Феодосія.

З інших галузей харчової промисловості поширене *спиртове й лікеро-горілчане виробництво*. Воно використовує відходи цукрової промисловості, сокового виробництва, а також зерно та картоплю. Спиртові заводи зосереджені у Черкаській, Вінницькій, Кіровоградській, Житомирській, Київській та інших областях. В Україні діє понад 40 підприємств лікеро-горілчаної промисловості, зосереджених головним чином у великих містах.

Рибна промисловість розміщена у Південному економічному районі та прив'язана до портів Керчі, Бердянська, Маріуполя. Одеси, Очакова, Херсона, Ізмаїла, Вилкового, Кілії.

Першопричиною негараздів у технічному забезпеченні АПК стало різке зростання диспаритету цін між технікою і сільськогосподарською продукцією. Як приклад, щоб купити вітчизняний зернозбиральний комбайн у 1990 р. треба було продати 34 т зерна, а у 2006 р. – більше 990 т.

8.6. Будівельний комплекс

Будівельний комплекс охоплює систему підприємств і галузей, продукція яких призначається для капітального будівництва у сферах промисловості, сільського господарства, транспорту, а також для потреб житлово-комунального господарства та всіх інших сфер людської діяльності. До складу будівельного комплексу входять три основні групи галузей: видобуток і обробка мінерально-будівельної сировини (пісок, гравій, щебінь, бутовий камінь та ін.); виробництво в'язучих матеріалів (цемент, вапно, гіпс); виробництво стінових матеріалів, виробів і конструкцій (бетонні, залізобетонні та інші конструкції і блоки).

Галузі будівельного комплексу розвиваються в усіх районах, однак, переважна більшість підприємств тяжіє до індустріальних районів. В різних районах освоєні родовища мінерально-будівельної сировини – джерел природних будівельних матеріалів. Використовуються відходи окремих галузей важкої індустрії (шлаки в металургійному виробництві, відходи золи в електроенергетиці). Це призвело до виникнення комплексів підприємств на основі комбінування виробництва будівельних матеріалів з чорною і кольоровою металургією, електроенергетикою та галузями, які виробляють мінеральну сировину. Використання золи і шлаків теплових електростанцій, відходів вуглебагачувальних фабрик, металургійного виробництва посилює зв'язки промисловості будівельних матеріалів з галузями важкої індустрії і розглядається як один з головних резервів зростання виробництва продукції.

На розміщення підприємств будівельного комплексу, зокрема виробництво будівельних матеріалів, найбільший вплив має сировинний фактор. Наближення виробництва до сировинних баз обумовлюється великими об'ємами витрат сировини на одиницю продукції і низькою її транспортабельністю. Більшість галузей промисловості будівельних матеріалів тяжіє до споживача, зокрема виробництво залізобетонних виробів і конструкцій та виробництво в'язучих матеріалів. Їх продукція менше транспортабельна, ніж сировина. Однак, часто вибираються такі варіанти їх розміщення, які дозволяють враховувати тяжіння до сировинних баз і до споживачів.

Зважаючи на значення сировинного і споживчого факторів, розрізняють дві групи галузей:

- переважно сировинної орієнтації - виробництво цементу, азбестово-цементних і шиферних виробів, скла, керамічних труб, вапна та ін.;
- переважно споживчої орієнтації - виробництво бетону, залізобетонних виробів і конструкцій, м'якої покрівлі, санітарно-технічних виробів та ін.

Підприємства, які пов'язані з сировинними базами, мають повний цикл виробництва (наприклад, виробництво цементу, скла, цегли). Багато підприємств у районах споживання працюють на довізних напівфабрикатах (бетонні та залізобетонні заводи, підприємства, які виробляють санітарно-технічні вироби).

Основна галузь будівельного комплексу – *цементна промисловість*. Вона розвивається у тих районах, де сировина (глини, мергелі, вапняки) територіально суміщена з мінеральним паливом або залягає вздовж основних напрямків його транспортування. В окремих районах цементні заводи працюють на відходах чорної і кольорової металургії (Донбас, Придніпров'я). Цементна промисловість характеризується високим рівнем виробничої концентрації. Всього в Україні діє 15 підприємств з виробництва цементу.

Якщо виробництво цементу тяжіє до сировинних баз, то *промисловість збірною залізобетону* – до місць споживання готової продукції (9/10 всього обсягу виробництва). Для виробництва залізобетону необхідна значна кількість заповнювачів (щебеню, піску), а також сталюї арматури і цементу.

Основні потужності залізобетонної промисловості концентруються у великих промислових центрах і районах, а також в місцях, де ведеться значне індустріальне будівництво. В Україні діють великі виробничі об'єднання з виготовлення комплектів збірних залізобетонних конструкцій і деталей. Ряд підприємств виготовляють збірний залізобетон для гідротехнічного будівництва, для мостів та шляхового будівництва, а також опори та конструкції для спорудження ліній електропередач і зв'язку.

Однією з найстаріших галузей будівельного комплексу України є *цегельна промисловість*. Виробляється глиняна та силікатна цегла. Цегельне виробництво відзначається високою матеріаломісткістю: на виробництво 1000 шт. цегли витрачається 2,5 куб. м глини. Оскільки сировина для виробництва цегли є майже в усіх районах, розміщення підприємств орієнтується на споживача. Головні центри виробництва будівельної цегли - великі міста.

В будівельному комплексі широко використовують природні нерудні матеріали – сировину для виробництва цементу, цегли, черепиці, скла, легких наповнювачів, бетонів, в'язучих матеріалів. Родовища бутового каменю розробляються в багатьох районах.

В сучасному будівництві особливу цінність мають легкі пористі бетони, з яких виготовляють стінові панелі житлових будинків. Для виробництва їх використовують керамзит, термозит, сипкий перлій; які виробляються з легкоплавких глинистих порід, а також з шлакової пемзи (термозит). В деяких областях України виробляють черепашик. Крім цих матеріалів, розвинуте виробництво будівельної кераміки: керамічної плитки для фасадів, плитки для підлоги, облицювальної глазурованої плитки.

В областях України працюють також підприємства з виробництва будівельного фаянсу і порцеляну, будівельного вапна, гіпсу і крейди. Важливою галуззю є виробництво віконного і технічного скла. У великих і навіть малих містах діють підприємства з виробництва віконних та дверних блоків з металопластика. В Україні створена асоціація "Укрцемент", до складу якої входять 13 цементних заводів, у т.ч. один державний дослідний завод, розташований у м. Харкові.

Будівельною галуззю України активно цікавляться іноземні інвестори. Власниками 12 цементних заводів є провідні в цементній промисловості Європи іноземні компанії, зокрема компанії "Хайделбергцемент", "Дікергофф" (Німеччина), "Лафарж" (Франція), "Євроцементгруп" (Росія), "СКН" (Ірландія) та ін. Активізація будівельних робіт потребує нарощування обсягів виробництва цементу, а в умовах підвищення цін на енергоносії і особливо на природний газ, обумовлює необхідність впровадження енергозберігаючих технологій та переведення роботи обертових печей з випалу клінкеру з природного газу на альтернативні види палива.

8.7. Транспортний комплекс

Транспорт – це комплекс, який відноситься до сфери послуг, він складається з окремих видів: залізничного, морського, річкового, автомобільного, трубопровідного та повітряного. У кожного з них свої особливості, переваги, вади та сфери застосування.

Транспорт України представляє собою потужну систему, яка включає всі види транспорту: залізничний, річковий, морський, автомобільний, повітряний, трубопровідний. Усі види транспорту України пов'язані зі світовою транспортною системою.

Довжина шляхів сполучення України має таку структуру: експлуатаційна довжина залізничної колії загального користування – 22,6 тис. км; експлуатаційна довжина річкових судноплавних шляхів загального користування – 2,3 тис. км; довжина автомобільних доріг загального користування – 169,7 тис. км, з них з твердим покриттям – 164,6 тис. км. Наприкінці 2009-го року в Україні на 1 тис. км² припадало 36,6 км експлуатаційної довжини залізничних колій загального користування, 3,8 км

експлуатаційної довжини річкових судноплавних шляхів загального користування, 281,0 км автомобільних доріг загального користування, у тому числі з твердим покриттям – 272,6 км.

За показником експлуатаційної довжини залізничних колій загального користування Україна займає 4-е місце у світі (після США, Росії, Канади). На цей вид транспорту припадає 40% вантажообігу.

Територіально залізничний транспорт поділено на 6 залізниць: Південно-Західну (Центр-Київ), Львівську, Південну (Харків), Донецьку, Придніпровську (Дніпропетровськ), Одеську. Основні залізничні вузли, які мають потужне станційне господарство, – Київ, Дніпропетровськ, Дебальцеве, Запоріжжя, Знамянка, Жмеринка, Львів, Сміла.

Автомобільний транспорт перевозить 90% пасажирів країни. Мережа автошляхів досить розвинута. Кращі дороги розміщені у Донецько-Придніпровському районі та в центральних областях. Найважливіші автомагістралі: Одеса-Київ-Чернігів, Харків -Дебальцеве, Дніпропетровськ-Запоріжжя-Сімферополь, Львів-Рівне-Житомир-Кишинів, Харків-Київ, Полтава-Кіпшинів. Автомобільний транспорт поступово інтегрується у високорозвинену європейську автомобільну комунікаційну систему, яка передбачає будівництво в країні першокласних автострад, здатних стати повноцінними частинами мережі стратегічних транспортних коридорів Центральної та Східної Європи.

Коефіцієнт автомобільних доріг загального користування стосовно регіонального рівня за даними журналу Статистика України (2005, №3, С. 69) має суттєві відмінності: перше місце належить Подільському регіону, де на 1 тис. км² припадає 383,2 км автомобільних доріг, а найнижчий – Причорноморському, причому різниця у забезпеченості регіонів, які знаходяться на протилежних полюсах, складає біля 170 пунктів. Найбільш проблематичним є стан справ з розвитком мережі автомобільних доріг у сільській місцевості.

Річковий транспорт експлуатує понад 2,3 тис. км. судноплавних шляхів. Його питома вага у вантажообігу транспорту країни становить 1%, у пасажирообігу – менше 0,5%. В структурі перевезень переважають мінерально-будівельні матеріали, кам'яне вугілля, кокс, залізна руда. У перевезеннях вантажів та пасажирів провідне місце належить Дніпровському басейну (близько половини водних шляхів). Важливе значення, особливо для міжнародних економічних зв'язків має судноплавство на Дунаї (Кілійське гирло, канал Дунай-Чорне море, порти Усть-Дунайськ, Вилкове, Кілія, Ізмаїл, Рені)) .Через судноплавний канал Дунай-Майн-Рейн Україна має вихід до портів Північного моря. Судноплавство здійснюється також по річках Південний Буг (Миколаїв-Олександрівка), Дністер (Б-Дністровський – Заліщики Тернопільської області), Сіверський Донець (від м. Щастя Луганської області), Десна (Київ-Чернігів), Сула, Псел, Самара, Тетерів, Рось, Інгулець, Інгул, Горинь, Тиса. Найбільші річкові порти: Київ, Черкаси, Кременчук, Дніпродзержинськ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Каховка, Херсон, Миколаїв, Ізмаїл, Рені, Білгород-Дністровський, Усть-Дунайськ.

Морський транспорт країни має важливе значення перш за все для зовнішньоекономічних зв'язків. Його частка у вантажообігу транспорту становить 8%. Судноплавство на Чорному та Азовському морях розвивається завдяки цілому ряду економічних факторів. В українському морському транспорті є усі види морських перевезень. Найважливіші порти України: Одеса, Миколаїв, Іллічівськ, Южне, Херсон, Маріуполь, Керч, Феодосія, Ізмаїл, Бердянськ, Генічеськ, Севастополь. Основні вантажі морських портів: кам'яне вугілля, руди, хліб, сіль, фрукти, цукор, чай, тютюн, нафта, метал, риба, будматеріали, обладнання, добрива тощо.

Разом річковий та морський транспорт складають систему під назвою водний транспорт. Водний транспорт України інтегрований до системи *міжнародних транспортних коридорів*:

- українська частина Дунаю від порту Рені до гирла Дунаю є частиною сьомого (дунайського) транспортного коридору;
- поромна переправа Іллічівськ-Поті (Батумі) входить до транспортного коридору ТКАСЕСА;
- на морські торговельні порти зорієнтовані транспортний коридор "Балтійське море – Чорне море", критський транспортний коридор №9 та ТКАСЕСА. На українській ділянці дельти Дунаю, загальною протяжністю більше 150 км, розташовані три крупні торговельні порти: Рені, Ізмаїл, Усть-Дунайськ, порто-пункт Кілія та судноремонтні бази.

Протягом 1997-2001 років відповідно до домовленості між Україною, Грузією і Європейським Союзом був реалізований комплекс заходів щодо створення морської залізнично-поромної переправи Іллічівськ (Україна) – Поті/Батумі (Грузія) як важливої частини міжнародного транспортного коридору Європа-Кавказ-Азія (ТКАСЕСА). Це перший реальний продукт технічної допомоги Україні з боку Європейського Союзу у функціонуючій транспортній галузі.

Повітряний транспорт зорієнтований на перевезення пасажирів. У транспортному вантажообігу його частка менша за 1%. Розвинена мережа авіаліній та аеропортів; найбільші з них: Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Луганськ, Донецьк, Львів, Запоріжжя, Вінниця. Деякі з них мають статус міжнародних. Міжнародні лінії пов'язують Україну з країнами Європи, Америки, Азії та Африки.

Трубопровідний транспорт (46% вантажообігу) сформувався на базі українських родовищ нафти та газу і отримав розвиток в 70-80-ті роки завдяки спорудженню трубопроводів для транспортування російської та туркменської вуглеводневої сировини. Трубопровідна система має потужну та розгалужену мережу магістральних нафто- та газопроводів (понад 3 тис. км) нафтопродуктопроводів, 120 компресорних станцій, 13 підземних сховищ. Україна є одним з найпотужніших у світі транспортувальників нафти та газу (з Росії та Туркменії) до Європи.

В Україні найбільша щільність трубопровідного транспорту на заході та сході. В середньому на 1 тис. км² території припадає 67 км трубопроводів. Газо-

та нафтопроводи України з'єднані відповідно між собою і всі разом є частиною трансєвроазійської системи. В цій системі здійснюється транзит газу та нафти територією України. Відомі й інші трубопроводи: газопровід Грозний-Донбас, етиленопровід Угорщина-Калуш, аміакопровід Тольятті-Одеса.

Транспортний комплекс України має тісні зв'язки з транспортними системами багатьох країн Європи та Азії.

Основні торгові й транспортні шляхи через Україну нині з'єднують і в перспективі з'єднують:

- країни Центральної Європи і країни СНД з використанням двох основних ходів – Чопського і Мостицького, а також Ягодинського та Рава-Руського, які розвиваються досить активно;
- країни Південної Європи, Близького Сходу, а в перспективі й Африки і країни СНД з використанням Кенійського і Вадул-Сирецького ходу, а також Кенійського та Унгенського через територію Молдови;
- порти Чорного моря - з великим потенціалом країн південної частини земної кулі та країн Балтики, Скандинавії;
- країни Середньої Азії, Китаю, Далекого Сходу і Західної Європи використанням двох основних ходів - через Донбас та Закавказзя.

Подані зв'язки і напрями чітко визначають необхідні міжнародні транспортні коридори, дозволяючи виділити їх серед існуючих залізничних ліній і розпочати роботи щодо приведення цих ліній у відповідність до міжнародних вимог у питаннях інфраструктури, експлуатації та організації перевезень.

Міжнародні транспортні коридори (МТК) реалізують розширений спектр транспортних послуг. Це, по-перше, доставка вантажів найкоротшим шляхом і в мінімальні терміни. У МТК відбувається також перевалка вантажів з одного виду транспорту на інший та їхня обробка. Весь комплекс транспортних робіт вимагає розвитку як самих шляхів сполучення (автомобільні дороги, залізничні колії), так і транспортно-складських комплексів для обробки і перевалки вантажів (водні і повітряні порти, залізничні станції, контейнерні термінали) та об'єктів інфраструктури (під'їзні шляхи, ремонтні підприємства, сфера послуг).

Особливо важливу роль у МТК відіграє розвиток інформаційних систем, які акумулюють, обробляють та зберігають інформацію про наявність "вільного" вантажу та фрахту, забезпечують безперервне спостереження за проходженням вантажів і підвищують рівень їх зберігання та охорони.

Загалом, територією України проходять п'ять міжнародних транспортних коридорів: сьомий та дев'ятий критські, транспортний коридор ТРАСЕКА (Європа-Кавказ-Азія), коридори "Балтійське море – Чорне море" та "Чорноморське транспортне кільце" – транспортний коридор навколо Чорного моря Організації Чорноморського Економічного Співробітництва (ОЧЕС).

Коридор №3 (через прикордонну станцію Мостицька) зв'язує міста: Берлін (Дрезден)-Вроцлав-Львів-Київ і забезпечує сумарні обсяги перевезень 53,4 млн. т вантажів автомобільним і залізничним транспортом, що становить 39% загальних міжнародних перевезень України (при цьому в обсяг

міжнародних перевезень включається експорт та імпорт України і транзит через Україну вантажів інших країн). Коридор охоплює найменшу серед інших коридорів зону тяжіння, безпосередньо проходить територією трьох країн – України, Німеччини й Польщі.

Велику конкуренцію коридору створює коридор №2 (Варшавсько – Брестський хід), через який проходять зараз і проходитимуть в перспективі всі основні вантажопотоки Росії та інших країн СНД.

Коридор №5 (через прикордонну станцію Чоп): Трієст-Любляна-Будапешт-Чоп-Львів, зв'язує Італію, Словенію, Угорщину, Словаччину та Україну і забезпечує обсяги перевезень 15,2 млн. т вантажів, що становить 33% загального міжнародного потоку України.

Коридор охоплює зону тяжіння, яка проходить територією чотирьох країн і має більші можливості, ніж коридор №3 в залученні свого потоку вантажів, оскільки з цим коридором не конкурують інші.

Коридор №7 "Дунайський" проходить через територію Австрії, Угорщини, Югославії, Болгарії, Румунії, Молдови, України. Це водний коридор, який проходить також через наші порти Ізмаїл та Рені. І хоча Критською конференцією Україна не була включена до цього коридору, іншим правовим документом Комітету з внутрішнього транспорту Європейської економічної комісії (1995 рік) українська ділянка ріки Дунай (як і Дніпра) віднесена до внутрішніх водних шляхів, які мають важливе значення для регулярних міжнародних комбінованих перевезень. Важливими ланками цього коридору мають стати поромна переправа через р. Дунай Ізмаїл-Тульча (Румунія), а також продовження автобану Київ – Одеса до порта Рені на р. Дунай.

Коридор №9 – Гельсінкі – Київ (Москва) – Одеса (Кишинів) – Димитровград (Фінляндія, Росія, Литва, Білорусь, Україна, Молдова, Румунія, Болгарія, Греція) – забезпечує обсяги перевезень 79,3 млн. т вантажів, що становить 57% загального міжнародного потоку України.

Коридор охоплює велику зону тяжіння. Однак сучасна політика Росії заснована на виключенні перевезень українською ділянкою коридору, тобто в обхід України, з використанням російських портів (створення коридору Балтика – Центр (Росії) – Чорне море).

З цих міркувань створення ланки даного коридору в Україні поки що найдоцільніше в південному напрямку не північніше Києва. Це дасть можливість мати українську альтернативу російському варіанту коридору Балтика – Чорне море (Гданськ – Одеса – Херсон).

Названі транспортні коридори в межах України створюють головні напрямки руху вантажопотоків. Вони сходяться в найбільших транспортних вузлах: Львівському, Київському, Одеському. Через Львів проходить транспортний коридор №9 і закінчується коридор №3, в Одесі коридор №9 з'єднується з Європейсько-азіатським транспортним коридором.

Тобто Україна разом з іншими країнами створює найкоротший шлях перевезень вантажів, насамперед бавовни й нафти, з регіонів Середньої Азії та

Кавказу через Чорне море, Україну в країни Західної та Північної Європи і навпаки.

Коридор ТРАСЕКА проходить територією України, Грузії, Болгарії, Азербайджану, країн Центральної Азії і поки що має невеликий обсяг перевезень - менше 10 млн. т. Цей коридор представляє собою сполучення залізничних ліній і морських поромних переправ загальною довжиною 4745 км. Морські поромні комплекси діють або будуть створені у таких містах: Іллічівськ (Україна), Варна (Болгарія), Поті, Батумі (Грузія), Баку (Азербайджан), Туркменбаши (Туркменістан), Констанца (Румунія), Самсун, Дериндже (Туреччина). Ці поромні лінії активно залучаються до транспортного маршруту Іллічівськ – Клайпеда, який з'єднує мережу контейнерних перевезень Чорного та Середземного морів з аналогічною мережею Балтійського та Північного морів. Можливо створення подібного маршруту Іллічівськ – Санкт-Петербург. Шляхами ТРАСЕКА вже користується понад 50 країн.

Найближчим часом даний коридор стане стратегічно важливим для України як транспортний шлях для альтернативного постачання енергоносіїв. Основне завантаження коридору, окрім контейнерів – це нафта та нафтопродукти, матеріали та обладнання для спорудження трубопроводів та нафтопромислів перспективного нафтоносного регіону Каспію. Усе це дає підстави стверджувати, що Україна служить надійним мостом між Європою, Кавказом і Центральною Азією з перспективою виходу на Китай та Тихоокеанські країни.

Коридор ОЧЕС (Україна, Молдова, Румунія, Болгарія, Албанія, Греція, Туреччина, Азербайджан, Вірменія, Грузія, Росія) забезпечує перевезення 61,2 млн. т міжнародного вантажопотоку, або 44% загального обсягу. Даний коридор, що проходить територією конфліктних регіонів, багато в чому залежить від перебігу політичних подій в них. Відомі суперечності в окремих питаннях між Румунією та Україною, Молдовою й Україною, Туреччиною і Грецією, а також "курдське питання" у внутрішній політиці Туреччини, ситуація в Закавказзі заважають нормальному процесу утворення торгових і, відповідно, транспортних зв'язків. Хоча робота щодо створення даного коридору відбувається вищими темпами порівняно з іншими.

Коридор Європа - Азія проходить через Німеччину, Австрію, Чехію, Словаччину, Угорщину, Польщу, Україну, Росію, Казахстан, країни Середньої Азії та Китай і забезпечує 85,7 млн. т перевезень вантажів, або 62% загального вантажопотоку. Коридор є дуже перспективним, оскільки пов'язує величезні регіони. Зараз серйозними дослідження даного коридору займається ООН, організація ЕСКАТО. Планується розгляд двох основних варіантів проходження транспортного коридору: північний – через територію Росії, південний – через Закавказзя. Обидва варіанти однаковою мірою важливі для України, і тому доцільно створювати ці напрямки паралельно.

Таким чином, відповідно до викладеного матеріалу і враховуючи роль кожного коридору в міжнародних зв'язках України, доцільним є така пріоритетність у розбудові коридорів.

Транзитні перевезення зовнішньоторговельних вантажів здійснюються як залізничним, так і автомобільним транспортом. Найбільш технічно оснащеними є ділянки залізничних та автомобільних шляхів сполучення, які відносяться до так званих Критських транспортних коридорів.

Обсяги перевезень вантажів автотранспортом в цілому коридорами, що розглядаються, становлять від 7 до 39 млн. т, або 9,3-19,6% загальних перевезень наземними видами транспорту.

Найбільш завантаженим є коридор Європа-Азія, який територією України проходить через райони з розвинутою промисловістю та сільським господарством, через регіональні промислово-економічні вузли: Київський, Луганський, Донецький, Дніпропетровський, Черкаський, Кіровоградський, Житомирський, Рівненський, Вінницький, Тернопільський, Хмельницький, Львівський, а також великі центри: Львів, Рівне, Житомир, Київ, Луганськ, Дніпропетровськ, Черкаси, Кіровоград.

Обсяг перевезень коридором Європа-Азія є вищим, ніж іншими коридорами, особливо щодо місцевих (23,9 млн. т) та експортно-імпортних (10,2 млн. т) перевезень. Проте, наприклад, коридор ОЧЕС набагато частіше використовується для міжнародних перевезень (транзит – 24 млн. т). Це означає, що внутрішній рух (місцевий та експортно-імпортний) набагато вищий у коридорі Європа-Азія, і тому його профіль є меншим у порівнянні з коридором ОЧЕС. Навпаки, коридор Європа-Азія підтримує всередньому більшу кількість руху ніж коридор ОЧЕС.

Розвиток інтермодальних перевезень за маршрутами МТК передбачає більш тісну інтеграцію, засновану на єдності всіх ланок транспортно-розподільного ланцюга в організаційно-технологічному аспекті, на єдиній формі взаємодії, логістичній координації і кооперації всіх учасників транспортного процесу, комплексному розвитку інфраструктури різних видів транспорту, створенні мультимодальних термінальних комплексів, інших об'єктів транспортно-логістичної інфраструктури, інформаційному і нормативно-правовому забезпеченні системи вантажо- та товарообігу.

Для прийняття та переробки вантажів, які прямують в інтермодальному сполученні міжнародними транспортними коридорами, і забезпечення відповідного рівня сервісного обслуговування першорядне значення, поряд із розвитком транспортних комунікацій, має створення у великих транспортних вузлах і морських портах у зоні тяжіння до МТК мультимодальних логістичних транспортно-розподільних центрів, які синтезують у собі значну кількість логістичних функцій, діють на основі передових логістичних технологій та забезпечують інтеграцію товароматеріальних, інформаційних, сервісних і фінансових потоків.

У великих мультимодальних вузлах, таких як Одеський, Іллічівський, Дунайський, доцільне створення мережі терміналів і логістичних центрів, об'єднаних у регіональні логістичні транспортно-розподільні системи на основі формування єдиної системи організаційно-економічного, інформаційного і нормативно-правового забезпечення управління системою вантажо- та товарообігу.

Кожний міжнародний транспортний коридор на території України має лімітуючі ділянки, де пропускна спроможність набагато (у 2-10 разів) нижча, ніж вцілому на МТК. Наприклад, у межах Одеської області є одноколійна дільниця Одеса-Ізмаїл 288 км (з яких 197 не електрифіковані). Дільниця характеризується значною кількістю штучних споруд та незадовільним станом колії. Швидкість руху на дільниці Одеса-Білгород-Дністровський – 32,9 км/год, на дільниці Білгород-Дністровський-Ізмаїл – 26,9 км/год.

Підвищення швидкості руху вантажних поїздів можна забезпечити за рахунок як технологічних, так і технічних заходів. До технологічних заходів належать: виділення міжнародного транзиту в окрему категорію; організацію експресних транзитних вантажних поїздів (укорочених, за необхідності); зменшення часу переробки поїздів на прикордонних і сортувальних станціях. Технічні заходи передбачають проведення робіт із реабілітації шляхової інфраструктури.

Дуже важливим є питання взаємодії трубопровідного транспорту України та доставка ним нафти та газу з багатих родовищ каспійського регіону та Казахстану в Європу.

Для доставки в Європу нафти з родовищ Казахстану (Мангишлак, Тенгіз, Карачаганак і нового перспективного родовища Кашаган на шельфі в північній частині Каспію) в нинішній час визначилось 2 основних маршрути. Один з них – старий маршрут доставки високов'язкої мангишлацької нафти в Самару (Росія) "гарячим" нафтопроводом Атирау-Самара, яким зараз транспортується нафта також інших родовищ (Тенгіза, Карачаганак). Із Самари нафта через систему нафтопроводів "Дружба" може постачатися до нафтопереробних заводів (НПЗ) країн Східної й Центральної Європи, а через систему нафтопроводів Самара-Лисичанськ-Снігурівка-Херсон-Одеса – на НПЗ України. Нафта із Самари може постачатися через дану систему нафтопроводів і на чорноморський термінал в Одесі, а також на згадані вище термінали в Туапсе і Новоросійськ шляхом подачі нафти до нафтоперекачувальної станції (НПС) "Тихорецька" нафтопроводами Самара-Тихорецьк чи Самара-Лисичанськ-Тихорецьк.

Очевидно, що після введення в експлуатацію нафтопроводу КТК, який забезпечить поставку казахстанської нафти маршрутом Тенгіз-Атирал-Кропоткін-Новоросійськ П, всі згадані вище маршрути виходу казахстанської нафти до чорноморських терміналів стануть неконкурентноспроможними.

Однак, поставка на чорноморські термінали великих обсягів нафти потребує одночасно вирішення питання подальшого її транспортування. Варто додати, що, окрім очікуваних обсягів виходу казахстанської нафти до терміналу Новоросійськ П, суттєво можуть підвищитись й обсяги поставок російської нафти через термінал Новоросійськ І після введення Росією насосних станцій на обхідній навколо України ділянці нафтопроводу Суходільна- Родіонівська. Якщо зараз Росія через термінали Новоросійськ І і Туапсе реалізує близько 40 млн. т нафти у рік, то в найближчі роки не виключено, що цей обсяг може підвищитись до 50 млн. т. Також необхідно зазначити, що за умов не реалізації

проекту нафтопроводу Баку-Джейхан можуть суттєво підвищитися обсяги поставок азербайджанської нафти на чорноморський термінал.

Обмежена пропускна спроможність протоки Босфор та пошук коротших шляхів доставки каспійської нафти в країни Європи викликали попит на проекти нових нафтопровідних маршрутів, які починаються з терміналів на західному й північно-західному узбережжі Чорного моря: Бургас-Александропулїс, Констанца-Омпшаль, Одеса-Броди. Використання будь-якого з даних маршрутів транспортування нафти через чорноморські термінали призводить, з одного боку, до підвищення вартості поставок нафти за рахунок перевантаження її на танкери і з танкерів, а, з другого боку, – до забруднення акваторії Чорного моря.

Отже, міжнародні транспортні коридори для України - це насамперед:

- підвищення рівня її економічної незалежності й національної безпеки;
- збільшення валютних надходжень до бюджету за надані транспортні послуги під час транзитних перевезень вантажів і пасажирів;
- можливість за допомогою міжнародних фінансових коштів реконструювати національну транспортну мережу;
- нові можливості для регіонального підприємництва;
- значне збільшення зовнішньоторговельних зв'язків за рахунок сучасного транспортно-технологічного комплексу.

Винятково вигідне географічне положення України, її потужна транспортна система та інфраструктура, наявність інтелектуального потенціалу робить нашу країну привабливою для залучення її в систему європейсько-азіатських міжнародних транспортних коридорів.

Надзвичайно важливим для національної мережі міжнародних транспортних коридорів є формування ринкової інфраструктури, а саме: створення Українського транспортноінвестиційного банку, страхових лізингових, інноваційних та консалтингових компаній. Україна сама повинна ввійти до численних міжнародних транспортних організацій і сприяти їх входженню до вітчизняних транспортних організацій та фірм.

Розглядаючи зв'язки транспорту України з транспортними системами закордонних держав, треба зазначити, що авіаційний транспорт України не має великого транзитного значення, але він відіграє важливу роль у зовнішньоекономічних зв'язках України. Як вже зазначалося - зараз відкриті повітряні лінії до США, Канади, Ізраїлю, Німеччини, Польщі, Австрії та багатьох інших країн. Здійснюється регулярне міжнародне пряме авіасполучення найбільших аеропортів України з Амстердамом, Барселоною, Берліном, Брюсселем, Віднем, Лондоном, Мадридом, Манчестером, Москвою, Мюнхеном, Парижем, Римом, Франкфуртом-на-Майні, Цюрихом та іншими. Кількість прямих міжнародних авіаліній постійно зростає. Великою є частка іноземного капіталу, який вкладено в українські авіалінії.

8.8. Соціальний комплекс

Соціальний комплекс є сукупністю галузей, підприємств та видів економічної діяльності, які спрямовані на задоволення потреб населення регіонів у одязі, взутті, транспортних перевезеннях, зв'язку, житлі, освіті, охороні та відновленні здоров'я, інших матеріально-побутових та соціально-духовних потребах. До *соціального комплексу* входять три потужні системи, які:

1) забезпечують населення необхідними предметами споживання (підприємства з виробництва товарів народного споживання (легка промисловість));

2) забезпечують матеріально-побутові та інфраструктурні потреби населення регіонів - сфера послуг (мережі торгівлі, збуту та зберігання товарів, заклади освіти, науки, культури, спорту, фізичного виховання та охорони здоров'я, громадське харчування, побутове обслуговування, житлово-комунальне господарство регіонів. Транспортний комплекс, як частина сфери послуг розглянуто у попередньому підрозділі);

3) сприяють відновленню та збереженню здоров'я людей (рекреація і туризм, розглядається в наступному підрозділі).

Комплекс галузей легкої промисловості включає текстильну, взуттєву і швейну галузь, яка тісно пов'язана з сільським господарством, галузями машинобудування та хімічною промисловістю. Однією з особливостей розміщення підприємств легкої промисловості є територіальне їх сполучення з важкою індустрією - наприклад, металургією, - що дозволяє раціонально використовувати трудові ресурси. Легка промисловість частіше за все є в тому або іншому територіальному комплексі як додаткова галузь (або галузь), яка обслуговує, але іноді вона відіграє ще й районоутворюючу роль. Ключові фактори розміщення підприємств легкої промисловості: споживчий, сировинний, забезпеченість трудовими ресурсами.

Територіальна організація легкої промисловості зумовлена, перш за все, впливом споживчого та сировинних факторів. Кожен із цих факторів діє по-різному - залежно від стадії виробництва та техніко-економічних особливостей тієї або іншої галузі. Окрім галузевого та споживчих факторів, велике значення має забезпеченість тієї або іншої території робочою силою.

Підприємства первинної переробки сировини мають велику кількість відходів (до 30-40% ваги вихідної сировини) і тому тяжіють до сировинних баз.

Волокнисті культури обробляють у місцях їхнього виробництва, а тваринницька сировина піддається первинній переробці далеко від сировинних баз. Так, миття вовни можна здійснювати на шляху транспортування сировини за наявності водо- та паливопостачання. Розміщення виробництва шкіри може бути сполучене як з тваринницькою базою, так і з центром споживання м'яса.

На розміщення легкої промисловості (особливо її головної галузі-текстильної) великий вплив справляє науково-технічна революція. Це відбивається, перш за все, на концентрації текстильного виробництва, на зміні його сировинної бази. Натуральне волокно поступово витісняється хімічними

волокнами. Велика кількість тканин виробляється з сумішей натуральних і хімічних волокон.

У шкіряній промисловості значне місце посідають штучні шкіри.

Промисловість органічного синтезу як сировинна база для легкої промисловості різко змінила умови розміщення її підприємств в окремих районах.

На відміну від первинної обробки сировини, виробництво готової продукції характеризується більш складним розміщенням. При виборі варіанту розміщення, враховують сировинний, споживчий та трудові фактори. Головним виступає фактор трудових ресурсів, бо легка промисловість – найбільш працездатна галузь і разом з тим населення є споживачем готової продукції". Таким чином, райони, забезпечені трудовими ресурсами, масово споживають продукцію легкої промисловості та тим самим створюють сприятливі умови для розміщення її підприємств.

Легка промисловість України представлена текстильною, швейною та шкіряно-взуттєвою галузями. За випуском продукції, за вартістю основних виробничих фондів перше місце займає текстильна промисловість. Головною галуззю текстильної промисловості в Україні, як і в усьому світі, є бавовняна галузь. Бавовняне виробництво країни знаходиться у великій залежності від постачальників сировини. Тому в нашій країні передбачається відновлення бавовництва в південних районах. Завдяки цьому Україна зможе забезпечити свою бавовняну промисловість на 70% власною сировиною і на стільки ж відсотків знизити собівартість виробництва тканин. В Херсоні вже введена в дію експериментальна лінія бавовняно-очисного заводу, яка споруджується тут у відповідності з Державною програмою розвитку легкої промисловості. Бавовняні тканини та інші вироби з бавовни виробляються у Херсоні, Тернополі, Донецьку, Полтаві, Києві, Чернівцях, Івано-Франківську, Коломиї, Коростишеві, Радомишлі, Миколаєві; більша частина виробляється на трьох комбінатах – Херсонському, Донецькому, Тернопільському. Інші підприємства продукують переважно пряжу та нитки.

Другою за значенням галуззю текстильної промисловості є вовняна промисловість. Сировиною служить вовна, добавки з штучних та синтетичних волокон. У вовняній промисловості здійснюється первинна переробка вовни та виготовлення пряжі, тканин та виробів з них. Підприємства вовняної промисловості розміщені у Харкові, Луганську, Одесі, Дунаєвцях, Сумах, Богуславі, Кременчуці, Лубнах, Чернігові, Кривому Розі, Черкасах. Разом в Україні діє біля 30 підприємств вовняної промисловості. На базі натуральної сировини (шовку-сирцю) діє комбінат у Києві, який випускає високоякісний натуральний шовк. Інші підприємства (Дарниця у Києві, Черкаси, Луцьк) виробляють шовкові тканини з синтетичного та штучного волокна. У Києві та Лисичанську роблять також шовкові тканини технічного призначення.

Льняна промисловість забезпечує частину споживачів тканинами побутового та технічного призначення, що вирізняються високою міцністю. Це, перш за все, брезент, пожежні рукави, сировина для взуттєвої промисловості. Льняні тканини застосовуються як технічні у поліграфічній промисловості,

деяких галузях машинобудування. Окрім того, льняні тканини потрібні для виготовлення одягу, білизни тощо. В Україні діє повний цикл виробництва та переробки льону, функціонує понад 30 льонозаводів. Льняні тканини виробляють у Житомирі, Рівному – на великих комбінатах, а також на Коростенській та Марчихіно-Будській фабриках. Україна є експертом льоноволокна. Трикотажна промисловість тяжіє до районів з великою щільністю населення, бо виробництво зорієнтовано на споживача. Ця спеціалізована галузь продукує в'язані вироби з різних пряж: бавовняної, вовняної, хімічного волокна та змішаних волокон. Найбільші центри трикотажної промисловості: Київ, Харків, Житомир, Львів, Одеса, Донецьк, Миколаїв, Луганськ, Кременчук та інші. Разом в Україні діє понад 60 підприємств трикотажної промисловості. У структурі трикотажних виробів переважає виробництво панчішно-шкарпеткових виробів та білизняного трикотажу.

Друге місце займає швейна промисловість: понад 1/3 обсягу валової продукції легкої промисловості. Швейна промисловість устаткована дуже складним технологічним обладнанням, і тому їй потрібні кадри високого рівня. В галузі ведуться розробки та впровадження нових поколінь машин, високопродуктивних методів виготовлення одягу, здатних підвищити продуктивність швейного конвеєра, постійно впроваджуються нові зразки модного одягу.

На відміну від трикотажної промисловості, де багато дрібних підприємств, у швейної галузі виробництво сконцентроване на великих підприємствах таких міст, як Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Львів, Запоріжжя, Донецьк, Чернівці, Артемівськ, Дрогобич. Останнім часом з'явилося чимало приватних дрібних підприємств, але їх частка в загальному обсязі швейного виробництва поки що невелика. Україна є імпортером швейних виробів.

На третьому місці – шкіряно-взуттєва промисловість, в якій зайнята п'ята частина працівників легкої промисловості. На її підприємствах переробляють шкіру тварин та горблять шкіру. Сюди ж відноситься виробництво штучних шкір та хутра. Найбільші центри промисловості: Київ, Харків, Одеса, Бердичів, Запоріжжя, Вознесенськ.

На базі шкіряної сировини (натуральної та штучної) виникла взуттєва промисловість. Підприємства розміщені у Луганську, Львові, Дніпропетровську, Кременчуці, Івано-Франківську, Сімферополі та інших містах.

Хутряне виробництво спеціалізується на виготовленні хутряних виробів зі шкір диких звірів, звірів кліткового утримання та домашніх тварин. Найбільші хутряні об'єднання розташовані у Харкові та Івано-Франківську, Балті, Львові та Краснодарі (Харківська область).

До складу легкої промисловості входить також галантерейне виробництво. Підприємства цієї галузі розміщені скрізь: як у великих містах, так і у невеликих селищах. їхня продукція - валізи, господарчі сумки, кошики, гаманці, зубні щітки, мильниці, гребінці, краватки, шпильки та чимало інших

виробів. Сировину для них поставляють багато галузей: машинобудування, шкіряні, металургійні, текстильні та інші підприємства.

Галузі сфери послуг, які забезпечують матеріально-побутові та інфраструктурні потреби населення регіонів умовно поділяють на ринкові та неринкові. Ринкові об'єкти сфери послуг (торгівля, громадське харчування, житлово-комунальне господарство, зв'язок, побутове обслуговування, бізнес-консультації, надання інжинірингових послуг, рекламне обслуговування, страхування, фінансові послуги та лізинг, інформаційне обслуговування) існують за рахунок самозабезпечення шляхом надання платних послуг споживачам. Неринкові об'єкти сфери послуг (охорона здоров'я, освіта, культура, наука, фізична культура і спорт) мають змішане фінансування переважно за рахунок місцевих бюджетів та за рахунок надання платних послуг.

8.9. Рекреаційний комплекс

Рекреаційний комплекс отримав назву від слова рекреація – відновлення, компенсація здоров'я, працездатності людини. Специфіка рекреаційного комплексу в регіональній економіці відображається в продукті праці, яка й виділяє їх серед інших міжгалузевих комплексів.

Багатофункціональний рекреаційний комплекс можна умовно поділити на три групи:

- 1) лікувально-оздоровчий (санаторно-курортне лікування та оздоровлення);
- 2) пізнавальний (туризм);
- 3) економічний (регенерація робочої сили, сфера господарчої діяльності).

Комплекс слід розглядати як частину світового господарства, пов'язану з опануванням територій для відпочинку, профілактичного та реабілітаційного лікування, туризму. В окремих країнах він дає чималі прибутки у загальній економічній діяльності, випереджаючи іноді промисловість та сільське господарство. Серед країн, де туризм є важливою галуззю економіки, яка дає досить значний прибуток: Болгарія, США, Франція, Мексика, Угорщина, Іспанія, Італія, Греція, Мальта, Мексика, Таїланд, Ямайка та інші.

У цих та інших країнах створена індустрія туризму. До неї відносяться: підприємства з надання послуг з розміщення туристів (готелі, мотелі, кемпінги, пансіонати тощо); туристичні фірми; транспортні установи; навчальні заклади; інформаційні та рекламні служби; підприємства з виробництва товарів туристичного сервісу; підприємства роздрібної торгівлі та громадського харчування. В останні роки в країнах світу відбувається розширення площ земель, які відводяться під рекреацію. При цьому особливого значення набуває туризм. Навіть у США землі, зайняті під рекреаційний комплекс (хоч і в 10 разів менші за площею, ніж сільськогосподарські), дають щорічний прибуток утричі більший.

Спостерігається значне зростання кількості міжнародних туристів: за останні 20 років їх число зросло в 2,5 рази, проте економічна криза 2008-2009 рр. призвела до значного скорочення кількості туристів і рекреантів в цілому.

Україна має всі необхідні умови для розвитку рекреаційного комплексу. У країні є лікувально-оздоровчі, спортивні (туристичні), пізнавальні системи комплексу. У нас багато рекреаційних ресурсів: бальнеологічних (мінеральних вод, грязей), кліматичних, ландшафтних, пляжних, пізнавальних.

На території країни є мінеральні води майже усіх основних бальнеологічних груп, величезні запаси лікувальних грязей. До них відносяться різні за походженням природні утворення (відкладення боліт, озер, та морських заток), які складаються з води, мінеральних та органічних речовин і становлять собою однорідну тонкодисперсну пластичну масу з певними тепловими та іншими фізико-хімічними властивостями. За прийнятою класифікацією, лікувальні грязі поділяються на торфові (прісноводні, мінералізовані), мулисті (сапропелі, сульфідні, мінеральні, глинистий мул, глини) та псевдовулканічні (сопочні та гідротермальні). В Україні експлуатується сім торфових і десять сульфідних родовищ лікувальних грязей. Особливе місце займають унікальні ресурси озокериту Бориславського родовища у Львівській області. Торфові грязі є у Львівській та Івано-Франківській областях. Серед мулисто-сульфідних значними є Куяльницьке та Шаболатське (Одеська область), а також Чокракське (Крим) родовища.

Україні властивий помірно континентальний клімат і тільки на півдні Кримського півострова- середземноморський. Існує класифікація кліматів з погляду рекреаційної діяльності: найкращий – сприятливі кліматичні умови протягом 9,5-10,5 місяців, тепле літо та не холодна зима зі стійким сніговим покривом або жарке тривале літо та коротка зима без стійкого снігового покриву; гарний – сприятливі кліматичні умови протягом 7-9 місяців; задовільний - сприятливі кліматичні умови протягом 3-6,5 місяців, прохолодне дощове літо і м'яка зима з нестійким сніговим покривом або жарке посушливе літо і сурова зима; поганий – сприятливі умови протягом 1-1,5 місяця. Кліматичні ресурси районів країни різноманітні, але загалом клімат сприятливий для розвитку рекреаційної діяльності.

Рекреаційні ресурси пляжів відіграють важливу роль у роботі курортів на берегах морів, річок, озер. У Кримській, Одеській, Донецькій, Запорізькій, Миколаївській областях є штучні та природні лікувальні пляжі.

Пізнавальні ресурси є характерним фактором, що визначає мотиви відвідування України іноземними туристами. Вони відвідують історико-архітектурні пам'ятки Києва, Львова, Чернігова, Севастополя, Одеси та інших міст. Всі види туризму можна згрупувати в декілька загальних розділів.

Рекреаційний туризм. Для багатьох країн він є наймасовішою формою, для нього характерна тривалість поїздки, невелика кількість міст маршруту.

Лікувальний туризм характеризується оздоровчою метою та значною тривалістю (24-28 днів).

Екскурсійний туризм характеризується індивідуальними та груповими поїздками з пізнавальною метою.

Науковий туризм має на меті участь в різних конгресах, симпозиумах, нарадах, займає все більше місце в міжнародному туризмі.

Діловий туризм. Поїздки з діловою метою розглядаються як одна з найважливіших складових частин сучасного міжнародного туристського обміну.

Етнічний туризм, пов'язаний з відвідинами родичів або місць народження батьків. Становлення і розвиток туризму як галузі економіки характеризується системою конкретних економічних показників. Вони відображають кількісний обсяг реалізації туристичних послуг і їх якісну складову. Економічні показники враховують також показники виробничо-обслуговуючої діяльності туристичних виробничих суб'єктів.

До системи показників розвитку туризму входять [16, С. 57]: – обсяг туристичного потоку; – стан і розвиток матеріально-технічної бази; – показники фінансово-економічної діяльності туристичної фірми; – показники розвитку міжнародного туризму. На фоні бурхливого розвитку світового туризму закономірно постає питання про роль України на світовому ринку туристичних послуг. Україна має всі передумови для інтенсивного розвитку внутрішнього та іноземного туризму: особливості географічного положення та рельєфу, сприятливий клімат, багатство природного, історико-культурного та туристично-рекреаційного потенціалів, але, на фоні світового туризму, який набирає потужностей швидкими темпами, Україна виглядає досить скромно. Туристичною діяльністю в Україні займається понад 1,5 тис. підприємств, персонал яких перевищує 100 тис. осіб, здатних обслуговувати до 10 млн. туристів щорічно. Туристичні підприємства працюють у трьох напрямках: *виїзний* (зарубіжний) туризм; *внутрішній* туризм; *в'їзний* (іноземний) туризм.

Переважає зарубіжний туризм, що пояснюється прагненням підприємств до отримання швидких прибутків, використовуючи відомі маршрути і не витрачаючи кошти на розбудову власної інфраструктури. У зв'язку з економічною кризою цей напрямок туризму втрачає свої переваги.

На внутрішній туризм припадає майже 35% подорожуючих. Цей напрямок туризму має багато переваг, але й не менше вад. До переваг належать відсутність мовних бар'єрів, візового оформлення, порівняно менша вибагливість до інфраструктурного забезпечення. До недоліків належать невисока платоспроможність пересічних громадян України, все ще слабка матеріально-технічна забезпеченість рекреаційної сфери, регіональні диспропорції розвитку рекреації та туризму.

Недостатньо розвинутим є в'їзний туризм (біля 15% від загальної кількості туристів). Переважну частину (78%) туристів, які подорожують нашою країною, складають відвідувачі з колишнього СРСР, і в першу чергу – з Росії, Білорусі та Молдови. Щодо інших країн, то найбільше Україну відвідують туристи з Угорщини, Словаччини та Польщі. При цьому частина іноземних туристів, які подорожують в туристичних групах, є досить незначною – лише 1,2%. Більшість громадян, які, за існуючою класифікацією, розглядаються як іноземні туристи, фактично такими не є, бо відвідують Україну зі службовими або приватними цілями.

Вцілому в Україні туристична інфраструктура є недостатньо розвинутою і раціональною, що в поєднанні з низькою якістю сервісу зумовлює її низьку привабливість, а це означає, що іноземний туризм і досі не відіграє належної ролі в господарському житті України.

Регіони України по-різному приваблюють рекреантів з пізнавальної, оздоровчої та тематичної точок зору. Важливе значення має наявність в регіонах відповідної транспортної, готельної інфраструктури, а також рівень сервісного обслуговування. За цими показниками найбільш привабливими є Карпатський та Причорноморський регіони. Саме ці регіони, а також м. Київ є найбільш перспективними з точки зору розвитку напрямків рекреації.

Первинною ланкою рекреаційного комплексу України є санаторії, пансіонати, будинки і бази відпочинку, туристичні бази. Окремо розміщені санаторії, пансіонати, бази створюють рекреаційні пункти. Населений пункт з кількома рекреаційними пунктами називається курортом. Курортом може називатися також частина великого міста, в якій сконцентровані рекреаційні пункти: санаторії, бази тощо (наприклад, в Одесі – курорти Аркадія, Великий Фонтан, Куяльник, Чорноморка).

Сукупність рекреаційних пунктів і курортів, які використовують означену територію і розміщену на ній інфраструктуру, створюють рекреаційні райони. Група рекреаційних районів створює рекреаційний регіон (наприклад, Кримський, приморські території Одеської та Миколаївської областей).

Рекреаційні райони завдяки транспортним і функціональним зв'язкам створюють рекреаційні зони. Наприклад, Центрально-Українська, узбережжя Чорного і Азовського морів. Найбільшою популярністю у населення користуються райони Південного берега, включно з Гірським Кримом, узбережжя Чорного і Азовського морів та Карпати.

Ресурси Південного берега дуже різноманітні. Клімат приморських рівнинних та передгірних районів степової частини Криму – помірно континентальний, з дуже теплим літом і м'якою зимою. У приморських передгірних районах – клімат середземноморського типу, що характеризується недостатньою вологістю влітку та м'якою зимою (у порівнянні з Північним Кримом). Це один з основних курортних районів, він розташований на приморській смузі вздовж узбережжя Чорного моря від мису Айя (на заході) до Семидвір'я (на сході). До нього належать: Батилиман-Ласпі, Форос-Мелас, Оливи, Кастрополь, Блакитна затока, Симеїз, Алушка, Місхор, Лівадія, Масандра, Ялта, Гурзуф, Фрунзенське, Карабах, Алушта, Семидвір'я. Клімат тут винятково сприятливий, – період з температурою, вищою за 10°C триває 7 місяців.

Курорти Південного берега Криму та Гірського Криму спеціалізуються на лікуванні хворих із неспецифічними захворюваннями дихальної і нервової системи.

Курорт Аркадія розташований в одному з мальовничих куточків Одеси. До нього входить уся приморська територія від Відради до Аркадії. Основними лікувальними факторами курорту є клімат, таласо-терапія та мінеральні води. Мікроклімат курорту Великий Фонтан у Одесі відрізняється інтенсивною

сонячною радіацією, деякою сухістю повітря, яке пом'якшується бризами; він сприятливий для лікування пацієнтів із захворюваннями органів дихання. Основними лікувальними факторами також є кліматолікування, таласо-терапія й мінеральні води, які використовуються для приготування ванн та внутрішнього споживання.

Також Одеський курорт Чорноморка розташований на рівному плато. Там дається вплив моря: частіші бризи, чимала кількість ясних днів. Приморський кліматичний курорт Очаків (Миколаївська область) має місцеве значення. Клімат курорту помірно теплий. Поблизу розташований Березанський лиман з лікувальними мулистими грязями. Кліматичний приморський курорт Скадовськ (Херсонська область) знаходиться на положистому березі мілкої Джарилгацької затоки Чорного моря. Чисте степове повітря, постійні морські бризи створюють чудові кліматичні умови.

На березі Азовського моря є два клімато-грязеві курорти – Бердянськ та Кирилівка (Запорізька область). Грязьовий та кліматичний приморський рівнинний курорт степової зони Бердянськ знаходиться на північному березі Азовського моря. Клімат помірно-континентальний. Основні лікувальні засоби курорту - мулісті грязі та ропа озер Червоне, Велике й затоки Азовського моря, а також мінеральні хлоридні й натрієві води. Клімат курорту Кирилівка-помірно-континентальний, наближений до клімату Криму. До основних лікувальних факторів відносяться мулісті сульфідні грязі у руслах річок Великий та Малий Утлюк, Утлюцькому й Молочному лиманах та високо мінералізовані хлоридні натрієві мінеральні води.

Основними лікувальними факторами курорту Маріуполь, розташованого на березі Азовського моря, є клімат, мулісті грязі Таганрозької затоки та морські купання. Курорти узбережжя Чорного та Азовського морів спеціалізуються на лікуванні захворювань органів руху, нервової системи, жіночих статевих органів.

Природа Карпат завжди вабила людей, проте це не єдина причина створення тут курортного господарства. Напрочуд корисні вуглекислі води верхів'їв Чорного Черемошу та інші мінеральні води. Є родовища торфових лікувальних грязей. Бальнеогрязьовий курорт Черче місцевого значення на базі сульфідних вод, торфових вод і грязей розташований у долині, оточеній пагорбами Карпатського передгір'я. Зі сходу та заходу до нього впритул підступають гори заввишки до 2000 м. З півночі та півдня гори переходять в мальовничі пагорби. Гори й пагорби вкриті густими смерековими та листяними лісами. Гарні краєвиди курорту приваблюють туристів.

Бальнеологічний курорт Поляна розташований у долині р. Пінія. Він оточений лісистими горами. Курорт Синець - один з найстаріших у Карпатах. Клімат тут гірський, з підвищеною вологістю повітря та великою кількістю опадів. Для лікування використовуються мінеральні води. На курорті Сойми для внутрішнього та зовнішнього вжитку використовується вуглекисла мінеральна вода. Курорт Шаян розташований в передгір'ї Великого, Середнього та Малеого Шаяну. Схили вкриті буком, смерекою та грабом. Курорт захищений

від вітрів вулканічним гірським пасмом. Тут панує клімат гірських улоговин. Для лікування використовуються вуглекислі мінеральні води.

Курорт Кваси розташований у однойменному селі у межигір'ї Чорної Тиси; він оточений з півночі Полонинсько-чорногорським пасмом гір, з півдня – Маромороським кристалічним масивом. Тут розташовані Чорногорки (з найвищою вершиною Українських Карпат Говерлою – 2061 м., горою Петрос – 2020 м.). Тривкий сніговий покрив утворюється вже у листопаді. На курорті для зовнішнього застосування використовується вуглекисла миш'яковиста мінеральна вода. Курорти Карпат спеціалізуються на лікуванні захворювань органів травлення (особливо ефективно лікування виразки шлунку й дванадцятипалої кишки), печінки та підшлункової залози, цукрового діабету. При досить значних, а часом і унікальних природно-лікувальних ресурсах України, лікувальний туризм (поряд із спеціалізованим та зеленим) ще не дістав достатнього розвитку. Такі види туризму приваблюють лише близько 25% туристів.

Отже, Україна має потужний рекреаційний комплекс, проте розвиток комплексу стримується рядом проблем, як підвищення пропускної здатності рекреаційного господарства, Стримуючим фактором більш інтенсивного розвитку туризму в рекреаційних регіонах залишається сезонність роботи переважної кількості об'єктів туристично-оздоровчого призначення, активна фаза (високий сезон) якого продовжується лише протягом 70-80 днів. Залишається проблема толерантності розміщення рекреаційного господарства та рекреаційного природокористування. Аналіз географічних, природних, історичних і економічних умов регіонів України показує, що в сучасних умовах становлення державності України та входження її у світове співтовариство існують реальні передумови для розвитку туризму та рекреації, як своєрідного полігону для відпрацювання стратегії й тактики збалансованого сполучення регіональних, державних і міжнародних інтересів країни, на основі оптимального використання природних, матеріально-технічних, трудових та інтелектуально-культурних ресурсів, забезпечуючи при цьому їхній прогрес у соціально-економічному житті регіонів.

Контрольні питання

1. Що входить до складу ПЕК?
2. Назвіть та охарактеризуйте галузі паливної промисловості.
3. Охарактеризуйте розвиток електроенергетики в Україні (види електростанцій, структура галузі, позитивні, негативні сторони).
4. Що входить до складу металургійного комплексу?
5. Назвіть основні сировинні (металургійні) басейни України.
6. Назвіть принципи розміщення металургійних підприємств.
7. Охарактеризуйте структуру машинобудування.
8. Основні фактори розміщення машинобудування.
9. Проблеми та перспективи розвитку машинобудування.

10. Назвіть та охарактеризуйте структурні одиниці хімічної промисловості.
11. Назвіть необхідні умови розміщення та функціонування підприємств хімічної промисловості.
12. Структура, фактори розміщення, основні центри, альтернативи розвитку лісової промисловості.
13. Назвіть особливості складу та структури АПК.
14. Назвіть сфери АПК та коротко охарактеризуйте їх.
15. Проблеми, умови розвитку сільського господарства.
16. Роль транспортного комплексу в економіці України.
17. Назвіть види транспорту, його роль у вантажообігу країни.
18. Охарактеризуйте транспортно- географічне положення України.
19. Які системи підприємств і галузі охоплює будівельний комплекс?
20. Що входить до складу будівельного комплексу України?
21. Визначте основні фактори розміщення будівельного комплексу та відповідні їм галузеві групи.
22. Які системи (комплекси) входять до соціального комплексу?
23. Охарактеризуйте регіональний розвиток галузей легкої промисловості.
24. Які види діяльності входять до сфери послуг?
25. Назвіть та охарактеризуйте групи галузей, які входять до складу рекреаційного комплексу.
26. Які фактори визначають та які перспективи розвитку рекреаційного комплексу?

ТЕМА 9. ЕКОНОМІКА РЕГІОНІВ УКРАЇНИ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

- 9.1. Центральнoукраїнський економічний район.
- 9.2. Західноукраїнський економічний район.
- 9.3. Донецько-Придніпровський економічний район.
- 9.4. Північно-Східний економічний район.
- 9.5. Причорноморський (Південний) економічний район.

9.1. Центральнoукраїнський економічний район

Район складається з Київської, Чернігівської, Черкаської, Житомирської й Кіровоградської областей. За територією (136,2 тис. км² або 22,6% загальноукраїнського показника) він поступається лише Західноукраїнському, а за кількістю населення (9,9 млн чол.) – Донецько-Придніпровському й Західноукраїнському. Визначна риса району – його центральне положення в Україні, причому не лише географічне, а ще більше – геополітичне. Територія Центральнoукраїнського району – це ядро формування української державності. Саме тут була серцевина Київської Русі. Київ як історичний, політичний, релігійний та культурний центр протягом сторіч політично, економічно, духовно зв'язував інші українські землі навіть тоді, коли вони були у складі різних держав.

У внутрішньому поділі праці Центральнoукраїнський район спеціалізується на не металомісткому, працемісткому машинобудуванні, сільгоспмашинобудуванні, хімічній промисловості, особливо хімії органічного синтезу, харчової, легкій промисловості; велике значення в економіці району мають сільське та лісове господарство. Така структура господарства району зумовлена обставинами його формування й розвитку.

Природні передумови. Територія району розташована у межах Східно-Європейської платформи. У тектонічному відношенні район складається з трьох частин: найбільший за площею – Український щит з виходами на поверхню кристалічних порід; на Лівобережжі – Дніпровсько-Донецька тектонічна западина; на крайньому північному сході до меж району заходить Воронезький масив, перекритий товщею осадових порід. Згідно з геологічною будовою розміщуються мінеральні ресурси району. На півдні й південному заході розташований Дніпровський буро-вугільний басейн (головні родовища – Олександрійське, Ватутінське, Коростишевське). З Дніпровсько-Донецькою западиною пов'язані родовища нафти (Лесяківське, Гнідинцівське) та газу (Талалаївське) в Чернігівській області. Полісся багате на поклади торфу (Бучманське, Замглайське тощо). На півдні району є родовища уранових руд. На металургійну сировину Центральнoукраїнський район не багатий. В Кіровоградській області можна відзначити Побузьке родовище нікелю, в Житомирській – Іршанські поклади титанової руди (ільменіт). З нерудних копалин, окрім палива, виділяються графіт (Завалля), каоліни, будівельна сировина (граніт, пісок, глина тощо); найбільші поклади цінної нерудної

сировини розташовані на кристалічному щиті. Загалом мінеральні ресурси Центральноукраїнського району не відіграють визначної ролі в побудові його народногосподарської структури. Частка цього району в інтегральному природоресурсному потенціалі країни складає лише 16,5%, що значно менше, ніж його частка в території України та в загальному економічному потенціалі. До того ж, інтегральний потенціал включає не тільки мінеральні, а й усі природні ресурси.

Істотнішу роль в економіці району відіграють агрокліматичні й лісові ресурси. Територія Центральноукраїнського району розташована в трьох природних зонах: мішаних лісів (Полісся), лісостепу та північного степу. Зональна різноманітність зумовлює багатогалузеву структуру сільського господарства. Район достатньо забезпечений вологою і теплом. Якість ґрунтів поліпшується в напрямі з північного заходу на південний схід – від дерново-підзолистих (Житомирська, північ Київської та Чернігівської областей) до типових і звичайних чорноземів (Черкаська, Кіровоградська області). Південна частина Центральноукраїнського району зосереджує значну частину найкращих чорноземів країни.

Чималі пасма лісів зосереджені переважно в Житомирській, Київській та Чернігівській областях. Найбільш поширені породи – сосна, дуб, береза, осика, липа. Центральноукраїнський район – другий за значенням постачальник деревини в країні. (після Західноукраїнського).

Водними ресурсами, на тлі загального дефіциту в країні, Центральноукраїнський район забезпечений краще, ніж більшість інших районів. Основною водною артерією є Дніпро з притоками; він же – головне джерело гідроенергоресурсів в Україні. В межах району на ньому діють Київська, Канівська, Кременчуцька (Світловодськ) ГЕС.

Вплив природних передумов на галузеву й територіальну структуру народногосподарського комплексу району виявляється у двох основних аспектах. По-перше, місцеві мінеральні ресурси відіграють підпорядковану роль як районотвірний фактор. Навіть такий промисловий вузол, як Черкаський, який має велике ресурсомістке виробництво, працює на сировині (природний газ) з інших регіонів.

Виняток становлять каолінові глини та граніти, інші кристалічні породи, що певною мірою підкреслюють типові ознаки економіки району. По-друге, агрокліматичні умови сприяли розвитку потужного багатогалузевого сільського господарства й харчової промисловості, а лісові ресурси – деревообробної та лісохімічної промисловості.

Демографічні передумови. В Центральноукраїнському районі живе значна частка населення країни. Щільність населення – 73 чол./км², що трохи менше загальноукраїнського показника (84 чол./км²).

Демографічна ситуація в Центральноукраїнському районі дуже складна. Протягом тривалого часу природний приріст населення тут знижується; зараз він від'ємний в усіх без винятку областях. Найгірше становище у Чернігівській області (коефіцієнт становить -10,6‰). Кількість населення в регіоні поступово знижується. Незважаючи на такі демографічні умови, трудові ресурси

Центральноукраїнського району відіграють визначну роль у народногосподарському комплексі, у формуванні його галузевої структури. Тут розвинуті такі працемісткі галузі, як текстильна, трикотажна, швацька, взуттєва, складне, точне машинобудування, поліграфічна, а також народні художні промисли. Розміщення в районі наукомісткого виробництва пов'язане, в першу чергу, з Києвом – потужним науково-дослідним центром, справжньою кузнею високоосвічених кадрів.

Економічні передумови. Протягом сторіч економічний розвиток району здійснювався неоднозначно. З одного боку, Київ, майже всю свою історію, виділявся на тлі навколишньої території як визначний політичний, культурний та промисловий центр не лише регіонального, але й всеукраїнського масштабу. З іншого боку, територія центральноукраїнського району довгий час становила собою аграрний регіон з відносно невеликими центрами переробки сільськогосподарської сировини. Капіталістичні відносини в сільському господарстві тут розвивалися повільніше, з запізненням відносно південних регіонів України, його товарність була низькою. А проте, на основі сільського господарства розвивалися, особливо з другої половини ХІХ ст., численні цукроварні, винокурні, а на півдні – олійні. Водночас набуває розвитку легка промисловість.

У роки індустріалізації виникає машинобудування, розвивається хімічна промисловість. Наявність кваліфікаційних кадрів і певна віддаленість від металургійних баз зумовлюють розвиток неметаломісткого машинобудування. Недостатня потужність власної паливно-енергетичної бази стримує розміщення тут енергомістких видів виробництва, за винятком Черкаського вузла, котрий, як вже вказувалося, користується довізним паливом. Розвиток агропромислового комплексу стимулює розміщення сільськогосподарського машинобудування.

Центральне економіко-географічне положення району сприяє розвитку виробництва, яке має не лише регіональне, але й загальноукраїнське значення. Особливо це стосується машинобудування (верстатобудування, виготовлення приладів, електротехніка, електронно-обчислювальна техніка), хімічної промисловості (фармацевтична, лакофарбова, виробництво хімреактивів, виробництво шин, синтетичних волокон), легкої промисловості, поліграфії.

Визначне положення Києва зумовлює певну нерівномірність розміщення промисловості в районі. Найважливіші з погляду науково-технічного прогресу галузі й види виробництва зосереджено в столиці та околичних містах (Біла Церква, Бровари). Інші міста, навіть обласні центри, значно поступаються Київському промислому вузлу в цьому відношенні. Перетворення Києва на столицю незалежної держави робить його ще більш привабливим щодо інвестицій, і тому нерівномірність розміщення промисловості і населення в районі згодом може посилитися.

Територіально-галузева структура господарського комплексу. На Центральноукраїнський район припадає 16% валового внутрішнього продукту України. Головні галузі спеціалізації: середнє і точне машинобудування; агропромисловий комплекс (зернове господарство, скотарство, виробництво

цукру, льону, картоплі); хімічна промисловість (мінеральні добрива, хімічні волокна, фарби, пластмаси); легка промисловість; лісопромисловий комплекс; транспортний комплекс. Провідною галуззю району є машинобудування, яке характеризується різноманітністю, але переважають неметаломісткі, працемісткі види виробництва. Це, насамперед, верстатобудування, приладобудування, електротехнічне та електронне машинобудування. Головні центри – Київ, Житомир, Біла Церква, Умань. Обладнання для різних галузей виробництва виготовляється в Броварах, Ніжині, Черкасах, Коростені, Фастові.

Транспортне машинобудування зосереджене у Києві (річкове суднобудування, виробництво мотоциклів). Сільськогосподарське машинобудування розміщене на території району досить рівномірно; найбільшими його центрами є Кіровоград, Умань, Ніжин, Новоград-Волинський.

Хімічна промисловість представлена як основною хімією (виробництво мінеральних добрив), так і хімією органічного синтезу й «тонкою хімією» (фармацевтична, хімреактиви тощо). Виробництво мінеральних добрив зосереджено в Черкасах (азотно-туковий завод, який працює на природному газі). Хімічні волокна виробляються у Києві, Черкасах, Житомирі. Фармацевтична промисловість, виробництво гумових виробів, лакофарбова промисловість розміщені в Києві; у Білій Церкві – виробництво шин.

Лісопромисловий комплекс розвинутий переважно на півночі району, в зоні мішаних лісів. Тут зосереджені лісове господарство й лісозаготівля, а також значна частина деревообробних і целюлозно-паперових підприємств. Головні центри деревообробки: Житомир, Чернігів, Бровари. Целюлозно-паперова промисловість розміщується переважно в невеликих містах: Малин, Коростишів, Корюківка.

Легка промисловість працює як на своїй сировині (льон, вовна, шкіри), так і на довізній (бавовна) й хімічній сировині (хімічні волокна). Ця галузь досить широко розміщена в районі. Основні центри легкої промисловості – Київ (текстильна, швацька, трикотажна, взуттєва галузі), Черкаси (текстильна), Житомир (льняні тканини), Чернігів (камвольно-суконний комбінат), Біла Церква (трикотаж, взуття), Богуслав (суконна фабрика) тощо.

Агропромисловий комплекс Центральноукраїнського району є однією з найважливіших ланок структури народного господарства. Значення сільського господарства й харчової промисловості виходить за межі району. Питома вага валової продукції сільського господарства в загальноукраїнському обсязі становить 23% (друге місце після Західноукраїнського району). На Центральноукраїнський район припадає 21% виробленого країною зерна, 28% цукрових буряків, 13% соняшника, 19% овочів, 22% м'яса, 27% картоплі.

Агропромисловий комплекс району характеризується великою структурно-галузевою різноманітністю, що зумовлює його розташування у трьох природно-кліматичних зонах. Полісся спеціалізується на молочно-м'ясному скотарстві, льонарстві й картоплярстві. За виробництвом картоплі Чернігівська область посідає перше місце серед областей України, хоч загалом район у цьому відношенні поступається Західноукраїнському. Спеціалізація

лісостепової зони – цукрові буряки, зернові культури (пшениця, ячмінь), м'ясо-молочне скотарство, свинарство. Більша частина території району входить до «цукрового поясу» України. Південна половина Кіровоградщини входить до степової зони. Тут ще є цукрові буряки, але вже з'являється соняшник. Зернові культури (пшениця, ячмінь, кукурудза) мають більшу питому вагу в посівах в порівнянні з попередніми зонами. Скотарство має м'ясо-молочний напрямок; поширене свинарство, яке базується, зокрема, на зерні, відходах цукроваріння й олійництва.

Харчова промисловість – одна з найбільших розвинутих і типових для району галузей. Вона зосереджена як у великих промислових центрах, так і в численних невеликих містах, центрах адміністративних районів. Цукор виробляється в усіх областях; найбільше його виготовляється у Черкаській області, в Черкасах діє й рафінадний завод. Олійництво зосереджено на півдні. М'ясна й молочна промисловість розміщена в усіх областях, але передусім у приміських зонах обласних центрів. Типовими галузями для району є борошномельна, крохмальна, виноробна промисловість.

Промислові вузли. В Центральноросійському районі сформувалися два великих промислових вузли – Київський та Черкаський, вони мають неоднаковий профіль. Для Київського вузла характерне переважно неметаломістке машинобудування, особливо наукомістке, хімічна, легка, харчова промисловість, поліграфія.

Черкаський промвузол базується на матеріаломісткому виробництві: азотні добрива, синтетичні волокна, цукрова промисловість. Водночас тут розвинута легка промисловість (шовкові тканини, трикотаж), виробництво технологічного обладнання для харчової промисловості.

Транспортний комплекс – один з найрозвинутих в Україні. Його значення зумовлено центральним положенням району. Старовинний річковий шлях по Дніпру доповнюється сучасними транспортними засобами – залізницями, автошляхами, трубопроводами, які мають досить велику густоту. Київ – авіацентр міжнародного значення. Район перетинають важливі магістралі, які проходять транзитом або виходять з Києва: Київ – Харків, Київ – Львів, Одеса – Київ – Москва, Київ – Кишинів – Бухарест – Софія, Київ – Брест – Варшава та інші.

Основні проблеми удосконалення територіально-галузевої структури району. Однією з найбільш гострих проблем є паливно-енергетична. Вона може бути вирішена за рахунок збільшення видобутку вугілля Дніпровського басейну. Нафтогазові родовища невеликі та значною мірою вже вичерпані. Дефіцит паливно-енергетичних ресурсів спонукає до їх раціонального використання за рахунок запровадження енергозберігаючих технологій, а також шляхом обмеження розвитку енергомістких виробництв.

У машинобудуванні недостатньо поглиблена внутрігалузева спеціалізація виробництва; більшість підприємств ще має універсальний характер, зі своєю заготовкою, обробкою, збиранням. Найбільш прогресивні види машинобудування концентруються в Києві; в інших містах його галузева структура застаріла.

Центральноукраїнський район характеризується нерівномірністю рівнів розвитку окремих його частин. Якщо Київська область має високий рівень розвитку (відносно середнього показника в Україні), Черкаська – рівень вище середнього, то Житомирська і Чернігівська – нижче середнього. Наданням інвестиційних пільг треба вирівняти перепад у рівнях економічного розвитку.

Район має значно розширити географію наукомістких виробництв, що визначають науково-технічний прогрес, особливо в машинобудуванні. Зараз таке виробництво зосереджено в Київському промвузлі, а потенційні можливості інших областей використовуються недостатньо. Складною є екологічна ситуація. Район має два «епіцентри» екологічної напруги: зона радіоактивного забруднення навколо Чорнобиля й Черкаський промвузол. Потрібні великі кошти на остаточну ліквідацію наслідків аварії на АЕС та технологічне переобладнання хімічних виробництв.

9.2. Західноукраїнський економічний район

До складу району входять Рівненська, Волинська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Вінницька, Хмельницька, Закарпатська та Чернівецька області. Це – найбільший район в Україні за площею (158 тис. км² або 26,1% території України) і другий за кількістю населення (13,2 млн чол., або 26,0%) після Донецько-Придніпровського. Західноукраїнський район розташований поблизу географічного центру Європи, має зручне транспортне сполучення як із східноєвропейськими, так і центральноєвропейськими державами. Водночас район досить віддалений від основної металургійної бази України, від чорноморських портів. Він має різноманітні корисні копалини, сприятливі агрокліматичні умови, лісові багатства, значні трудові ресурси. Це зумовило спеціалізацію району на переважно неметаломісткому, працемісткому машинобудуванні, гірничодобувній, хімічній промисловості, багатогалузевому агропромисловому комплексі, легкій і лісовій промисловості. Західноукраїнський район передовий в Україні за валовим обсягом продукції сільського господарства (30%), в першу чергу – за виробництвом цукрового буряка (43%); за виробництвом товарів народного споживання в легкій промисловості (28%), особливо тканин (39%).

Природні передумови. Західноукраїнський район має найбільш складну геологічну будову порівняно з іншими районами країни. Його східна частина розташована на Волино-Подільській плиті, південно-західна зайнята Карпатською гірською системою. З північного сходу Карпати відокремлюються Передкарпатським передовим прогином, з південного заходу – Закарпатським прогином. Саме з тектонічними прогинами пов'язані найбільш важливі поклади корисних копалин. З Передкарпатським прогином пов'язані родовища нафти (Долина, Борислав, Надвірна), газу (Дашава, Більче-Волиця), калійних солей (Калуш, Стебник), кухонної солі (Дрогобич), сірки (Роздол), озокериту, мінеральних вод. Закарпатський прогин багатий на кухонну сіль (Солотвин), поліметали, алуніти, барит.

Корисні копалини платформної частини району не такі різноманітні й багаті. Тут найбільше значення має Львівсько-Волинський кам'яновугільний басейн, а також родовища фосфоритів в Придністров'ї (Тернопільська, Хмельницька, Вінницька області). На півночі району є поклади торфу. Район багатий на сировину для будівельної промисловості.

Контрасти геологічної будови району зумовили його рельєфну неоднорідність. Заболочені низини Полісся межують із сильно розчленованою річково-яружною системою поверхні Волинської, Подільської й Придніпровської височин. Гірська система Карпат певним чином впливає на особливості розміщення сільського господарства, транспортної мережі, системи розселення.

Агрокліматичні умови сприятливі для сільського господарства. Західноукраїнський район найкраще забезпечений вологою, порівняно з іншими регіонами, континентальність клімату тут не так виявляється. Але якість ґрунтів дещо гірша. Полісся зайняте дерново-підзолистими ґрунтами, природна родючість яких невисока. Гірські райони вкриті бурими лісовими ґрунтами, центральна площа Поділля – сірими лісовими, східна частина – опідзоленими чорноземами. Окремими пасмами в Вінницькій, Хмельницькій, Тернопільській областях вкраплюються родючі типові чорноземи. В Західноукраїнському районі зосереджені найбільші й найкращі за якістю ліси країни. Особливо виділяється Карпатський регіон, де лісопокрита площа становить понад 40%. Із хвойних порід переважають сосна (передусім на Поліссі), ялина (насамперед у Карпатах), ялиця. З листяних – дуб, граб, береза. Західноукраїнський район розташований в трьох природних зонах – мішаних лісів (Полісся), лісостепу та гірській зоні Карпат; це зумовлює різноманітність галузевої спеціалізації сільського господарства.

Водними ресурсами, в тому числі питною водою, Західноукраїнський район забезпечений краще, ніж країна вцілому. Велике значення мають мінеральні води, які поширені на всій території району і становлять (поряд із гірськими, лісовими ландшафтами, покладами озокериту), основу рекреаційного господарства. Не тільки в Україні, а й за її межами відомі такі бальнеологічні курорти як Трускавець, Немирів, Хмільник, Моршин та інші.

За інтегральним природно-ресурсним потенціалом (22% загальноукраїнського показника) район поступається тільки Донецько-Придніпровському. Різноманітність ресурсної бази сприяла розвитку тут гірничо-хімічної промисловості, паливно-енергетичної, лісохімічної, розвинутого сільського господарства, харчової, льняної промисловості, рекреаційного комплексу.

Демографічні передумови. Західноукраїнський район характеризується значною кількістю населення взагалі й трудових ресурсів зокрема. Трудоресурсний потенціал району – цілком достатній, бо значна частина трудових ресурсів буде вивільнятися із сільського господарства зі зростанням продуктивності праці.

Демографічна ситуація в Західноукраїнському районі сприятливіша, ніж у решті регіонів України. Природний приріст населення в районі невисокий, але

тільки тут цей показник має у нас позитивне значення (Закарпатська, Івано-Франківська, Волинська, Рівненська, Львівська, Чернівецька). Області Поділля (Вінницька, Хмельницька, Тернопільська) мають негативний показник. Найвище значення приросту – в Закарпатській області (1,8‰), найнижче – у Вінницькій (-6,9‰).

Сприятливі демографічні умови району зумовлюють розвиток тут працевітного виробництва: точне машинобудування, легка промисловість, працевіткі галузі сільського господарства. Рівень урбанізації тут нижче середнього на Україні. Найвищий він у Львівській області (61,0%), але більшість областей мають показник менший за 50%. З великих міст тут виділяється Львів, в цілому ж у міській мережі найбільш типові середні та малі міста. Процес концентрації міського населення в Західноукраїнському районі триває досить високими темпами, що також є характерною ознакою.

Економічні передумови. Район складається з кількох історико-географічних регіонів – Волині, Галичини, Поділля, Буковини, Закарпаття, – які в різні часи були частинами різних держав: Австро-Угорщини, Польщі, Росії, Румунії, Чехословаччини. Це стримувало внутрішньорегіональні інтеграційні процеси. З іншого боку, Галичина, яка була в складі Австро-Угорщини, отримала стимул до більш раннього розвитку капіталістичних відносин, ніж інші регіони України. Тут була збудована перша в Україні залізниця (Перемишль – Львів у 1861 р.), розвивалася гірничодобувна промисловість. Велику політичну, духовну, культурну й економічну роль в усі часи відігравав Львів, вплив якого відчувався не тільки в Галичині, але й в усій країні.

На галузеву структуру району впливає його економіко-географічне положення. Значна віддаленість від металургійної бази зумовила недоцільність розвитку тут металомітного машинобудування, а власних значних металургійних підприємств район не має через брак сировини. Водночас близькість до європейських країн сприяє становленню плідних кооперативних зв'язків на рівні підприємств і навіть галузей, особливо в машинобудуванні, хімічній промисловості. Здавна досить тісні зв'язки існували з країнами Східної Європи, а тепер відкрилися можливості для кооперування із західноєвропейськими країнами. Цьому сприяє також розвинена мережа транзитних шляхів (залізничних, автомобільних, трубопровідних), які з'єднують Україну з Заходом.

Територіально-галузева структура господарського комплексу. Питома вага Західноукраїнського району у валовому продукті країни становить 18,3%, це друге місце після Донецько-Придніпровського району. Галузева структура складається з паливно-енергетичного, машинобудівного, хімічного, лісовиробничого, агропромислового, рекреаційного комплексів, дуже розвинутої легкої промисловості. В народному господарстві поєднуються матеріаломіткі й енергоміткі (гірничо-хімічна, паливно-енергетична, лісохімічна й деревообробна, цукрова промисловості) галузі з нематеріаломіткими, працевіткими (точне машинобудування, легка промисловість). Промисловість здебільшого працює на власній сировині, але використовує й довізну (метали, газ, нафтопродукти, бавовна тощо). Взагалі,

галузева структура економіки району близька до структури Центральноукраїнського району, але тут значно більше розвинуті галузі, пов'язані з корисними копалинами: паливно-енергетична, гірничо-хімічна.

Паливно-енергетичний комплекс представлений Львівсько-Волинським вугільним басейном, родовищами нафти й газу у Передкарпатті. Вугілля використовується переважно на місцевих теплових електростанціях, головними з них є Бурштинська й Добротворська. Буре вугілля в невеликій кількості видобувається в Закарпатті. Поклади нафти й газу видобуваються вже давно, ще з минулого сторіччя, й вони здебільшого вичерпалися. Значна кількість цих енергоресурсів приходить до регіону з Росії. Хімія органічного синтезу Західноукраїнського району все більше орієнтується на довізну сировину. Газові родовища району входять у систему «Братерство», яка має вихід до сусідніх східноєвропейських країн.

Електроенергетична мережа, крім теплових електростанцій включає також Рівненську й Хмельницьку АЕС, гідроелектростанції в Закарпатті (Теребля-Ріцька) й на Дністрі (Дністровська ГЕС).

Машинобудівний комплекс складається з електронного й електротехнічного машинобудування, виробництва автомобілів, автокранів, сільськогосподарської техніки.

Електронне й електротехнічне машинобудування зосереджене у Львові (телевізори, кінескопи, радіоелектронна, медична апаратура), Луцьку (електроапаратура), Рівному (електротехніка), Хмельницькому (трансформаторні підстанції), Вінниці (радіотехнічна апаратура).

Транспортне машинобудування представлене автомобільними заводами у Львові та Луцьку. Сільгоспмашинобудування є поширеною галуззю; головні центри – Львів, Ковель, Вінниця (тракторні агрегати). Технологічне обладнання для різних галузей виробництва виготовляється в Хмельницьку, Івано-Франківську.

Хімічний комплекс – багатогалузевий. Гірничо-хімічна промисловість представлена видобутком калійних і кухонних солей, сірки. Основна хімія – виробництво кислот (Новий Роздол), калійних (Калуш, Стебник) і азотних (Рівне) добрив. Успішно розвивається хімія органічного синтезу. Насамперед це Сокаль (хімічні волокна), Калуш (поліетилен). Фармацевтична промисловість зосереджена у Львові.

Легка промисловість територіально дуже поширена й представлена багатьма центрами. Це – текстильна промисловість – Тернопіль (бавовняні тканини), Рівне (льняні тканини), Луцьк (шовк); трикотажна (Львів, Івано-Франківськ); взуттєва (Львів, Івано-Франківськ, Хмельницький, Виноградів, Чернівці); швацька (Львів, Чернівці, Хмельницький). На Західноукраїнський район припадає 23% трикотажу та 27% взуття, виготовленого в країні.

Агропромисловий комплекс характеризується значним обсягом валової продукції та галузевою різноманітністю; це район зернового господарства, найбільшого в країні виробництва цукрових буряків (43% до загальноукраїнського виробництва), льонарства, овочівництва, виробництва м'яса (27%), у Закарпатті вирощується виноград.

За природними умовами, район поділяється на кілька зон сільськогосподарської спеціалізації. Полісся спеціалізується на молочно-м'ясному скотарстві, льонарстві, картоплярстві. Передкарпатська зона представлена льонарством, цукровими буряками, скотарством м'ясо-молочного напрямку, свинарством. Гірська зона Карпат зайнята пасовиськами зі спеціалізацією на м'ясо-молочному скотарстві й вівчарстві.

Найбільшу територію займає лісостепова зона, яка спеціалізується на виробництві цукрових буряків, зернових культурах (пшениця, ячмінь), м'ясо-молочному скотарстві, свинарстві. Три області Поділля (Вінницька, Хмельницька і Тернопільська) виробляють 68% цукрових буряків району, 61% зерна, 42% овочів, 44% м'яса. Найбільш розвинений АПК у Вінницькій області. Закарпаття спеціалізується на виноградарстві, овочівництві, тютюнництві, м'ясо-молочному скотарстві, вівчарстві.

Харчова промисловість представлена, насамперед, виробництвом цукру. Цукрові заводи розташовані скрізь у лісостеповій зоні, але найбільше – у Вінницькій області. З інших галузей виділяється борошномельна, спиртова, овочеконсервна, м'ясна, молочна, сироварна.

Лісопромисловий комплекс – одна з найтипівіших ланок господарства Західноукраїнського району. Його підприємства розміщені в Карпатському регіоні та Поліссі. Найбільш цінну деревину дають Карпатські ліси. У Карпатах, Передкарпатті й Закарпатті зосереджені основні потужності деревообробної промисловості: Львів, Івано-Франківськ, Чернівці, Дрогобич, Свалява, Ужгород, Мукачеве. В Поліському регіоні головні центри – Рівне, Костопіль, Сарни, Ковель, Ківерці. Целюлозно-паперова промисловість розміщена в Понінці, Жидачеві, Рахові.

Промислові вузли. У районі сформовані вузли, які базуються на матеріало- й енергомісткому виробництві. Це – Червоноградський, Дрогобицько-Стебницький, Рівненський, Новороздольський, Калусько-Долинський вузли. Індустріальний профіль їх визначають вугільна, нафтова, газова, гірничо-хімічна, хімічна промисловості (як основна, так і хімія органічного синтезу), виробництво електроенергії. Особливістю цих вузлів є сильний техногенний вплив на навколишнє середовище.

До іншої групи належать Львівський, Луцький, Івано-Франківський вузли. Вони зорієнтовані на машинобудування, легку й харчову промисловість, деревообробку.

Основні проблеми удосконалення територіально-галузевої структури району. Проблемою найбільш загального характеру є помітна індустріальна відсталість більшості областей регіонів. Це виявляється в недостатньому поки ще розвиткові галузей «верхнього поверху», особливо складного машинобудування, верстатобудування. Виробництво валового продукту на душу населення тут менше, ніж у середньому на Україні. Найбільш відсталі в своєму розвитку області – Волинська, Рівненська, Хмельницька, Тернопільська, Закарпатська. Нижче середнього рівня розвиток Вінницької, Івано-Франківської, Чернівецької областей. Лише Львівська область має рівень вище середнього. Отже, потенційні можливості регіону далеко не вичерпані. При

активізації інвестиційної діяльності він може розвиватися за рахунок нових потужностей в машинобудуванні, тонкій хімії й інших працемістких виробництвах.

Надається додатковий імпульс формуванню й розвитку вузлів – Вінницького, Хмельницького, Тернопільського, Чернівецького.

Передкарпатський регіон, а також Рівненський промвузол знаходяться в зоні екологічної напруги, це проблема, яка мусить бути негайно вирішена за рахунок, зокрема, галузевого перепрофілювання. Активізації та розширенню підлягає приміська сільськогосподарська зона навколо обласних центрів і промвузлів, що збільшить виробництво овочів, молока, м'яса.

9.3. Донецько-Придніпровський економічний район

Складається з Донецької, Луганської, Дніпропетровської й Запорізької областей. Територія району – 112,3 тис. км² (18,6% території країни), населення – 13,6 млн чол. (26,9%). За кількістю населення він посідає перше місце серед макрорайонів України.

Донецько-Придніпровський район – індустріальне серце України. Його частка у виробництві промислової продукції країни становить майже 53%. На нього припадає майже 90% видобутку кам'яного вугілля, переважна частина видобутку залізної й 100% марганцевої руди, майже вся виплавка сталі, переважна більшість виплавки чавуну й виготовлення прокату. Район дає значну частину металомісткого устаткування, в першу чергу, металургійного й гірничошахтного; тут виробляють автомобілі, локомотиви, верстати. Важка промисловість визначає профіль економіки району.

Легка, харчова промисловості, сільське господарство перебувають у «затінку» важкої індустрії, але й вони дають значний внесок в економіку країни: район посідає перше місце за виробництвом трикотажу (34%), взуття (28%), зерна (22%), соняшника (44%), овочів (25%). Отже, район представлений всіма основними галузями виробництва досить вагомо. Донецько-Придніпровський район – лідер і за узагальнюючими показниками: за валовим продуктом (41%) і за основними фондами (понад 31%). У районі є потужний потенціал висококваліфікованих кадрів робітників, інженерів, науковців. Він має густу транспортну мережу. Попри різноманітний характер передумов і факторів формування багатогалузевої структури району, все ж таки слід підкреслити, що визначна роль у формуванні цієї структури належить природно-ресурсному потенціалу.

Природні передумови. Інтегральний природно-ресурсний потенціал району дуже великий: 36% загальноукраїнського показника. В його основі – вугілля, залізна й марганцева руди, кухонна сіль, ртуть, вогнетривкі глини й флюсові вапняки, цементна сировина. Не менш важливе значення мають агрокліматичні ресурси – родючі чорноземи, достатня кількість сонячного тепла. Поряд з цим району бракує зволоження, водних ресурсів, що вносить певні корективи в спеціалізацію і розміщення виробництва.

Не тільки загальноукраїнське, а й світове значення мають поклади вугілля, залізної та марганцевої руд. Основні запаси українського кам'яного вугілля зосереджені в Донбасі – в Донецькій, Луганській, а також Дніпропетровській (Західний Донбас) областях. Вугілля високої якості, але його собівартість також висока, бо видобувається воно вже давно, верхні шари вже великою мірою вичерпані, шахти досить заглиблені. До того ж обладнання дуже застаріло. Залізні руди характеризуються великими запасами й високою якістю: вміст заліза в криворізькій руді сягає 65%.

Якісною рудою відрізняється й Білозірське родовище. Поклади марганцевих руд зосереджені в Нікопольському та Токмацькому родовищах. Залізна й марганцева руди – неабиякий за вартістю експортний товар України.

Кухонна сіль (Слов'янськ, Артемівськ) також відрізняється як великими покладами, так і високою якістю.

Наявність високих запасів коксівного вугілля, залізної й марганцевої руд, вогнетривких глин, – до того ж зосереджених на компактній території, – сприяла розвитку потужної чорної металургії. Донецько-Придніпровський металургійний район один з найбільших у світі; він виробляє металу значно більше, ніж українська економіка має в ньому потреби. Вугілля, а також кухонна сіль є сировиною для хімічної промисловості.

Гідроресурси району обмежені. На Дніпрі збудовані Дніпрогес, Каховська й Дніпродзержинська ГЕС.

Чорноземи й переважно рівнинна поверхня території сприяють розвитку сільського господарства, особливо зернового виробництва, й на його основі – багатогалузевої харчової промисловості.

Надмірна територіальна концентрація виробництва, переважання матеріаломістких й енергомістких виробництв створили в регіоні дуже напружену екологічну ситуацію.

Демографічні передумови. Щільність населення становить тут 121 чол./км², що значно вище середнього показника в Україні. Переважна більшість населення живе у містах, ступінь урбанізації тут найвищий; питома вага міського населення сягає 90%.

У районі сформувалися агломерації – Донецько-Макіївська, Горлівсько-Єнакіївська, Дніпропетровсько-Дніпродзержинська, що характеризуються дуже високою територіальною концентрацією населення.

Район має великий контингент трудових ресурсів; частка населення в працездатному віці становить 56,3%, що трохи вище пересічного показника в Україні. Переважна більшість трудових ресурсів зайнята в промисловості.

Демографічна ситуація в Донецько-Придніпровському районі несприятлива. Всі області мають від'ємне значення коефіцієнта природного приросту населення.

Економічні передумови. Степове Подніпров'я було заселене українцями ще з часів Київської Русі. Велике історичне значення мало існування на території району Запорізької Січі. Тривалий час регіон мав суто сільськогосподарську спеціалізацію. З XVIII ст. тут розвивається видобувна промисловість; цей процес різко прискорюється з середини XIX ст., коли

почала формуватися потужна металургійна промисловість. Капіталістичні відносини в промисловості розвивалися тут прискореними темпами, що, поряд з іншими факторами, перетворило регіон на одну з найбільших металургійних баз світу. В ХХ ст., особливо в роки індустріалізації, здійснюється небачена за масштабом концентрація металомістких, енергомістких видів виробництва. Цей процес посилюється у другій світовій війні через створення потужностей військово-промислового комплексу, на який працювали металургійна, хімічна промисловість, машинобудування, енергетика.

Природні та історико-економічні передумови сприяли створенню в районі територіально-виробничого комплексу класичного типу: тут діють послідовні й паралельні зв'язки між галузями й об'єктами виробництва; широко запроваджено кооперування й комбінування; чітко виділяються «поверхи» в галузевій структурі комплексу. Нижній поверх складає видобувна промисловість; далі йде металургія, енергетика; ще вище – машинобудування, хімічна промисловість (зокрема коксохімія). Район вкрито густою мережею залізниць та автомобільних шляхів, його перетинає Дніпро, що сприяє зміцненню виробничих й інших економічних зв'язків між галузевими й просторовими елементами комплексу.

Хоча виробничий потенціал району дуже потужний, він базується переважно на застарілих, зношених фондах. Галузева структура промисловості, з переважанням матеріаломістких виробництв, характеризується певною консервативністю, відсталістю порівняно з розвинутими країнами Європи (Німеччина, Велика Британія), для котрих фаза металомісткого машинобудування вже позаду.

Територіально-галузева структура господарського комплексу. Економічне обличчя району сформувала важка індустрія, насамперед, гірничодобувна, паливно-енергетична, металургійна галузі, основна хімія, металомістке машинобудування. Разом з цим, значний внесок в українську економіку роблять галузі агропромислового комплексу. Складне, точне машинобудування призначалося передусім для обслуговування військово-промислового комплексу.

Паливно-енергетичний комплекс здійснює величезний вплив на рівень, структуру й розміщення промисловості, транспорту й інших галузей. Завдяки покладам вугілля й гідроенергетичним ресурсам саме у цьому районі вперше в Україні почали зосереджуватися енергомісткі види виробництва – кольорова металургія, органічний синтез та деякі інші. Донецький басейн містить майже всі види кам'яного вугілля – від антрацитів до коксівних. Основні поклади зосереджені в північній частині Донецької й південній частині Луганської областей, а також на сході Дніпропетровської.

Балансові запаси кам'яного вугілля Донбасу становлять 49 млрд т. Вугілля залягає порівняно глибоко, тому його видобувають підземним способом, що підвищує його собівартість. За запасами й видобутком коксівного вугілля Донбас має світове значення.

Основу електроенергетики становлять потужні теплові станції – Вуглегірська, Слов'янська, Луганська, Курахівська, Старобешівська,

Штерівська, Зуївська, Криворізька, Придніпровська тощо. Певне значення мають гідроелектростанції Дніпровського каскаду, особливо Дніпрогес-1 і Дніпрогес-2.

Металургійний комплекс складається з галузей чорної та кольорової металургії. Чорна металургія є провідною галуззю й утворює основу індустріального комплексу Донецько-Придніпровського району. Сучасна чорна металургія району включає в собі практично все металургійне виробництво – від видобутку й збагачення залізних і марганцевих руд, виробництва коксу, вогнетривів до виплавки чавуну, сталі, виготовлення прокату, труб, феросплавів, металевих виробів. Чорна металургія району є головною ланкою, що зв'язує хімічний, енергетичний, машинобудівний, транспортний комплекси в єдину систему. Серед металургійних районів світу є мало, де на такій невеликій відстані були б розташовані ресурси залізної, марганцевої руд, коксівного вугілля.

Територіально-галузевий комплекс чорної металургії поділяється на три групи підприємств – Донецьку, Придніпровську й Приазовську. З них Донецька орієнтується на вугілля. Тут зосереджені найстаріші заводи, бо за колишньої технології на виробництво тонни чавуну йшло більше коксівного вугілля, ніж залізної руди. До цієї групи входять металургійні центри: Донецьк, Макіївка, Харцизьк, Єнакієве, Краматорськ, Алчевськ, Стаханов.

В Придніпровську групу входять центри Дніпропетровської та Запорізької областей – Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Дніпродзержинськ, Запоріжжя, Нікополь, Новомосковськ, що орієнтуються на місцеві залізні й марганцеві руди; неабияке значення має водопостачання з Дніпра. Криворізький металургійний комбінат є одним з найпотужніших у світі.

В Запоріжжі на основі дешевої електроенергії діє завод феросплавів. Придніпровський мезорайон – лідер металургійної промисловості України.

Приазовська група підприємств зосереджена в Маріуполі. Тут металургія базується як на криворізькій, так і на керченській залізній руді, а коксівне вугілля довозиться з Донбасу.

Машинобудівний комплекс за вартістю валової продукції, за часткою промислово-виробничих фондів і за чисельністю робітників посідає перше місце в структурі економіки Донецько-Придніпровського району. Тут виробляється найбільше машин і устаткування серед районів України.

Вдале сполучення економічних умов сприяло формуванню складної й багатогалузевої структури машинобудівного комплексу. Основні фактори, що визначають його характер, такі: наявність масового виробництва металу; забезпеченість трудовими ресурсами; місткий ринок машин; розвинута науково-технічна база машинобудування.

Асортимент продукції машинобудування району надзвичайно великий. Тут виробляється металургійне, гірничорудне, шахтне, хімічне устаткування, магістральні тепловози, верстати, сільгоспмашини, автомобілі, технологічне обладнання для різних галузей промисловості. В галузевій структурі машинобудування виділяються такі групи: важке машинобудування; транспортне машинобудування й приладобудування.

Важке машинобудування визначається великим споживанням металу й відносно малою працемісткістю. Тому виробництво металургійного, гірничошахтного устаткування, важких верстатів зосереджено у великих металургійних центрах, які водночас є й найбільшими споживачами такої продукції, – в Донецьку (гірничошахтне й гірничорудне устаткування), Луганську (обладнання для вугільної промисловості), Кривому Розі (гірниче устаткування), Дніпропетровську й Краматорську (металургійне обладнання), Горлівці (вугільні комбайни), Маріуполі.

Транспортне машинобудування представлено автомобільним виробництвом (Запоріжжя), локомотивобудуванням (Луганськ).

Випуск тролейбусів налагоджено в Дніпропетровську. В Маріуполі виготовляються залізничні цистерни, у Мелітополі – мотори.

Верстатобудування зосереджено переважно в найбільших містах – Донецьку, Дніпропетровську, але є воно також в інших містах, зокрема в Краматорську.

Хімічний комплекс Донецько-Придніпровського району характеризується багатогалузевістю. Він працює переважно на місцевій сировині (коксохімія, содова промисловість), а також і на довізній (азотні добрива з природного газу, фосфорні добрива). Каркас основної хімії утворюють виробництва мінеральних добрив, сірчаноокислотна промисловість, виробництво соди. Основу хімічної промисловості в районі становить коксохімія, яка пов'язана з металургією. Азотні добрива виробляються в Горлівці, Сіверськодоонецьку. Центром виробництва фосфорних добрив є Костянтинівка й Маріуполь (переробка фосфатшлаків). Содова промисловість працює на великих покладах кухонної солі Слов'янського й Артемівського родовищ. Найбільші центри содової промисловості – Слов'янськ, Лисичанськ.

Хімія органічного синтезу представлена виробництвом пластмас (Донецьк, Горлівка, Сіверськодоонецьк, Запоріжжя, Дніпропетровськ). Крім того, тут розміщені підприємства гумових виробів (Лисичанськ), шин (Дніпропетровськ).

Важливе значення має виробництво фарб; найбільшим центром є Рубіжне. Лакофарбовий завод міститься в Дніпропетровську.

Агропромисловий комплекс району характеризується однорідністю територіальної спеціалізації. Це пояснюється тим, що вся територія району практично розташована в одній природній зоні – степовій. Головні галузі спеціалізації сільського господарства – зерно (пшениця, ячмінь, кукурудза), соняшник, м'ясо-молочне скотарство, свинарство, птахівництво. Донецько-Придніпровський район – основна зернова й олійницька база України. Вирощуються також коноплі, на півночі Дніпропетровської області – цукровий буряк. Навколо міських агломерацій розвинуто господарство приміського типу: молочно-м'ясне скотарство, свинарство, птахівництво, виробництво овочів та плодів. Найбільше цей тип спеціалізації розвинуто в Донбасі, де він утворює досить велике за територією суцільне пасмо.

Харчова промисловість району представлена масложировою, олійною, м'ясною, молочною, борошномельною, соляною промисловостями. В

Артемівську діє завод шампанських вин; для їх визрівання використовуються відпрацьовані соляні штольні, які мають незмінну температуру протягом року.

Легка промисловість врівноважує структуру зайнятості трудових ресурсів у регіоні. Галузі важкої промисловості, які домінують, використовують чоловічі робочі руки; текстильне ж, швацьке, шкіряно-взуттєве, трикотажне виробництва дають змогу реалізувати жіночу працю, хоч перекис у структурі зайнятості все ж таки залишається. Підприємства легкої промисловості зосереджені переважно в Донбасі. Текстильне виробництво представлено Донецьким бавовняним комбінатом, Луганською фабрикою тонкого сукна, прядильною фабрикою в Макіївці. Трикотажні фабрики діють в Донецьку, Луганську, Дніпропетровську, Шахтарську. Взуттєві підприємства є в Луганську, Донецьку, Макіївці.

Транспортний комплекс є важливою галуззю спеціалізації району. За обсягом перевезень вантажів Донецько-Придніпровський район посідає перше місце в Україні. Тут найщільніша мережа шляхів сполучення. Найбільше значення мають залізниці, які перевозять масові вантажі: вугілля, руду, метали, добрива, зерно, насіння соняшника тощо.

Великою інтенсивністю перевезень відзначається залізниця Донецьк – Дніпропетровськ – Кривий Ріг, яка діє за маятниковим принципом: на захід йде вугілля, на схід – руда. У вантажообігу на першому місці – вугілля, кокс. У межах Донецької залізниці сформувалися два залізничних вузли, які спеціалізуються на відправленні вугілля – Донецький і Попаснянсько-Довжанський.

Автомобільний транспорт відіграє важливу роль у внутрішніх перевезеннях малогабаритних вантажів. Автошляхова мережа району відрізняється високою густотою. Найважливіші шляхи: Донецьк – Дніпропетровськ, Донецьк – Харків, Луганськ – Ростов-на-Дону, Харків – Дніпропетровськ, Харків – Запоріжжя – Сімферополь, Одеса – Мелітополь – Маріуполь – Ростов-на-Дону.

Дніпропетровський водний шлях забезпечує зв'язки між портами сусідніх регіонів. У межах Донецько-Придніпровського району найважливіші порти: Дніпропетровськ, Запоріжжя, Нікополь. Головні вантажі, що йдуть по Дніпру, – вугілля, залізна руда, мінерально-будівельні матеріали.

Важливе значення має трубопровідний транспорт. Він забезпечує район нафтою, нафтопродуктами, газом, що надходять з інших регіонів, переважно з-за кордону. Транзитом через Донецько-Придніпровський район проходять газопровід «Союз» й аміакопровід Тольятті – Одеса. Із Ставрополя й Шебелинки в район надходить газ. На цій сировині працює хімічна промисловість Донбасу й Придніпров'я.

Регіональні промислово-економічні вузли. В Донецько-Придніпровському районі зосереджена найбільша кількість вузлів, які базуються на матеріаломісткому, енергомісткому, екологічно небезпечному виробництві. Це – Донецько-Макіївський, Горлівсько-Єнакіївський, Торезо-Сніжнянський, Слов'янсько-Краматорський, Селідово-Курахівський, Новотроїцько-Докучаївський, Алчевсько-Стаханівський, Свердловсько-

Ровенківський, Краснолуцько-Антрацитівський, Криворізький, Дніпропетровсько-Дніпродзержинський, Нікопольський, Запорізький. Основою формування цих вузлів є вугільна й залізорудна промисловість, важке машинобудування. Надзвичайно щільна територіальна концентрація таких промислових вузлів призводить до величезної екологічної напруги.

Проблеми територіально-галузевого вдосконалення економіки району. Надмірне перевантаження в структурі економіки галузей важкої індустрії привело до серйозних соціально-економічних диспропорцій.

Район має застарілу структуру промисловості, яка вже не відповідає вимогам науково-технічного прогресу. Переважає металомістке машинобудування, недостатня частка працемісткого, особливо електронного, верстатобудування, приладобудування.

У вугільній промисловості Донецького басейну застаріли основні фонди, погіршилися гірничо-геологічні умови. Собівартість вугілля зростає, рентабельність знижується; тому нерентабельні шахти доцільно вивести з експлуатації.

Металургійна промисловість, яка дає значний внесок в експортний потенціал країни, характеризується технологічною відсталістю.

У виробництві сталі переважає мартенівський спосіб, частка електроплавильного – лише 10%. Мало виготовляється спеціальних сортів сталі. Подальший розвиток чорної і кольорової металургії стримується через брак енергоносіїв і води, особливо в Донбасі. Можливості для екстенсивного розвитку металургії вичерпано; належить її докорінно модернізувати.

Дефіцит енергоресурсів зумовлює потребу енергозберігаючих технологій. Екологічна проблема має розв'язуватися за рахунок часткової територіальної деконцентрації виробництва й технологічної перебудови промисловості.

9.4. Північно-Східний економічний район

До складу району входять Харківська, Полтавська й Сумська області. За територією – 84 тис. км² (13,9% території України) та кількістю населення – 6,1 млн чол. (12,1%) Північно-Східний район найменший. Проте його роль в економічному потенціалі держави досить велика. Він характеризується, насамперед, потужним і галузево-різноманітним машинобудуванням: від важкого до електронного й авіаційного. Він має розвинутий агропромисловий комплекс; за виробництвом цукрового буряка (23,5% обсягу в країні) й соняшника (17,4%) район посідає третє місце. У галузевій структурі виділяються також легка, хімічна промисловість, енергетика, видобуток корисних копалин.

Районотвірним фактором є дуже розвинута транспортна мережа з магістралями загальнодержавного й міжнародного значення – залізницями, автошляхами, трубопроводами, авіалініями.

Велику організуючу роль відіграє Харків з його потужним науково-технічним потенціалом, що представлений низкою вузів, науково-дослідних установ, лабораторій, культурних закладів.

Природні передумови. Північно-Східний район має сприятливі агрокліматичні умови, запаси цінних корисних копалин. Але природно-ресурсний потенціал не визначає господарський комплекс району; його частка в загальноукраїнському потенціалі становить лише 10,5%, тобто менше, ніж частка території.

Природні ресурси представлені, насамперед, корисними копалинами, особливо паливними. В межах району проходить Дніпровсько-Донецька тектонічна западина з покладами нафти й газу. На сьогоднішній час це основна нафтогазова база України.

Найбільші нафтові родовища – Глинсько-Розбишівське, Більське, Зачепилівське, Качанівське, Рибальське. За браком нафти ці родовища дещо пом'якшують сировинну проблему України.

Газові родовища зосереджені в Харківській області. Це, насамперед, славетне Шебелинське родовище, а також поклади в Єфремівці, Кегичівці, в Полтавській області – Солохівське, Яблунівське. Інша група корисних копалин представлена залізними рудами Кременчуцького родовища, на основі якого працює Полтавський збагачувальний комбінат.

Значна територія району вкрита родючими ґрунтами – чорноземами типовими; особливо широкі їхні пасма в Полтавській і Харківській областях. У Сумській області, поряд з чорноземами, є сірі лісові ґрунти. Взагалі агрокліматичні умови Північно-Східного району сприятливі для багатогалузевого сільського господарства.

Демографічні передумови. Район характеризується складною демографічною ситуацією. Показники природного руху тут найгірші в Україні (за винятком Чернігівської області, яка, до речі, межує з районом). Природний приріст скрізь від'ємний.

Північно-Східний район виділяється посиленою міграцією, населення у великих містах поступово зменшується за рахунок від'ємного природного приросту. Великі міста, особливо Харків, характеризуються інтенсивною маятниковою міграцією.

Трудові ресурси району мають досить високу кваліфікацію й рівень освіти; це стосується, насамперед, ресурсів Харківської агломерації, Полтави, Сум, де зосереджені складні, наукомісткі види виробництва. Зменшення контингенту трудових ресурсів перешкоджає розширенню працевітких виробництв, на яких район до цього часу в значній мірі спеціалізувався. Швидкий відтік сільського населення в міста не супроводиться адекватним підвищенням продуктивності праці в сільському господарстві, що також створює гостру проблему.

Економічні передумови. Північно-Східний район розташований на історичній території, яка називалася Слобідською Україною. Сюди переселялися українські й російські селяни, які тікали від феодального гніту й засновували тут слободи.

Географічне положення району створило передумови для формування економічних зв'язків з Росією, більш міцних, ніж це характерно для інших регіонів України. Таке положення посилювалося розміщенням району на

перетині напрямків масових перевезень вантажів між двома індустріальними велетнями: Донецько-Придніпровським районом України й Центральним районом Росії. Безпосередня близькість Північного Сходу до української металургійної бази сприяла розвитку тут важкого, металомісткого машинобудування.

У 1919–1934 роках Харків був столицею України. Тут зосереджувалися кваліфіковані кадри, інтелектуальний, науковий потенціал. Розміщувалося виробництво складних машин і обладнання, для якого Харків був своєрідним полігоном. Ця роль колишньої столиці значною мірою збереглася, Харків і нині, поряд з Києвом, уособлює науково-технічний прогрес у країні. Наявність кваліфікованих кадрів в обласних містах сприяла розвитку працемістких виробництв у промисловості.

Потреби промислового комплексу викликали необхідність розміщення сільськогосподарського машинобудування, виробництва тракторів, обладнання для харчової промисловості.

Близькість металургійної бази, кваліфіковані трудові ресурси й потреби транспорту – все це сприяло розвитку тут транспортного машинобудування.

Територіально-галузева структура економіки. Північно-Східний район дає 13,7% валового внутрішнього продукту, зосереджує 12,7% основних фондів. Його частка в обсязі валової сільськогосподарської продукції становить 14,6%. Провідною галуззю економіки Північно-Східного району є машинобудування, де працює 61% промислово-виробничого персоналу. До важливих галузей належить також сільське господарство, харчова промисловість, транспортний комплекс.

Машинобудування району представлено як металомісткими, так і працемісткими галузями: енергетичне, електротехнічне, гірничошахтне, будівельно-шляхове, підйомно-транспортне, тепловозобудування. Енергетичне машинобудування зосереджене в Харкові, де діє завод з виготовлення турбін – один з найбільших в Європі – і завод важких електромашин. Електротехнічне машинобудування розміщено у Полтаві, Конотопі. Будівельно-шляхові машини випускаються в Кременчуці.

Тракторобудування й локомотивобудування зосереджене в Харкові, виготовлення вантажних залізничних вагонів – в Кременчуці, вантажних автомобілів – в Кременчуці («КрАЗ»).

Працемісткі види машинобудування зосереджені переважно в Харкові: верстатобудування, електроніка, виготовлення приладів, інструментів; тут же міститься один з найбільших в Європі авіазавод. У Сумах працює завод електронних мікроскопів. Верстатобудування, крім Харкова, є також в інших центрах – Лубнах, Сумах, Чугуєві.

Агропромисловий комплекс посідає друге місце в районі за часткою у валовій продукції. Він представлений, в першу чергу, виробництвом цукру, зерна, соняшника й олії, м'яса, молока.

Найбільші цукрові заводи діють у Лохвиці, Сумах (рафінадний завод), Куп'янську. Найпотужніші м'ясокомбінати – в Полтаві, Харкові, Сумах, Охтирці.

Легка промисловість представлена переважно трикотажною, швацькою та взуттєвою галузями. Найбільші центри – Харків, Полтава, Суми, Лубни, Лебедин.

Паливно-енергетичний комплекс базується як на місцевій сировині – видобуток і переробка нафти, газ, – так і на довізному з Донбасу вугіллі, а також поставках нафти й газу з-за кордону. В електроенергетиці переважають теплові електростанції, з них найбільша – Зміївська. Та й взагалі, енергомісткі види виробництва для Північно-Східного району не типові.

Хімічна промисловість характеризується перевагою нематеріаломістких виробництв. Виняток становить завод фосфатних добрив у Сумах. Для цієї галузі в Північно-Східному районі властивий «тонкий» профіль. Це виготовлення фото- і кіноплівки (Шостка), гумових виробів (Суми), фармацевтична промисловість (Харків), виробництво пластмас, лаків, фарб.

Транспортний комплекс відзначається густою мережею залізничних, автомобільних і трубопровідних шляхів. Через територію району проходять міжнародні транзитні магістралі: Москва – Харків – Ростов-на-Дону, Москва – Харків – Сімферополь, а також важливі шляхи республіканського значення (Одеса – Харків, Київ – Харків та інші).

Харків є найбільшим залізничним вузлом України, в ньому перетинаються найважливіші залізничні й автомобільні магістралі країни.

Трубопровідна мережа включає магістралі міжнародні (газопроводи «Союз», Шебелинка – Москва, Ставрополь – Донбас – Москва, нафтопровід Самара – Кременчук) і внутрішньодержавні, які віялом відходять від Шебелинки – великого газорозподільного вузла. Значним транспортним вузлом є Кременчук, де сходяться залізничні, автомобільні й водні шляхи.

Регіональні промислово-економічні вузли. У районі сформувалися два великі вузли – Харківський і Кременчуцький. Перший з них спеціалізується на багатогалузевому машинобудуванні, хімічній, легкій, харчовій промисловості. Тут випускаються турбіни для теплових і гідравлічних станцій, електродвигуни, екскаватори, обладнання для тепловозів, літаки, верстати, електронна техніка, прилади, велосипеди, поліграфічне обладнання та багато іншого устаткування. Хімічна промисловість виробляє пластмаси, лаки, фарби, ліки. Розвинена швацька й трикотажна промисловість.

Треба відзначити, що територіальна концентрація виробництва в Харківському вузлі надмірна й можливості для екстенсивного його розвитку вичерпані.

Кременчуцький вузол спеціалізується на матеріаломісткому виробництві. Це – видобуток залізної руди, вагонобудування, виробництво вантажних автомобілів і машин для шляхового будівництва, нафтопереробка й нафтохімія. Поряд з цим тут діють трикотажна, взуттєва фабрики, м'ясокомбінат.

Проблеми територіально-галузевого удосконалення економіки району. Ресурси району обмежені, а тому треба істотно підвищувати продуктивність праці. За рахунок великих капіталовкладень слід модернізувати основні фонди промисловості, завершити індустріалізацію сільського господарства на новій основі.

Необхідна територіальна деконцентрація виробництва, особливо в Харківському і Кременчуцькому вузлах, економічна активізація малих і середніх міст, зокрема на Сумщині. У структурі машинобудування наукомістким видам треба надати пріоритет.

9.5. Причорноморський (Південний) економічний район

Район складається з Автономної Республіки Крим, Одеської, Миколаївської та Херсонської областей. Площа району – 113,4 тис. км² (18,8% загальноукраїнської території), населення – 7,7 млн чол. (15,2%). За основними економічними показниками (валовий внутрішній продукт, основні фонди, інтегральний природно-ресурсний потенціал, валова продукція сільського господарства) Причорноморський район посідає четверте місце в Україні, але його питома вага поступово зростає.

Специфіка економіко-географічного положення, сприятливі кліматичні умови, наявність кваліфікованих трудових ресурсів – усе це вплинуло на формування територіально-господарського комплексу з розвинутою промисловістю, багатогалузевим транспортом, рекреаційним і агропромисловим комплексами. Економіка району базується на машинобудуванні (насамперед, на суднобудуванні й судноремонті, сільгоспмашинобудуванні, верстатобудуванні), харчовій, легкій промисловості, зерновому господарстві, виноградарстві, курортному господарстві, морському транспорті.

Природні передумови формування народногосподарського комплексу. Взагалі інтегральний природно-ресурсний потенціал Причорноморського району не високий – лише 15,6% загальноукраїнського; це пояснюється відносною бідністю корисними копалинами. Але є два фактори, які цілком компенсують дефіцит мінеральних ресурсів: це – теплий клімат і море.

Перший – сприяв формуванню потужного агропромислового комплексу й унікального для України рекреаційного комплексу з південною специфікою. Вихід до моря, крім рекреаційного значення, має велике економічне: завдяки цьому в районі сформувалися припортові комплекси, які працюють як на українській сировині (зерно, цукор, риба – переробляються й вивозяться в інші регіони країни й за кордон), так і на довізній з інших країн (аміак, суперфосфорна кислота, чай, значною мірою тютюн, нафта, бавовна, джут). Завдяки морю однією з провідних галузей стало суднобудування.

Корисних копалин небагато, але значення деяких з них набуває загальноукраїнського характеру. Це керченська залізна руда, солі кримських озер і Сиваша, газ, мармур, лікувальні грязі лиманів, мінеральні джерела.

Порівняно з іншими районами, Причорномор'я найгірше забезпечене енергетичними ресурсами, що не лише стримує енергомісткі виробництва, а й негативно впливає на розвиток господарства.

Демографічні передумови. Щільність населення району – 68 чол./км², що нижче за середньоукраїнський показник. Найнижча вона в Херсонській

області (44 чол./км²). Демографічна ситуація в районі складна. Коефіцієнти природного приросту населення скрізь від'ємні.

Характерною рисою розселення населення Причорноморського району є те, що його найбільші міста – Одеса, Миколаїв, Херсон, Севастополь, Керч – розташовані вздовж морських берегів; у внутрішньому просторі переважають малі й середні міста (за винятком Сімферополя). Це негативно впливає на розвиток «гінтерланду», який не має сильних організуючих центрів.

Економічні передумови. До середини ХІХ ст. Причорномор'я розвивалося лише як сільськогосподарський регіон. Але з будівництвом залізниць (Одеса – Кременчук – Харків, Харків – Сімферополь, Одеса – Київ) структура господарства почала швидко ускладнюватися. Різко виросли обсяги експорту пшениці; згодом у портових містах (Одеса, Миколаїв, Генічеськ) виникло велике борошномельне виробництво з орієнтацією на експорт. На зовнішній ринок працював і Одеський цукрорафінадний завод. На імпортній сировині діяли джутова, тютюнові, часрозважувальні фабрики й суперфосфатний завод в Одесі. Наприкінці ХІХ ст. виникло суднобудування в Миколаєві. Потреби сільського господарства сприяли розвитку сільськогосподарського машинобудування, зокрема виробництву плугів в Одесі. Власну сировину використовують численні овочеконсервні (Одеса, Херсон, Ізмаїл, Сімферополь) заводи.

У першій половині ХХ ст. в районі виникає верстатобудування; в повоєнні роки – електротехнічне, електронне машинобудування, розширюються потужності хімічної промисловості.

Перехід до ринкової економіки відкриває перед районом нові можливості для розвитку, особливо на шляху зміцнення економічних зв'язків з країнами Середземномор'я, Близького Сходу, басейну Індійського океану, Далекого Сходу, Латинської Америки. Через Дунайську транспортну систему район має безпосередній вихід до Східної та Центральної Європи.

Територіально-галузева структура економіки. Питома вага Причорноморського району у валовому внутрішньому продукті України становить 10%, в обсязі сільськогосподарської продукції – 16%. Значно вища його частка у виробництві зерна (20%), соняшника (23%), овочів (24%). На півдні України вирощують переважну частину винограду. Район лідирує у виробництві кукурудзозбиральних комбайнів, плугів, джутових тканин, суднобудуванні, рибальстві, виробництві рибних консервів.

Промисловість має провідне значення в районі. Вона виробляє 70% сукупного суспільного продукту регіону. При цьому на видобувні галузі припадає лише 4% промислового виробництва.

У структурі агропромислового комплексу найбільшу питому вагу має багатогалузева харчова промисловість.

Провідна роль у промисловому виробництві належить машинобудівному комплексу, який охоплює такі галузі спеціалізації: суднобудування й ремонт, сільськогосподарське машинобудування, верстатобудування, обладнання для харчової промисловості, електронне й електротехнічне машинобудування й приладобудування.

Підприємства суднобудування й судноремонту є у всіх областях району. Тут виготовляється переважна частина морських і річкових суден України. В Одесі розміщені два судноремонтних заводи, по одному – в Севастополі, Херсоні, Керчі, Іллічівську й Ізмаїлі. Найбільші центри суднобудування – Миколаїв і Херсон.

Сільськогосподарське машинобудування посідає важливе місце в економіці району. Підприємства цієї галузі є в усіх великих містах району, але й найбільші центри – Херсон (кукурудзозбиральні комбайни), Одеса (тракторні плуги), Джанкой (тракторні причепа).

Верстатобудування також є спеціалізуючою галуззю району. Тут вперше в Україні організовано виробництво радіально-свердлильних верстатів. Найбільшим центром верстатобудування є Одеса, де зосереджено майже все їх виробництво (універсальні й координаторозточні верстати, верстати з програмним управлінням, ковальсько-пресове обладнання та інші). Концентрація верстатобудівних підприємств в Одесі пояснюється наявністю тут значного контингенту кваліфікованих робітників та мережі науково-дослідних установ та лабораторій.

Поряд з розвитком основних галузей машинобудування в районі виник ряд нових: енергетичне й електротехнічне обладнання в Первомайську, Бориславі, Новій Каховці.

В Сімферополі й Одесі виготовляється електроніка (телевізори, електронно-обчислювальна техніка). Обладнання для різних галузей виробництва зосереджено переважно в Одесі (завод «Автогенмаш», «Продмаш», «Холодмаш», «Будгідравліка» тощо).

Другою за значенням спеціалізуючою галуззю промисловості Причорноморського району є харчова, яка входить до складу агропромислового комплексу. Вона посідає перше місце за вартістю валової продукції Півдня. Провідна роль належить рибній, виноробній, плодово-овочеконсервній, м'ясній, борошномельно-круп'яній, олійній, тютюновій і ефіроолійній галузям. На території району діють 14 плодово-овочевих консервних заводи і велика кількість цехів та малих підприємств. Консервна промисловість здобула широкого розвитку майже на всій території району, але особливо в Одесі, Ізмаїлі, Херсоні, Сімферополі. Рибопереробна промисловість сконцентрована в Керчі, Очакові, Іллічівську, Білгороді-Дністровському.

Виноробна промисловість представлена великими заводами шампанських і марочних вин, коньячними заводами, які зосереджені переважно в Автономній Республіці Крим і в Одеській області. Продукція консервної та виноробної промисловості йде далеко за межі району, вона реалізується не тільки в Україні, але й експортується в інші країни.

Хімічний комплекс розвинуто поки що недостатньо. Поряд зі старими галузями, які розмістилися в Одесі (виробництво фосфатних добрив, лаків і фарб) в повоєнні часи, виникли нові. Це Сивашський комплекс, що заснований на переробці ропи (Красноперекопськ), припортовий хімічний комплекс в Південному поблизу Одеси (мінеральні добрива), хімічний комплекс в Саках.

Легка промисловість є третьою за обсягом виробництва після машинобудування й харчової промисловості. Але виробництво її продукції як в абсолютному вимірі, так і на душу населення тут нижче, ніж в інших регіонах. Провідна роль у легкій промисловості району належить текстильній галузі, а саме – виробництву бавовняних тканин. Херсонський бавовняний комбінат – найбільше підприємство цієї галузі в Україні. Сукно виробляється в Одеській області. Розвинуто також виробництво трикотажної, швацької й шкіряно-взуттєвої галузей. Трикотажні підприємства Півдня постачають трикотажне полотно для фабрик Донецько-Придніпровського району.

Сприятливі природні й економічні умови впливають на розвиток багатогалузевого сільського господарства. Район майже цілком розміщений в степовій зоні, за винятком Південного узбережжя та гірської частини Криму. В загальноукраїнському розподілі праці Причорноморський район виділяється виробництвом зерна, м'яса, овочів, соняшника, винограду, вовни. В загальній площі території сільгоспугіддя займають 89%. Під оранкою зайнято 82% угідь, тобто ступінь сільськогосподарської освоєності земель тут дуже високий. Отже, розширення сільськогосподарського виробництва тут можливе лише шляхом його інтенсифікації.

На зернові культури (озима пшениця, ячмінь, кукурудза) припадає 50% посівних площ. На зрошуваних землях вирощують рис (Херсонська область, Крим). Серед технічних культур переважають соняшник та ефіроолійні культури.

Тваринництво має м'ясо-молочний напрям. Досить розвинуто свинарство, птахівництво й вівчарство. За виробництвом вовни Причорноморський район посідає перше місце в Україні.

Транспортний комплекс. Вигідне географічне положення, специфіка територіальної організації господарства, природні умови сприяли розвиткові в районі морського, залізничного, автомобільного, річкового й трубопровідного видів транспорту, хоч густина сухопутних шляхів тут нижча ніж в цілому на Україні.

Найбільше значення – не тільки регіональне, але й загальноукраїнське – має морський транспорт: Азово-Чорноморське і Дунайське пароплавства. На морському узбережжі й на Дунаї розташовано 12 основних торгових портів, з яких найбільші – Іллічівськ, Одеса, Південний, Керч, Миколаїв. Велике значення має річковий транспорт Дніпра, Дунаю, Південного Бугу й Дністра.

Рекреаційний комплекс Причорномор'я є районотвірним елементом, галуззю спеціалізації. Він представлений переважно закладами лікування, відпочинку, туризму. Його розвиткові сприяють природні умови (тривалість сонячного сяйва, теплий клімат, морське узбережжя, мальовничі ландшафти Криму) та наявність природних ресурсів (лікувальні грязі й ропа лиманів, мінеральні джерела). Для курортного господарства умови є майже скрізь у Причорномор'ї, але найбільше виділяються два райони: Кримський і Одеський. Перший район базується на унікальному субтропічному кліматі, мальовничих гірських ландшафтах, морських пляжах, лікувальних грязях. В Одеському

регіоні перше місце займають морські пляжі й бальнеологічні ресурси (лікувальні грязі, мінеральні джерела типу «Куяльник»).

Промислово-економічні вузли. В районі сформувалися вузли з багатогалузевою структурою виробництва при вирішальній ролі машинобудування й металообробки. Це Одеський, Миколаївський, Херсонський вузли. У кожному з них розвинута легка й харчова промисловість, портове господарство.

Одеський промвузол відрізняється надмірною концентрацією виробництва, що негативно впливає на стан навколишнього середовища. Меншим за розміром, ніж перші три, є Каховсько-Бериславський вузол, який має можливість подальшого розширення.

Проблеми територіально-галузевого удосконалення економіки регіону. В харчовій промисловості утворилася диспропорція між обсягом виробництва сировини й виробничими потужностями її переробки; особливо бракує потужностей з переробки винограду, соняшника.

Недостатньо розвинута виробнича база будівництва, регіон не забезпечує себе цілком будівельними матеріалами, хоча сировини для їхнього виробництва у районі достатньо.

Дефіцит палива й електроенергії перешкоджає розвитку енергомістких виробництв, але спорудження поблизу Одеси нафтового терміналу й розробка нафтогазових родовищ на шельфі значно полегшать цю проблему.

На території Причорноморського району промисловість розміщується нерівномірно: найбільше розвинуті Одеська й Миколаївська області. Промисловість зосереджується у великих містах, а частка малих міст у виробництві продукції, чисельності промислово-виробничого персоналу, вартості основних виробничих фондів – недостатня.

За останні десятиріччя майже зруйнована екологічна система Причорномор'я; особливо забруднені Чорне й Азовське моря. Це призводить до збитків у рекреаційному господарстві, зменшує приплив туристів, негативно впливає на здоров'я мешканців. Проблема має бути вирішена за рахунок технологічного переобладнання промислових підприємств і спорудження ефективних очисних споруд.

Контрольні питання

1. Складіть таблицю з назвами макрорегіонів України. Зазначте їхні центри та області, що входять до кожного макрорегіону.
2. Охарактеризуйте екологічну ситуацію Центрального регіону та її вплив на структуру і розвиток господарства в регіоні.
3. Розкрийте проблеми, які є у розвитку господарського комплексу Донецького регіону.
4. Які особливості розвитку Західного регіону?
5. Перелічіть умови і фактори, які зумовили високий рівень індустріалізації Придніпровського регіону.

6. Які основні відмінності та специфіка в розвитку господарського комплексу Причорноморського регіону?
7. Які особливості територіальної та галузевої структури господарства Харківського регіону?

ТЕМА 10 МІЖНАРОДНИЙ ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ ПРАЦІ ТА СВІТОВІ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ

10.1. Сутність міжнародного поділу праці.

10.2. Соціально-економічна типологія країн.

10.1. Сутність міжнародного поділу праці

Сутність міжнародного поділу праці, основні потоки капіталу та робочої сили. Під міжнародним територіальним поділом праці (ТПП) розуміється процес концентрації в окремих країнах виробництва товарів та надання послуг понад необхідні внутрішні потреби у розрахунку на їхній обмін або продаж іншим країнам. Міжнародний ТПП також передбачає розвиток економіки країн з розрахунком на завезення ряду товарів та послуг з-за кордону, наявність між країнами або регіонами не лише торгівельних стосунків, але й кредитних, науково-технічних, виробничих, транспортних зв'язків.

Слід розрізняти три основних типи міжнародного ТПП: загальний, частковий та одиничний. Під **загальним** розуміється розподіл праці у сфері виробництва: добувна, обробна промисловість, сільське господарство. При цьому міжнародна спеціалізація окремих країн істотною мірою визначається наявністю сприятливих природно-кліматичних умов, а міжнародне ТПП виявляється у поділі країн-експортерів на індустріальні, сировинні та аграрні.

Частковий ТПП – це спеціалізація на рівні певних галузей виробництва, видів готової продукції, що означає зростання ролі міжгалузевого обміну готовими виробами. Цьому типу ТПП властивий вищий рівень диверсифікації виробництва та експорту.

Одиничний міжнародний ТПП – спеціалізація окремих країн на виготовленні окремих вузлів, деталей, агрегатів та компонентів продукції, на технологічних стадіях промислового виробництва. Цей вищий тип властивий високорозвиненим країнам.

Сучасному міжнародному поділу праці властива «традиційна» спеціалізація розвинутих країн на експорті промислових товарів, а країн, які розвиваються – на експорті сировини. Останнім часом у міжнародному ТПП блискуче проявилися такі тенденції, як різке поглиблення спеціалізації, зрощування національних господарств розвинутих країн у міжнародній кооперації, поглиблення інтеграційних процесів, вплив міжнародних корпорацій, поява країн-«надекспортерів», перенесення деяких галузей з розвинутих країн до країн, які розвиваються.

Науково-технічна революція здебільшого змінила форми та сутність міжнародного ТПП. Поділ праці між країнами сягнув небаченої раніше глибини, поширилася внутрішньогалузева та подетальна спеціалізація окремих країн. В товарообміні з'явилися зустрічні потоки, які складаються з продукції одних і тих самих галузей, яка відрізняється одна від одної якістю. Наприклад, США експортують свої автомобілі до Європи та Японії, одержуючи звідти

європейські та японські машини. Об'єднання «ЛогоВАЗ» у Росії продає автомобілі фірм «Пежо», «Рено», «Вольво» та інші поруч з «Ладами».

Міжнародний поділ праці включає обмін між країнами як готовими виробами, так і сировиною, продуктами харчування, робочою силою. На мінеральну сировину припадає 3% світового зовнішньоторговельного обороту. Виділяються 10 районів, які налагодили зв'язки за сировиною: США, Західна Європа, Японія, Канада, ПАР, Австралія, Латинська Америка, Африка, Західна, Південна та Південно-Східна Азія.

На США, Західну Європу та Японію припадає 60% світового товарообміну мінеральною сировиною. Висока залежність цих країн від неї зумовлена орієнтацією на імпорт більш дешевої сировини «третіх» країн та економією власних резервів, а також значними масштабами споживання сировини промисловістю.

1. До США мінеральна сировина завозиться з усього світу. Основна маса сировини надходить з Канади (44%), Латинської Америки (38%), а також країн Перської затоки.

2. Західна Європа забезпечується сировиною з Африки (15%), Канади (12%), Латинської Америки (10%), Перської затоки, а також країн Східної Європа (газ, нафта, фосфати, залізна руда, кольорові метали).

3. Японія – найменш забезпечена сировиною країна. Імпорт покриває 100% потреб у бокситах, нікелю, урану, фосфоритах, 94% потреб у нафті, природному газі, залізній руді, кам'яному вугіллі. Найважливіші постачальники сировини: Австралія (25%), Південна та Південно-Східна Азія (18%). В останні десятиріччя збільшився імпорт сировини з країн Перської затоки та Росії (нафта, ліс, руда, кам'яне вугілля).

4. На Канаду припадає 15% світового експорту мінеральної сировини: руд срібла, платини, кольорових металів (цинку, свинцю, нікелю), заліза, а також деревини.

5. Австралія дає близько 10% світового експорту сировини, – бокситів, цинку, свинцю, нікелю, кобальту, ванадію, залізної руди, кам'яного вугілля.

6. ПАР має потужний ресурсний потенціал (30% світових запасів хромітів, ванадію, марганцеві та цинкові руди, сурма, алмази, золото, срібло, платина, кам'яне вугілля). Сировина експортується перш за все до Західної Європи та Японії.

7. Латинська Америка дає 40% експорту країн, що розвиваються. За запасами мінеральної сировини вона поступається Африці. Основні види експортної сировини: срібло, сурма, боксити, залізна руда, вольфрам, свинець, цинк, олово. Найбільші країни-експортери: Бразилія, Чилі, Венесуела, Перу, Болівія. Сировина вивозиться у США, Західну Європу, Японію.

8. Країни Африки дають близько 10% експорту сировини, яка постачається до Західної Європи та США. Це алмази, чорні та кольорові метали, сировина для виробництва мінеральних добрив.

9. Країни Південної та Південно-Східної Азії експортують руду і концентрати кольорових металів, чорні метали до Японії та США.

10. Країни Західної Азії експортують енергоносії. Тут найбільше виділяється регіон Пермської затоки.

Країни, що розвиваються, – одні з основних постачальників сировини на світовий ринок. Пояснюється це не стільки багатством надр, скільки підлеглим характером розвитку їхніх економік у міжнародному ТПП. На їхню частку припадає 70% видобування олова, графіту, слюди, 50% марганцевих руд, хромітів, вольфраму, сурми та ін. Країни, що розвиваються, дають третину світового експорту сировини і лише десяту частину його імпорту. Останнім часом помітно зросла питома вага цих країн у імпорті деяких видів сировини. Наприклад, країни Перської затоки більше завозять кольорових металів (алюмінію, нікелю тощо). Це пов'язано з високою енергомісткістю виробництва кольорових металів, а наявність у цих країнах енергоносіїв (у тому числі супутнього газу) дають можливість транснаціональним корпораціям переробляти сировину на шляху її транспортування до Північної Америки, Західної Європи та Японії.

Велика частка країн, що розвиваються, у виробництві хімічних продуктів, зокрема мінеральних добрив. Це пов'язано з прагненням розвинутих держав винести «брудні» виробництва у країни третього світу. Прикладом можуть служити нафтопереробні заводи у Сінгапурі, Тринідаді й Тобаго, на Віргінських островах.

Міжнародний поділ праці у машинобудуванні. Машинобудування є провідною галуззю світового промислового виробництва. Саме тут виразно помітний науково-технічний прогрес, динамічно міняються ринки виробництва та збуту продукції.

За останні десятиріччя значення транспортного машинобудування знизилось, а електротехнічного – різко зросло. Тим часом, на світовому ринку посилилась спеціалізація виробництва та зросли її масштаби. Вона зумовлена не лише скороченням номенклатури виробів, що випускаються у кожній країні, але й більшою залежністю розвинутих країн від імпорту машинобудівної продукції. Істотні зміни у галузі пов'язані з впливом науково-технічної революції. Практично не залишилось жодного великого підприємства у країнах Західної Європи, яке не одержувало б комплектуючі зі сторони. Частіше за все до 50% комплектуючих підприємства одержують ззовні і таким чином наповнюють «складальний цех». У машинобудуванні триває концентрація капіталу. Багато підприємств автомобільної промисловості та ракетобудування належать транснаціональним та багатонаціональним компаніям.

Світовий ринок споживчих товарів – провідна царина міжнародного поділу праці. Цим товарам властива висока експортність. Наприклад, понад половину вироблених у світі автомобілів призначено на експорт. Окрім того, споживчі товари – одна з основних статей імпорту більшості країн. Величезний ринок виробництва споживчих товарів – Західна Європа, де зосереджена половина світового експорту та імпорту споживчих товарів. На другому місці – США, на третьому – Японія. Тут чітко виявляється вплив соціально-економічного фактора і рівня життя у тій або іншій країні. Чим багатша країна, тим більше вона ввозить та вивозить споживчих товарів.

Ринок споживчих товарів найбільш динамічний: лідери у ньому змінюються через 10–20 років, з'являються нові конкуренти. На ринку одягу та взуття активізувались країни, що розвиваються. Експорт текстилю з цих країн виріс за останні 20 років у 5 разів.

Серед основних постачальників бавовняних тканин виділяються Індія, Пакистан, Гонконг, США, Японія. Питома вага розвинутих країн у експорті тканин скорочується. США ввозять з країн, що розвиваються, переважно ті товари, у виробництві яких бере участь американський капітал.

Міжнародний поділ праці у сільському господарстві склався раніше, ніж в інших сферах виробництва, що пов'язано з основним призначенням сільськогосподарської продукції: їжа для людей та технологічна сировина для промисловості.

Торгівля сільськогосподарською продукцією виникла ще в епоху Великих географічних відкриттів, коли товари постачали з Індії, Бразилії, а потім Латинської Америки та Африки.

Серед найбільших країн світу завжди велись війни за володіння джерелами сільськогосподарської сировини. Міжнародний поділ праці в сільському господарстві зв'язаний з різними природними умовами, соціально-економічними та політичними факторами. При цьому постійно змінювались експортери та імпортери сировини. Малоросія спочатку спеціалізувалась на вивозі пшениці, а потім – м'яса та сала. Індія спочатку була відома Європі чаєм та спеціями, а пізніше – бавовною. Велика Британія спочатку експортувала вовну, а тепер імпортує її з Австралії і Нової Зеландії. Канада давно була знана в світі як експортер зерна, а в останні двадцять років вона зменшує його експорт, замінюючи на експорт яловичини.

Після II Світової війни посилилися експортні функції США, Австралії та Канади в Західну Європу, де сільське господарство було занедбано війною. У 50-ті роки країни Західної Європи значно збільшили виробництво сільськогосподарської продукції, утворили Європейське Економічне Співтовариство і перекрили потік сільськогосподарських товарів до цих країн. Більш того, з часом вони стали зазіхати на ринок США, Африки, Латинської Америки та Східної Європи, шукаючи нові країни для збуту своєї продукції.

В останні роки в Західній Європі відбуваються цікаві зміни у використанні найцінніших – обробних земель. Через перевиробництво сільськогосподарської продукції, що веде до розорювання багатьох фермерів, деякі країни почали зменшувати площі під зерновими культурами. Ці землі виводяться з землекористування, на них висаджуються ліси, а фермери за це отримують дотації з бюджету своєї держави. В Іспанії та Португалії з часом всі землі, що зараз зайняті під зернові, планують засадити пробковими дубами.

Країни, що розвиваються, все ще відрізняються монокультурністю свого сільського господарства і спеціалізуються на вирощуванні для експорту 1–2 культур. Наприклад, питома вага кави: в Колумбії – 60%, в Уганді – 97%, в Ефіопії – 64%; какао: в Гані – 74%, в Кот д'Івуарі – 60%.

Міжнародний поділ праці постійно зазнає змін як за структурою товарообігу, так і за набором країн спеціалізації. За виробничою спеціалізацією

у міжнародному розподілі праці серед країн, що розвиваються, виділяються такі групи:

– країни-виробники та експортери нафти: 12 країн ОПЕК, а також деякі експортери нафти, які не входять до цієї організації, наприклад Мексика, Бруней, Румунія;

– країни-експортери інших мінеральних ресурсів: Ямайка, Гвінея, Суринамі та Гайана – 60% світового експорту бокситів; Марокко, Того, Сенегал – 65% експорту фосфатів; Чилі, Замбія, Заїр – 40% експорту міді; Ефіопія та Бразилія – 33% експорту марганцевої руди; Малайзія, Болівія, Індонезія та Таїланд – 72% експорту олова;

– нові індустріальні країни (НІК): Сінгапур, Республіка Корея, Тайвань, та ін.;

– країни монокультурного сільськогосподарського виробництва: «бананові республіки» Центральної Америки – основні постачальники кави, какао, арахісу, тростинного цукру тощо.

Останнім часом стали помітні *зрушення у міжнародному поділі праці*. По-перше, зменшилась роль сировинного фактора у розміщенні продуктивних сил у зв'язку з досягненням науково-технічного прогресу, а також зниженням матеріало- та енергомісткості виробництва.

По-друге, поглибилась спеціалізація виробництва у межах окремих держав, яка направлена на поліпшення якості продукції, зниження її собівартості за умов жорсткої конкурентної боротьби на світовому ринку. Багато галузей промисловості розвинутих країн, не знаходячи збуту всьому обсягу продукції, який випускається усередині країни, орієнтують виробництво на зовнішній ринок. У більшості розвинутих країн Європи понад 50% виробництва орієнтовано на експорт. Експортність стає основним критерієм та стимулом промислового прогресу.

По-третє, окрім міжгалузевого поділу праці, розвинувся внутрішньогалузевий. Один з напрямків внутрішньогалузевої спеціалізації – обмін деталями, вузлами та комплектуючими виробами. У сучасному машинобудуванні не більше за 20% деталей є оригінальними, а решту 80% становлять взаємозамінні мікропроцесори, деталі (наприклад, автошини для автомашин, блоки живлення та ін.).

По-четверте, зросло значення міжнародної передачі технології, а також різко зменшився період від моменту наукового відкриття до його впровадження у виробництво. Використання іноземних технологій викликало технічну революцію не тільки в Японії, але й у багатьох Нових Індустріальних Країнах. Завдяки науково-технічному прогресу на ринку постійно міняється лідерство країн у виробництві

У формуванні економіки вирішальну роль відіграють міжнародні монополії: транснаціональні та багатонаціональні корпорації, а також міжнародні монополістичні спілки.

Транснаціональні корпорації (ТНК) – концерни або трести, національні за капіталом та контролем, міжнародні за масштабами та характером діяльності. Вони функціонують у десятках країн, створюючи там дочірні,

внучаті товариства, філії, опорні пункти. Прикладом можуть служити «Дженерал моторз», «Ексон», «Дюпон де Немур», «Сіменс», «Філіпс», «Крайслер» (США) з «Даймер-Бенц» (ФРН). Транснаціональні компанії не підзвітні жодному уряду, контролюючи при цьому економічний, політичний та соціальний стан в ряді країн та регіонів.

Багатонаціональні корпорації (БНК) – концерни та трести, які є міжнародними не тільки за масштабами, але й за особливостями об'єднання міжнародних коштів. Вони є власністю фінансових магнатів двох і більше країн. Прикладом можуть служити англо-нідерландські концерни: нафтовий «Ройял-Датч Шел» та хіміко-харчовий «Юнілевер», бельгійсько-франко-люксембурзький металургійний концерн «Арбед» тощо. Міжнародні монополістичні спілки створюються на виробничій, науково-виробничій та комерційній основі (картелі, консорціуми). Прикладом може служити ОПЕК.

За даними Вашингтонського університету, до кінця століття 300-400 супервелетенських корпорацій зосередять у своїх руках 75% світового промислового виробництва. Міжнародний капітал, беручи участь у міжнародному поділі праці, сприяє спеціалізації та концентрації виробництва, формує транснаціональні корпорації, багатонаціональні трести (БНТ) й концерни, а також транснаціональні банки. Одна з причин об'єднання капіталу – концентрація виробництва у країнах Західної Європи, США та Японії. Ці ж регіони характеризуються найвищими темпами науково-технічного прогресу.

Широкий розвиток ТНК одержали у тих сферах, де необхідні чималі витрати на проведення науково-дослідних робіт. Ці тенденції виявляються передусім у аерокосмічній, атомній промисловості, машинобудуванні.

У межах ТНК широко розвинулась внутрішньофірмова кооперація. ТНК прагнуть зосередити в одних руках постачання, виробництво та збут своєї продукції як усередині країни, так і за рубежем. За даними ООН, у світі є понад 500 ТНК з оборотом капіталу понад 1 млрд дол. Вивезення капіталу означає вилучення частини капіталу з національного обороту та інвестування його в економіку іншої держави. Перетікання капіталу пов'язане з рядом причин: одержання більшого прибутку з капіталу в іншій країні, ощадливіше оподаткування, прискорена віддача, інтернаціоналізація виробництва, екологічний фактор, що у свою чергу зумовлює переміщення до країн, що розвиваються, екологічно брудних виробництв, які у власній країні обов'язково поєднуються з величезними витратами на екологічну безпеку.

Форми вивезення капіталу бувають різні: 1. *Прямі капіталовкладення* у виробництво для випуску матеріальних цінностей, що дає контроль над виробництвом. Лідер у залученні інвестицій – Східна та Південно-Східна Азія – 49,8 млрд дол. у 1994 році, Латинська Америка – 36,1, Африка – 17,8 млрд дол. Серед країн головними інвесторами виступають США – 46 млрд дол., вони ж є найбільшими споживачами інвестицій – 49 млрд дол. 2. *Портфельні інвестиції* – капіталовкладення, придбання акцій, облігацій, які не дають права контролю закордонних підприємств. На кінець 1995 року на ринку цінних паперів України функціонували близько 70 інвестиційних компаній, 20 інвестиційних фондів, 250 довірчих товариств і Українська фондова біржа. Структура

капіталу, що бере участь на ринку цінних паперів: банки – 23,5%, дрібні інвестори – 23,3%, інвестиційні компанії, фонди – 22,5%, підприємства – 21,5%, іноземні інвестори – 9,2%. Поки що Україна для іноземних інвесторів належить до країн з найбільш нестабільним інвестиційним кліматом. 3. *Міжнародні позики* – надаються одними країнами іншим або міжнародними (транснаціональними) банками.

По війні капітал вкладався у добувні галузі промисловості, бо розвинуті країни відчували гострий дефіцит сировини і шляхом інвестицій могли знизити її вартість. Нині капітал вкладається у галузі НТП у розрахунку на довготермінове одержання прибутку. Японські монополії різко збільшили капіталовкладення у ці галузі за рубежем. Окрім того, змінився напрямок капіталовкладень. Якщо раніше кошти йшли на розробку сировини, щоб зменшити її вартість, то тепер капітали спрямовують на створення потужностей з виробництва автомобілів, кольорових телевізорів, відеомагнітофонів тощо. Серед країн, які освоюють ці інвестиції, виділяються Республіка Корея, Тайвань, Китай і навіть США. В останні роки активізувались інвестиційні компанії ФРН. Після Великої Британії вони займають друге місце у Західній Європі за обсягом закордонних інвестицій. Сферою інтересів західнонімецьких інвесторів є, зокрема, країни Східної Європи. В Україні спільно з німецьким концерном «Сіменс» створено спільне підприємство для виробництва електротехнічних виробів, концерн «Фольксваген» продає у Києві автомобілі.

Міжнародна міграція робочої сили. Причини переміщення робочої сили пов'язані з різною оплатою праці у країнах, а також з рухом капіталу, що створює нові робочі місця. Існує переміщення трудових ресурсів як з країн, що розвиваються, до розвинутих, так і між розвинутими країнами й тими, що розвиваються. Наприклад, жителі Туреччини, Іраку та інших країн використовуються на некваліфікованих роботах у Західній Європі, мексиканці – у США. Тим часом існує «перетікання мізків» з країн Західної Європи до США. У країнах, що розвиваються, сформувалось декілька центрів тяжіння для робочої сили. Так, ПАР за рівнем економічного розвитку виділяється на континенті і, починаючи з 50-х років, приваблює робітників з інших африканських країн. У 60-ті роки до складу Нових Індустріальних Країн увійшли Мексика, Бразилія, Аргентина й Венесуела. Ці країни стали об'єктом припливу робочої сили. Зріст видобування нафти та природного газу на Близькому Сході в 70-ті роки зумовив створення у цьому регіоні додаткових робочих місць, а, отже, сприяв припливу робочої сили з інших країн Азії, особливо Індії та Пакистану. Зараз формується новий центр тяжіння для робочої сили – Південно-Східна Азія.

10.2. Соціально-економічна типологія країн

Країни світу, залежно від мети вивчення, можна групувати за різними ознаками: за площею, за чисельністю населення, за економіко-географічним положенням, за політичним та державним ладом, за рівнем соціально-економічного розвитку. Нас цікавитиме, передусім, остання ознака.

Для розробки соціально-економічної типології країн треба врахувати не лише вищезгадані ознаки, але й загальний валовий національний продукт, валовий національний продукт на душу населення, показники якості життя, купівельну спроможність у перерахунку на одного мешканця тощо. Виділивши 200 показників, які характеризують рівень соціально-економічного розвитку, та проаналізувавши з їхньою допомогою ряду країн, В. Вольський запропонував власну типологію, яка змінена в підручнику з урахуванням змін у світі. За цією типологією країни світу поділяються на 3 групи: економічно розвинуті країни, країни з перехідною економікою та країни, що розвиваються. Наразі розгляньмо найбільш характерні групи країн у світовій економіці й міжнародному поділі праці:

I. Економічно розвинуті країни.

1. **Велика Сімка** – США, Японія, Велика Британія, Італія, Франція, Канада та ФРН.

Ця група країн виділяється високим валовим національним продуктом (ВНП), питома вага якого у світовому господарстві зростає. Так, ВНП тільки США, Канади та Японії у 1999 р. склав 40% світового ВНП, а на 2010 р. прогнозується у розмірі 41%. У розвинених країнах прибуток на душу населення склав 30,5 тис. дол. і прогнозується на рівні 73 тис. дол. до 2010 р. Країни «Великої сімки» зосередили у своїх руках 60% промислового виробництва, 40% торговельного обороту, вони є основними інвесторами та кредиторами, «законодавцями мод» у галузі науково-технічного прогресу, економіки та політики. Вони відрізняються найвищим валовим національним продуктом та його душевим показником.

2. **Малі високорозвинуті країни Західної Європи** (ВНП на душу населення перевищує 15 тис. дол.): Швейцарія, Норвегія, Люксембург, Данія, Швеція, Бельгія, Нідерланди, Фінляндія, Австрія. Ці країни увійшли до числа розвинутих завдяки високому ступеню експортності своєї промислової продукції (понад 50%), якості цієї продукції, інтенсифікації сільського господарства, що зробила їх продукцію конкурентоспроможною на європейському та світових ринках.

3. **Країни середнього рівня розвитку** (ВНП на душу населення від 10 до 15 тис. дол.): Іспанія, Ісландія, Ірландія, Португалія, Греція, ПАР, Австралія, Туреччина, Ізраїль, Нова Зеландія. Деякі з них, наприклад, Австралія, ПАР, Ізраїль, Нова Зеландія називаються «країнами переселеного капіталізму», бо під час їх освоєння мешканцями Старого Світу тут панували первісні взаємини, а нові переселенці привезли і впровадили капіталістичні відносини у вигляді гірничо-добувної промисловості у ПАР і Австралії, або інтенсивного тваринництва на «шипстейшингах» (вівчарних фермах у Австралії та Новій Зеландії).

II. Країни, що розвиваються.

Порівняння розвинутих країн і країн, що розвиваються, за основними показниками якості життя (ВНП на душу населення та середня тривалість життя) показує величезний розрив між державами:

– ВВП на душу населення: розвинуті країни – 20 тис. дол., країни, що розвиваються – 900 дол., слаборозвинуті країни – 300 дол.

– середня тривалість життя: розвинуті країни – 75 років, країни, що розвиваються – 61 рік, слаборозвинуті країни – 50 років.

За рядом показників країни, що розвиваються, усе-таки лідирують: за територією, чисельністю населення, наявністю природних ресурсів, виробництвом сільськогосподарської продукції.

1. **Країни, що розвиваються, зі значним потенціалом** (входять до першої десятки країн світу за чисельністю населення, територією, забезпеченістю багатьма видами природних ресурсів): Індія, Бразилія, Саудівська Аравія, Мексика. У цих країн є сприятливі передумови для переходу до вищої групи за умови структурної перебудови економіки та інтенсивнішого ведення господарства.

2. **Нові Індустріальні Країни (НІК)**: Тайвань, Гонконг (тепер частина Китаю на правах вільного підприємництва), Сінгапур та Республіка Корея відомі під назвою «чотирьох маленьких тигрів» (або драконів) Південно-Східної Азії. До них часто зараховують також Малайзію, країни «великого потенціалу» – Мексику, Бразилію та Аргентину. Нові Індустріальні Країни відрізняються вищими темпами розвитку порівняно з більшістю країн, що розвиваються, та багатьма розвиненими країнами. За виробництвом ряду видів промислової продукції, у тому числі наукомісткої, НІК займають провідні позиції у світовій економіці. Високими темпами розвивається експорт взуття, одягу, текстилю, побутової техніки, легкових автомобілів. При цьому НІК не тільки знайшли свою нішу у міжнародному поділі праці, але й посунули деякі розвинуті країни.

Широкого розвитку в НІК набуло верстатобудування, а також авіаційна та авіакосмічна промисловість. Гонконг займає провідне місце у світі з виробництва одягу, радіоприймачів, телефонів; Тайвань – моніторів, швейних машин; Республіка Корея – телевізорів з чорно-білим зображенням, аудіо- та відеокасет; Сінгапур – магнітних дисководів для комп'ютерів. НІК є найбільшими виробниками суден (Південна Корея, Бразилія, Тайвань), морських нафтовердлових установок (Сінгапур), легкових автомобілів (Республіка Корея, Бразилія, Мексика), відеомагнітофонів (Республіка Корея, Сінгапур).

Транснаціональні корпорації провідних капіталістичних країн на першому етапі розвитку нових індустріальних країн грали вирішальну роль. Першими до економіки НІК прийшли ТНК, які контролюються американським капіталом. Вони створювали у цих країнах філії, вкладали кошти у добувну та обробну промисловість. Це дало НІК додаткову можливість придбати сучасну техніку, деякі технології, освоїти іноземні інвестиції. Для цього на території НІК були створені експортно-виробничі зони – один з типів особливих економічних зон. Експортно-виробничі зони – це центри виробництва взуття, одягу, електронних виробів, деталей та комплектуючих. Експорт продукції з економічних зон є основним джерелом валютних надходжень для нових індустріальних країн.

3. Слаборозвинуті країни.

Прибуток на душу населення не перевищує 300 дол. Це більша частина країн Африки, Карибського басейну, островів Тихого океану. Практично вони є на всіх континентах; їхня економіка характеризується монопродуктивністю. Це «бананові республіки» або сировинні придатки великих країн – покровительок. Як правило, ці країни зберегли економічну або політичну залежність від колишніх метрополій, а їхня економіка повністю контролюється ТНК.

ООН до найбідніших країн відносить 46: 10 – в Азії, 31 – в Африці, 4 – в Океанії та Латинській Америці. Зокрема, це Афганістан, Бангладеш, Бутан, Гвінея, Лаос, Малі, Нігер, Чад, Непал, Сомалі, Ефіопія та інші.

4. Нафтоекспортні країни.

Це, насамперед, 12 країн ОПЕК: Саудівська Аравія, Венесуела, ОАЕ, Кувейт, Іран, Ірак тощо. Вони виділяються високим душевим показником ВВП (понад 15 тис. дол.), переходом від монофункціональної економіки (нафто- та газовидобуток) до поліфункціонального господарства (машинобудування, електромісткі галузі металургії, хімічна промисловість тощо).

5. Малі країни – «квартиророздавальники».

Це країни «зручного прапора» – Ліберія, Панама; «країни-готелі» – центри міжнародного туризму та рекреації – Канарські острови, Кіпр, Мальдіви, Сейшели та інші; «країни – банківські та страхові центри» – Бермудські та Багамські острови тощо. Вони розвивають одну чи кілька схожих функцій і мають від них чималий прибуток, забезпечуючи цим собі досить високий рівень життя.

III. **Країни з перехідною економікою** складно вписуються у попередні групи, бо існує диспропорція в їхньому розвитку: Україна та Росія за виробничим потенціалом входять до десятки європейських країн, а за рівнем ефективності виробництва та прибутків на душу населення – до країн, що розвиваються. Країни Східної Європи більше тяжіють до країн середнього рівня розвитку (Угорщина, Чехія, Естонія, Латвія), хоч ряд ознак більше відповідає країнам, що розвиваються.

Більшість цих країн, з одного боку, тяжіють до розвинутих: вони мають досить високий економічний потенціал, кваліфіковані кадри, високий освітній рівень, в них є всі галузі виробництва, властиві розвинутих країнам. З другого боку, в цих країнах низький ВВП на душу населення (менше 2–3 тис. дол.), спад виробництва, інфляція, безробіття, старе устаткування, низька продуктивність праці, екстенсивне сільське господарство – як у більшості країн, що розвиваються. Перехід цих країн від планового соціалістичного господарства до ринкового капіталістичного дає змогу виділити їх в окрему групу «країн перехідної економіки». Це країни Східної Європи, Прибалтики, СНД, Монголія, В'єтнам, Китай. Хоча останній повинен розглядатися окремо з соціалістичними країнами Кубою та КНДР), бо ринкові реформи тут провадяться під керівництвом компартії Китаю, а роздержавлення промисловості недостатнє. Проте, сучасні темпи ринкових відносин, зокрема в Східному поясі з зонами спільного підприємництва, дають змогу не ставити цю країну на один рівень з суто соціалістичними.

Контрольні питання

1. Сутність міжнародного поділу праці.
2. Економічно розвинені країни.
3. Країни, що розвиваються.
4. Країни з перехідною економікою.

ТЕМА 11. МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ІНТЕГРАЦІЯ В ЄВРОПЕЙСЬКІ ТА ІНШІ СВІТОВІ СТРУКТУРИ

11.1. Економічна інтеграція. Економічні союзи.

11.2. Форми зовнішньоекономічної діяльності.

11.3. Зони спільного підприємництва.

11.1. Економічна інтеграція. Економічні союзи

Економічна інтеграція – це об'єктивний процес розвитку глибоких, стійких взаємозв'язків та поділу праці між національними господарствами, створення міжнародних господарських комплексів у межах держави. Економічна інтеграція – форма інтернаціоналізації господарської діяльності (виробництва), зближення та поглиблення взаємодії національних економік. Вона зумовлена зростом продуктивних сил, підвищенням рівня усупільнення виробництва та науково-технічною революцією. Економічна інтеграція виявляється у державних формах об'єднання країн. Наприклад, Європейський Союз, ОПЕК, Всесвітня торгова організація, Європейська асоціація вільної торгівлі тощо. Однак, при цьому економіка інтегрованих країн втрачає своє національне обличчя, самобутність.

Економічна інтеграція сприяє посиленню взаємозв'язку та взаємодоповнюваності національних господарств на основі міжнародного поділу праці. Інтеграційний процес характеризується:

1. Планомірною зміною структури окремих країн, координацією співпраці держав, узгодженою ув'язкою асортименту продукції у країнах співдружності, а також спільним використанням науково-дослідного потенціалу на основі міжнародного поділу праці. Внаслідок цього прискорюється науково-технічний процес, повніше використовуються сировинні ресурси, підвищується ефективність функціонування національних господарств.

2. Створенням та удосконаленням міжнародної співпраці, що поглиблює міжнародну спеціалізацію та кооперування виробництва.

3. Активізацією ролі внутрішньої економічної політики у створенні умов для поглиблення ефективності господарських зв'язків з іншими країнами. Це виражається у перебудові економік поєднаних країн, скерованій на реалізацію взаємних та міжнародних норм якостей та стандарту.

Економічні спілки або союзи можуть бути регіональними (Європейський союз, Латиноамериканська асоціація інтеграції, Організація Центральноамериканських держав тощо); спеціальними, наприклад МАГАТЕ, товарно-виробничими (ОПЕК, Міжнародна спілка електрозв'язку); інвестиційними – Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції та розвитку. Союзи також бувають військово-політичними: НАТО, СЕНТО, СЕАТО.

Регіональні економічні спілки.

Європейський союз утворився 1992 року, до його складу увійшли 12 країн ЄЕС і 3 країни з ЄАВТ. Європейська економічна спільнота – ЄЕС – заснована у 1957 році Римським договором, у якості основної ідеї задекларувала: сталий збалансований зріст, гармонійний економічний розвиток та підвищення рівня життя населення. При цьому був створений спільний ринок промислових та сільськогосподарських товарів, лібералізовано вивезення капіталу, створено єдиний ринок робочої сили, усунуто митні бар'єри.

ЄЕС – регіональна організація, до якої входили 12 держав: ФРН, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Велика Британія, Данія, Ірландія, Греція, Іспанія, Португалія..

Європейська асоціація вільної торгівлі (ЄАВТ) створена 1960 року для задоволення спільних інтересів країн, які не увійшли до «Спільного ринку». До асоціації входять: Ліхтенштейн, Швейцарія, Норвегія та Ісландія.

Загальний обсяг торгівлі країн ЄС становить 40% світового. Країни ЄС повинні зменшити свій державний борг, знизити рівень інфляції. Для розв'язання фінансових питань створений Європейський банк у Франкфурті-на-Майні.

Теоретики Об'єднаної Європи розробили концепцію «технологічної Європи», яка передбачає поглиблення науково-технічної інтеграції. Основою її стане спільна науково-технічна політика країн-членів спільноти. До ЄС дотепер увійшли: Австрія, Бельгія, Велика Британія, ФРН, Греція, Данія, Ірландія, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Португалія, Фінляндія, Франція, Швеція – разом 15 країн. В майбутньому до ЄС можуть увійти ще 25 країн Західної та Східної Європи, а на перспективу – всі європейські країни. Норвегія після референдуму з цього питання не вступила до ЄС, вважаючи, що цей інтеграційний союз зачепить її економічні та національні інтереси.

Співдружність незалежних держав (СНД) створена у 1991 р., входять 12 країн; мета – координація діяльності країн – членів.

З 1 січня 1994 року набрала чинності угода про вільну економічну зону між США, Канадою, та Мексикою – *Північно-Атлантична зона вільної торгівлі*, яка охоплює територію понад 20 млн кв. км з населенням 360 млн чол. У світі є чимало інших економічних, політичних, фінансових спілок. *Латиноамериканська асоціація інтеграції* (ЛААІ) створена у 1980 р.; входять Аргентина, Болівія, Бразилія, Венесуела, Колумбія, Мексика, Парагвай, Перу, Уругвай, Чилі та Еквадор. Мета – ліквідація торговельно-митних обмежень усередині регіону, стимулювання індустріалізації, формування передумов спільного ринку. Штаб-квартира – у Монтевідео. *Латиноамериканська економічна система* – «Панамський договір» (ЛАЕС) – створена у 1975 р. 27 країнами Латинської Америки. Штаб-квартира у Каракасі (Венесуела). *Організація американських держав* (ОАД) – створена у 1948 р. Входить 35 латиноамериканських держав, США та Канада. Мета – координація торгівлі, співпраця. Штаб-квартира Вашингтон. *Організація економічної співпраці та розвитку* (ОЕСР) – створена у 1961 р.; входять Велика Британія, Греція, Данія, Ірландія, Ісландія, Іспанія, Італія, Канада, Люксембург, Нідерланди, Нова

Зеландія, Норвегія, Португалія, США, Туреччина, Фінляндія, Франція, ФРН, Швейцарія, Швеція та Японія – 21 держава. Мета – координація економічної та фінансової політики, розвиток торгівлі. Штаб-квартира – Париж. *Рада співпраці арабських держав Перської затоки* (РСАДПЗ) – заснована у 1981 р. Мета – координація та інтеграція країн, зміцнення зв'язків у економіці, політиці, освіті та культурі. Входять: Бахрейн, Катар, Кувейт, ОАЕ, Оман, Саудівська Аравія. Штаб-квартира – Ер-Ріад. *Асоціація держав Південно-Східної Азії* (АСЕАН) – створена у 1967 р.; входять Індонезія, Сінгапур, В'єтнам, Камбоджа, Лаос, Таїланд, Філіппіни, Малайзія, Бруней. Мета – сприяння розвитку соціально-економічної співпраці країн. Штаб-квартира – Джакарта. *Асоціація регіональної співпраці Південної Азії* (СААРК) – створена у 1985 р. Входять: Бангладеш, Бутан, Пакистан, Індія, Мальдівська Республіка, Непал, Шрі-Ланка. Мета – сприяння соціально-економічному та культурному розвитку країн, розширення багатосторонньої співпраці. Штаб-квартира – Катманду. *БЕНІЛЮКС* – економічна спілка Бельгії, Нідерландів та Люксембургу, підписано у 1958 р. на 50 років; мета – створення єдиної валюти, усунення митних бар'єрів.

Загальносвітові об'єднання.

Конференція ООН по торгівлі та розвитку (ЮНКТАД) – заснована 1964 р.; бере участь 186 держав, у тому числі Україна. Штаб-квартира – у Женеві. *Економічна та соціальна рада ООН* – створена у 1946 році, складається з 54 держав, у тому числі України, керує діяльністю шести регіональних комісії ООН. *Економічна та соціальна комісія ООН для Азії та Тихого океану* – створена у 1947 р, складається з 39 держав та 10 асоційованих членів. Штаб-квартира – Бангкок. *Економічна комісія ООН для Африки* (ЕКА) – створена у 1958 році; складається з 53 держав. Штаб-квартира – Аддис-Абеба. *Економічна комісія ООН для Європи* – створена у 1947 році, включає 55 європейські держави (у тому числі Україну), а також США й Канаду. Штаб-квартира – Женева. *Економічна та соціальна комісія ООН для Західної Азії* (ЕСКЗА) – створена у 1973 році, складається з 13 арабських держав. Штаб-квартира – Амман. *Економічна комісія ООН для Латинської Америки та Карибського басейну* – створена у 1948 році, входить 41 держава Латинської Америки, а також США, Велика Британія, Франція, Нідерланди, Канада, Іспанія, Португалія. Штаб-квартира – Сантьяго. *Міжнародна асоціація розвитку* (МАР) – заснована у 1960 році. Входять 134 країни. Мета – надання кредитів урядам країн, які розвиваються, на особливо пільгових умовах. Допомога МАР надається переважно країнам з річним прибутком менше за 480 дол. Штаб-квартира – Вашингтон.

Товарно-виробничі об'єднання.

Організація країн-експортерів нафти (ОПЕК) – створена у 1960 році, входять 12 держав. Створена для узгодження політики країн-експортерів нафти. *Всесвітня продовольча та сільськогосподарська організація* (ФАО) – заснована 1945 р. як орган ООН. Мета – координація у системі ООН діяльності, пов'язаної з міжнародною співпрацею у галузі виробництва продовольства та торгівлі ним. Складається з 169 держав-членів. Штаб-квартира – Рим.

Спеціальні об'єднання.

Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ) – засноване у 1957 р. Створене для використання атомної енергетики у мирних цілях. Штаб-квартира – Відень. *Міжнародна торгова палата (МТП)* – неурядова організація, яка об'єднує торгові палати, спілки підприємств та окремі великі фірми більше ніж з 100 країн. Мета – сприяння усуненню перешкод у міжнародній торгівлі, закордонних капіталовкладеннях, економічному зростанні країн. Штаб-квартира – у Парижі. *Рада Європи (РЄ)* – міжнародна організація консультативного типу, заснована 1949 р. Об'єднує 43 країни Європи (включно з Україною). Займається проблемами співробітництва у соціальній, науковій, культурній, гуманітарній та правовій сферах. Штаб-квартира – Страсбург (Франція).

Світові фінансові об'єднання.

Міжнародний валютний фонд (МВФ) – спеціалізована організація при ООН, заснована у 1944 р. Мета – координація валютно-фінансової політики країн-членів та надання позик. Входить 181 держава, у тому числі Україна. Штаб-квартира – Вашингтон.

Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР) – створений у 1945 році, 180 членів (у тому числі Україна), штаб-квартира – Вашингтон. Мета – стимулювання довгострокового збалансованого розвитку країн.

Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР) – створений у 1990 р., 57 членів (в тому числі Україна). Штаб-квартира – Лондон, мета – підтримка країн Центральної та Східної Європи у переході до ринкової економіки.

У сучасній геополітичній та економічній обстановці актуальним стає формування нового економічного об'єднання – *Чорноморський район економічної співпраці або Чорноморського економічного союзу (ЧЕС)*. Сучасна економічна ситуація у Чорномор'ї створила передумови для формування нового економічного простору, у межах якого можливо розв'язувати проблеми вільної торгівлі, змішаної економіки, поліпшення екологічної ситуації. 23 лютого 1992 року у Стамбулі підписана Декларація про створення Парламентської асамблеї Чорноморської економічної співпраці. До ЧЕС входять 11 країн: Азербайджан, Албанія, Вірменія, Болгарія, Греція, Грузія, Молдова, Росія, Румунія, Україна, Туреччина.

В 1993 році створений *Карпатський Єврорегіон*. До нього увійшли Угорщина, Польща, Україна, Словаччина. Мета – координація господарської та зовнішньоекономічної діяльності, створення сприятливих умов для інтеграції.

Інтеграційні процеси – тенденція, що визначає світовий поділ праці.

11.2. Форми зовнішньоекономічної діяльності

До основних форм зовнішньоекономічної діяльності відносяться: торгівля, кредитування, науково-технічна співпраця, створення спільних підприємств, реалізація проектів на компенсаційній основі, культурна співпраця, туризм тощо.

Міжнародна торгівля. Найбільш істотною характеристикою торгівлі є товарообіг – обіг товарів, який забезпечує рух товарних мас зі сфери виробництва до сфери споживання. Це сукупність актів купівлі та продажу товарів. Показниками міжнародного товарообігу є експорт та імпорт товарів. Імпорт (від лат. *importo* – ввожу) – ввезення товарів або капіталів у країну з-за кордону. Експорт (від лат. *exporto* – вивожу) – вивезення товарів або капіталів за кордон.

Для будь-якої країни дуже важливим є співвідношення суми експорту та імпорту зовнішньоторговельного сальдо. Воно повинно бути позитивним, що дає змогу країні мати вільні кошти для розширення виробництва чи інвестування їх в своїй або чужій країні. В Україні цей показник з 1996 р. позитивний.

У світовому торговому обігу лідирують США, хоч країни ЄС за сумарним товарообігом перевершують США; друге місце після США, займає Японія. Високими темпами в останні роки розвивалась торгівля ряду країн «третього світу»: ОПЕК та «Нових Індустріальних Країн» Південно-Східної Азії. На Республіку Корея, Сінгапур, Тайвань припадає половина вартості експорту країн, що розвиваються, та біля 1/3 імпорту.

Біля 60% світового експорту товарів припадає на розвинуті країни, у цих же країнах реалізується до 60% світового експорту товарів і лише 14% надходить до країн, що розвиваються.

Країни ЄС збільшили імпорт енергоносіїв, зменшивши ввезення сировини та продовольчих товарів. У зовнішній торгівлі країн ЄС перевага віддається партнерам з Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ), хоч товари США також активно впроваджуються на європейський ринок.

Зниження матеріало- та енергомісткості виробництва у розвинутих країнах світу, що зумовило зменшення попиту на сировину, змусило країни, які спеціалізуються на його експорті, шукати нові сфери діяльності у межах міжнародного розподілу праці. Роста питома вага хімічної промисловості у міжнародній торгівлі; це пов'язано зі значним розширенням асортименту штучних та синтетичних матеріалів.

1995 року створена всесвітня торговельна організація (ВТО). Її членами є 128 країн. Функція ВТО – підписання багатосторонніх угод за загальними правилами торгівлі.

Кредитування та інвестування. Кредитування – надання кредиту. Кредит – позики у грошових одиницях чи у вигляді товару на умовах повернення з виплатою процентів. Інвестиції – капіталовкладення. Інвестиції іноземні – довгострокові вкладення капіталу закордонними власниками у промисловість, сільське господарство, транспорт та інші галузі економіки. Найбільшими інвесторами у світі є Японія, США, країни Західної Європи.

Прямі інвестиції у 1999 році склали 800 млрд дол., на розвинуті країни припадало 460 млрд дол., на країни, що розвиваються – 166 млрд дол. Домінують серед інвесторів економічно розвинуті країни (649 млрд. дол); потік інвестицій з країн, що розвиваються, дещо менший. Інвестиції в країни Східної Європи досягли 19 млрд дол.

Мусульманські країни інвестували в економіку США та Західної Європи понад 800 млрд дол. Більше половини цих коштів належить Саудівській Аравії.

Серед країн світу щорічно проводиться рейтинг ступеню сприятливості для інвесторів. В ньому враховуються: політична та економічна стабільність, інфляція, рівень безробіття тощо. У першу десятку відповідно входять: Люксембург, Швейцарія, США, ФРН, Нідерланди, Франція, Австрія, Велика Британія, Японія, Фінляндія. Поміж 180 країн Україна займає 129 місце, Росія – 159, Куба – 177.

До найбільших країн – боржників у світі належать: Мексика (125 млрд дол), Китай (111), Росія (110), Бразилія (100).

Зовнішній борг України на 01.06.1999 р. дорівнював 12,4 млрд дол., в тому числі: Росії – 2 млрд дол., МВФ – 2,4; СБРР – 1,2; ЄБРР – 0,07; країнам ЄС – 0,35 млрд дол.

Науково-технічна співпраця може набувати наступних форм:

1. Експорт продукції, що репрезентує досягнення науково-технічного прогресу.

2. Кооперація країн у створенні нової техніки й технології з подальшим її впровадженням та використанням.

3. Спорудження за рубежом заводів «під ключ» або експорт комплексного обладнання при виробництві нової техніки.

4. Модернізація об'єктів за участю закордонних партнерів.

5. Оренда нового обладнання – лізинг.

6. Технічне навчання персоналу країн-імпортерів технологій.

7. Обмін передовим технічним досвідом.

8. Спільні конференції, симпозіуми, публікації, координація та кооперація наукових досліджень.

9. Технічна допомога при опануванні нових виробництв.

10. Науково-технічна співпраця у галузі навчання та підвищення кваліфікації наукових кадрів.

Продаж ліцензій – тобто авторських прав на використання запатентованих винаходів на території країн, де вони захищені патентами. Є ще термін «ноу-хау» (англ. Know-how – знаю як). Обмін ліцензіями став важливим елементом міжнародних економічних стосунків: він досягнув 10% світового зовнішньоторговельного обороту.

Діє спільна українсько-російсько-казахська програма запуску космічних кораблів, експлуатації космічної станції «Мир» та будівництва нової космічної станції (за допомогою США та інших країн) – «Альфа». Створено спільне українсько-російське підприємство «Космотран» для комерційних запусків космічних супутників.

За програмою «Sea-Lunch» (морський старт), в якій беруть участь Україна, США, Норвегія та Росія з плаваючої платформи «Одісей» здійснюються запуски космічних кораблів біля о. Різдва в Океанії за допомогою українських ракетносіїв «Зеніт».

Спільне підприємництво – порівняно розповсюджена форма зовнішньоекономічної діяльності. В світі є десятки тисяч підприємств зі

змішаним капіталом; в Україні зареєстровано понад тисячу. Окрім економічних вигод у вигляді отримання інвестицій або нових технологій, спільне підприємство пом'якшує й політичні проблеми, бо країна, яка вклала капітал в економіку іншої країни, буде зацікавлена в стабільності. Сфера діяльності спільних підприємств в Україні – будівництво, туризм, торгівля, посередницькі послуги, промислове виробництво.

Італійська фірма «Фіат» утворила в Кременчуці СП «Iveco–КрАЗ» із виробництва вантажівок. В Київській області налагоджено збирання МАЗів. В Ірані створюється СП з Росією з виробництва літака ТУ-334. Японська компанія Nisso Iwai Co інвестувала 70 млн дол. в реконструкцію нафтопереробного заводу в Дрогобичі (виробництво бензину «евросупер») і буде брати участь в будівництві нафтопроводу Одеса–Броди.

Експорт та імпорту послуг. До них відносяться: міжнародний та транзитний транспорт, іноземний туризм, послуги банків та страхових компаній, послуги охорони здоров'я, навчання, торговельно-технічна діяльність тощо. Провідну роль у наданні послуг (80%) відіграють розвинуті країни.

Торгівля інженерно-консультаційними послугами «інжиніринг» – надання послуг виробничого, комерційного та наукового характеру. Найбільшого розвитку інжиніринг одержав у галузі капітального будівництва. Провідними експортерами цього виду послуг є фірми США, Канади, Великої Британії, Франції, ФРН та Японії. Сюди входить проектування об'єкту, вивчення ринку, установка і випробування обладнання, набір та підготовка кадрів, послуги з реалізації продукції, сприяння в організації реклами, розробка методів утилізації відходів тощо.

Туризм. Розрізняють три види туризму: рекреаційний, науковий та діловий; на перший вид припадає 70%. Основний потік туристів переміщується у межах розвинутих країн. Для Іспанії та Австрії туризм – одна з основних експортних галузей, вона дає відповідно 30% та 80% прибутків від експорту. Провідне місце туризм займає в Італії, Франції, Швейцарії, Ізраїлі. В Україні переважає маршрутно-пізнавальний туризм.

Прибутки від туризму в світі в 1998 р. становили понад 445 млрд дол, чисельність туристів дорівнювала 625 млн чол. Найбільші прибутки отримали: США – 75 млрд дол; Франція – 27,9; Італія – 30, Іспанія – 28, Велика Британія – 19,9, ФРН – 19 млрд дол.

В Україні у 1997 році туристами були 15 млн чол. (сума в'їзду та виїзду), в тому числі до нас приїхало 2,6 млн іноземних туристів. прибуток склав 350 млн дол. і 1090 млн грн.

Організація спортивних турнірів та змагань також відноситься до однієї з форм зовнішньоекономічної діяльності, бо об'єднує зусилля та фінанси багатьох країн-учасниць. Найбільш масштабними є літні та зимові Олімпійські ігри, чемпіонати світу та Європи з хокею, футболу, фігурного катання, шахів, тенісу, велоспорту тощо.

Культурна співпраця передбачає організацію виставок картин або експозицій провідних музеїв світу, музичні та пісенні конкурси, фестивалі, обмін творчими колективами, спільне вивчення культурних та історичних

цінностей (стародавні піраміди, розкопки доісторичних поселень), обмін кіно-, відео- та аудіопродукцією.

11.3. Зони спільного підприємництва

Першими зонами спільного підприємництва (ЗСП) у світі вважались території великих морських портів, залізничних вузлів, аеропортів. Вони, як правило, відділялись за допомогою митного режиму від основної території країн та функціонували за рахунок безмитного ввезення та вивезення товарів. Утворенню таких зон передувало оголошення «вільних портів», тобто територій, де могли б безмитно зберігатись товари, які привозяться у зону для подальшого їх продажу. Перші звістки про «вільні порти» пов'язані з XVI–XVII ст.

Перші законодавчі акти про митні зони були прийняті у США 1934 р., у Мексиці – 1946 р. Діяльність ЗСП регулюється міжнародними договорами: Конвенцією від 18 травня 1973 р. (м. Кіото, Японія) та Постановою Ради Спільноти країн ЄС від 25 липня 1986 р. «Про вільні митні зони та склади». Сьогодні більше ніж у 80 країнах світу функціонують понад 700 ЗСП. Їхній щорічний торговельний оборот оцінюється на 15–25 млрд дол.

На перших етапах зони створювались для комерційної діяльності у вигляді консигнаційних (складських) територій. Для залучення іноземного капіталу у ЗСП розроблялась система пільг: 1) скасувалось оподаткування у рахунок права на експорт; 2) частково або повністю скасовувались податки на прибуток іноземного персоналу, який працює у ЗСП; 3) податки на прибуток на визначений термін; 4) зменшувались мита на ввезену сировину, матеріали, паливо, напівфабрикати та обладнання, а у деяких випадках – і на ввезену готову продукцію. При цьому країна, яка надавала частину своєї території для створення ЗСП, переслідувала такі цілі:

1. Забезпечення повнішої зайнятості робочої сили як у ЗСП, так і в країні. Ця мета є передумовою для створення ЗСП у країнах, що розвиваються, – Китаї, Мексиці, Індії, Таїланді тощо. Іноземні фірми, що вкладають кошти у розвиток цих зон, розраховують одержати додатковий прибуток за рахунок використання дешевої робочої сили порівняно з своїми країнами.

2. Залучення інвестицій, особливо у вільно конвертованій валюті. Цей мотив характерний для створення ЗСП у Китаї та у країнах Східної Європи (зокрема в Україні), де розраховують за допомогою валютних надходжень від ЗСП на своїй території зібрати кошти для модернізації економіки.

3. Організація у економічних зонах таких виробництв, продукція яких пішла б на експорт, а також сприяла б модернізації технологій і залученню «ноу-хау» в провідні галузі виробництва.

4. Розвиток відсталих регіонів, навчання фахівців та робітників новим методам праці та управління. У Китаї ЗСП з 1979 року стали важливою складовою економічної політики держави. Їхня кількість зростає: до таких зон на півдні країни, як Шеньчжень, Чжухай, Сямень, Шаньтоу, додалось ще 14 приморських міст, а також острів Хайнань. Тепер це суцільна агломерована

зона вздовж Тихоокеанського узбережжя, де переважають дві форми залучення капіталу: організація спільних виробництв, у яких статутні фонди створюються за рахунок іноземних та китайських фірм, а також на основі співпраці, коли капітал та технологія – іноземні, а земля та трудові ресурси – китайські.

5. Використання власних сировинних і трудових ресурсів для виробництва експортної продукції. Такі зони створені у Гані для переробки бокситів, у Об'єднаних Арабських Еміратах – для експорту та переробки нафти, у Находці – для експорту й часткової переробки деревини, кам'яного вугілля та інших природних ресурсів.

У світі є 23 види ЗСП; основні з них такі:

1. Безмитні багатопрофільні зони, розташовані на основних перехрестях транспортних систем (Шеннон у Ірландії, о. Хайнань, Сінгапур). Сінгапур має тепер валютний запас – понад 40 млрд дол., що дорівнює валютному запасу Китаю та Індії разом узятих (для порівняння: площа Сінгапуру 0,6 тис кв. км, населення 2,7 млн чол.; відповідно площа Індії та Китаю – 3288 та 9561 тис. кв. км, а населення – 890 та 1209 млн чол.). У Сінгапурі найдешевші у світі товари та безмитна торгівля. Сінгапур – третій найбільший центр переробки нафти у світі після Роттердама й Г'юстона, другий найбільший порт світу. Кожних 10 хвилин у цей порт заходить судно, а кожних 20 хвилин – танкер. На рік Сінгапур відвідає 3 млн туристів, хоча історичних пам'яток тут обмаль. З 70-х років у Сінгапурі пріоритетний розвиток одержали наукомісткі та капіталомісткі галузі. Тут розміщено понад 200 найбільших комерційних та торговельних банків. Він входить до двадцятьох найбагатших міст світу: валовий національний продукт на душу населення становить 10 500 дол. Морський порт – основа вільного міста – найсучасніший у світі: його відвідають 40 тис. суден на рік, тут розташовані представництва 700 морських компаній, здійснюється повна комп'ютеризація зберігання, облік, навантаження та розвантаження.

2. Експортні промислові зони, орієнтовані на зовнішню торгівлю. Китайська зона Шеньчжень займається випуском експортних товарів з вітчизняної сировини та за допомогою вітчизняної робочої сили. За десять років чисельність жителів міста зросла з 30 тис. до 1 млн чол. Тут працює 2,5 тис. екологічно чистих підприємств, випускається 1115 найменувань товарів, з яких 650 йде на експорт. Площа зони – 327 кв. км, на її території діє 3,8 тис. спільних підприємств, іноземний капітал становить 18,5%. Подібні зони створені у Південній Кореї, на Шрі-Ланці, у Єгипті, Гонконгу, Малайзії, Індії, Мексиці.

3. Зони економічного та науково-технічного розвитку – це район країни, де надаються пільгові умови для створення та діяльності національних, спільних та іноземних підприємств. Такі зони створюються переважно у розвинутих країнах. У США є 141 економічна зона, у Швейцарії – 26, в Іспанії – 22, в Італії – 11, у Франції – 1, у Фінляндії – 7, у ФРН – 6. Завдяки цьому підприємці одержують можливість на пільгових умовах імпортувати необхідні компоненти, вести складання виробів, експортувати продукцію; ці зони

підвищують конкурентоздатність товарів, стимулюють їхнє виробництво за світовими стандартами.

4. Зони страхових та банківських послуг сприяють зміцненню економіки країни, характерні для невеликих країн: Сінгапур, Гонконг, Багамські острови, Бермудські острови, Тайвань, а також Туреччина та Філіппіни. У вільних банківських зонах приймаючою стороною формуються сприятливі умови для проведення кредитно-фінансових операцій (пільговий режим оподаткування банків, а у деяких зонах – повна відсутність такого). Такі зони одержали назву «податкового сховища» або «податкового раю». З 1985 р. у Туреччині з'явилися «вільні міста»: Мерсин, Ізмир, Адана, Трабзон, Стамбул. Основна мета їхнього створення – залучення інвестицій за максимально низькими ставками. Мінімальна сума сплаченого статутного капіталу спільного банку у ЗСП повинна була складати не менше за 1 млн дол.

5. Імпортно-промислові зони та зони по заміщенню імпорту. Вони забезпечують сторону, яка приймає, сучасними товарами, а місцеві підприємства – передовою технологією. Такі зони є у Франції, США, Китаї та інших країнах.

6. Складські (консигнаційні) зони формуються у районах міжнародних морських та авіатортів. У Русі на Дунаї створена зона безмитної торгівлі зі складськими приміщеннями на площі 100 га. Такі ж зони сформувались під Іллічівськом та у Рені.

7. Зони вільної торгівлі, де немає мита на ввезення та вивезення товарів для їхнього продажу. Іноді вони прив'язані до великого морського або авіапорту (Шенон у Ірландії, Сінгапур, Руса, Будапешт, Белград тощо).

Контрольні питання

1. У чому полягають сутність і мета створення вільних економічних зон?
2. Які особливості та тенденції розвитку спільних підприємств в Україні?
3. Розкрийте сутність та основне призначення регіональних науково-технологічних парків.

**Перелік питань для виконання контрольних робіт з дисципліни
"Регіональна економіка та екологія". Модуль №1.**

1. Предмет і основні завдання курсу "Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка" та його зв'язок з іншими дисциплінами.
2. Регіональна економіка, її суть і предмет дослідження.
3. Загальні закономірності розміщення продуктивних сил, їх об'єктивний характер.
4. Основні критерії розміщення продуктивних сил.
5. Вплив глобалізації і регіоналізації економіки на розміщення продуктивних сил та забезпечення сталого соціально-економічного розвитку.
6. Основні принципи розміщення продуктивних сил, їх суть та значення.
7. Основні фактори розміщення продуктивних сил.
8. Поняття "економічний район", типи економічних районів, об'єктивний характер їх формування та роль в управлінні економікою і територією.
9. Галузева структура економіки регіону і особливості її трансформації в умовах ринкових відносин.
10. Основні принципи економічного районування.
11. Спеціалізація і комплексний розвиток регіонів в умовах ринкових відносин. Три групи галузей регіонального комплексу.
12. Державна регіональна економічна політика, її суть, мета та основні завдання.
13. Механізм реалізації державної регіональної економічної політики України.
14. Територіальна організація продуктивних сил і територіальна структура господарства.
15. Демографічний і трудовий потенціал України та її регіонів і їх вплив на розвиток і розміщення продуктивних сил (виробництва).
16. Населення України, його динаміка, статево-вікова структура та регіональні особливості формування.
17. Міське та сільське населення України, його динаміка та регіональні особливості формування. Урбанізація. Функціональні типи міст.
18. Системи населених пунктів та їх типи.
19. Сучасна демографічна ситуація в Україні, її регіональні особливості.
20. Трудові ресурси, структура та розподіл за регіонами та видами зайнятості.
21. Ринок праці та забезпечення раціональної зайнятості населення України, регіональні особливості безробіття.
22. Природно-ресурсний потенціал України та її регіонів, його структура. Економічна оцінка природних ресурсів.
23. Вплив природно-ресурсного потенціалу на розвиток і розміщення виробництва та спеціалізацію економічних районів.

24. Мінеральні ресурси, їх структура, промислові, балансові та загальні запаси, народногосподарське значення.
25. Земельний фонд та його структура. Проблеми охорони і раціонального використання земельних ресурсів.
26. Водні ресурси, їх народногосподарське значення та проблеми раціонального використання, охорони і відтворення.
27. Лісові ресурси, їх народногосподарське значення, особливості розміщення та проблеми раціонального (комплексного) використання.
28. Рекреаційні ресурси України, їх структура та особливості розміщення.
29. Ресурсозбереження як головний напрям раціонального використання природних ресурсів та підвищення ефективності економіки країни.
30. Господарський комплекс України, його суть, галузева структура і трансформація в ринкових умовах.
31. Виробничий і науково-технічний потенціал України, його регіональні особливості.
32. Міжгалузеві комплекси, їх суть, структура та об'єктивний характер формування.
33. Паливно-енергетичний комплекс, його галузева структура і народногосподарське значення.
34. Вугільна промисловість України, її значення, особливості розміщення, сучасний стан та перспективи розвитку.
35. Нафтова промисловість України, її значення, регіональні особливості розміщення, сучасний стан та перспективи розвитку.
36. Газова промисловість України, її значення, регіональні особливості розміщення, сучасний стан та перспективи розвитку.
37. Нафтопереробна промисловість України, особливості розміщення, сучасний стан та проблеми розвитку.
38. Електроенергетика України, її значення та сучасна структура виробництва і споживання електроенергії. Типи електростанцій.
39. Теплова електроенергетика України, її місце в виробництві електроенергії, основні ТЕС та принципи розміщення.
40. Атомна електроенергетика України, її значення, принципи розміщення, сучасний стан та проблеми еколого безпечного розвитку.
41. Гідроенергетика України, її значення і місце в енергетичному балансі республіки, особливості розміщення. Каскад ГЕС на Дніпрі.
42. Металургійний комплекс, його структура та районоутворююча роль.
43. Чорна металургія України, її значення, сучасний стан і проблеми розвитку.
44. Підрайони чорної металургії України, природні передумови їх розвитку та основні металургійні центри.
45. Кольорова металургія України, її значення, галузева структура, принципи розміщення основних галузей та основні центри.
46. Машинобудівний комплекс, його галузева структура та народногосподарське значення.

47. Основні принципи і фактори розвитку і розміщення галузей машинобудування.
48. Сучасний стан розвитку та особливості розміщення основних галузей машинобудування в Україні.
49. Сільськогосподарське машинобудування України, його значення, галузева структура, принципи і особливості розміщення основних галузей.
50. Транспортне машинобудування України, його значення, галузева структура, принципи і особливості розміщення основних галузей.
51. Верстатно - і приладобудування України, їх значення, принципи розміщення та основні центри.
52. Важке та енергетичне машинобудування України, його значення, принципи розміщення та основні центри.
53. Особливості розвитку і розміщення галузей хімії органічного синтезу в Україні.
54. Особливості розвитку і розміщення галузей основної хімії в Україні.
55. Лісова промисловість України: її значення, райони розміщення і проблеми раціонального використання і охорони лісів
56. Деревообробна промисловість України, принципи розміщення і основні центри.
57. Целюлозно-паперова та лісопильна промисловість України: значення, сучасний стан розвитку, принципи розміщення та основні центри.
58. Будівельний комплекс України, його галузева структура і значення.
59. Цементна і скляна промисловість України, їх сировинна база, принципи розміщення та основні центри.
60. Агропромисловий комплекс, його галузева структура і особливості розвитку в ринкових умовах.
61. Територіальна організація та функціональні особливості АПК: спеціалізовані і інтегральні АПК.
62. Зернове господарство України, його значення, структура, динаміка розвитку і зональний характер розміщення.
63. Технічні культури України, їх структура, зональність розміщення та вплив на формування спеціалізованих АПК.
64. Тваринництво України, його значення, галузева структура, зональний характер розміщення та вплив на формування спеціалізованих АПК.
65. Цукробуряковий комплекс України, передумови розвитку, принципи і регіональні особливості розміщення.
66. Сучасні проблеми і перспективи розвитку сільського господарства України.
67. Соціальний комплекс України, його суть, галузева структура і регіональні особливості розміщення.
68. Легка промисловість України, її значення, галузева структура, принципи розміщення і центри основних галузей.
69. Транспортний комплекс України, його галузева структура та народногосподарське значення.

70. Залізничний транспорт України: особливості розміщення, сучасний стан та перспективи розвитку.
71. Трубопровідний транспорт України: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку. Основні нафто- і газопроводи.
72. Автомобільний транспорт України, його місце в структурі транспортного комплексу, сучасний стан розвитку. Основні автомобільні магістралі.
73. Повітряний транспорт України, особливості його розвитку і розміщення.
74. Водний транспорт України, передумови та сучасний стан розвитку.
75. Нова сітка економічних районів України, їх територіальна структура і спеціалізація.
76. Диференціація регіонів за рівнем соціально-економічного розвитку. Депресивні території України.
77. Донецький регіон: його роль в економічному розвитку України, економічна оцінка природно-ресурсного і трудового потенціалу.
78. Придніпровський регіон: його роль в економічному розвитку України, економічна оцінка природно-ресурсного і трудового потенціалу.
79. Столичний регіон: його роль в економічному розвитку України, економічна оцінка природно-ресурсного і трудового потенціалу.
80. Центральний регіон: його роль в економічному розвитку України, економічна оцінка природно-ресурсного і трудового потенціалу.
81. Подільський регіон: його роль в економічному розвитку України, економічна оцінка природно-ресурсного і трудового потенціалу.
82. Північно-Західний регіон: його роль в економічному розвитку України, економічна оцінка природно-ресурсного і трудового потенціалу.
83. Карпатський регіон: його роль в економічному розвитку України, економічна оцінка природно-ресурсного і трудового потенціалу.
84. Північно-Східний регіон: його роль в економічному розвитку України, економічна оцінка природно-ресурсного і трудового потенціалу.
85. Причорноморський регіон: його роль в економічному розвитку України, економічна оцінка природно-ресурсного і трудового потенціалу.
86. Соціально-економічні і екологічні проблеми розвитку регіонів України та шляхи їх вирішення.
87. Сутність і значення міжнародних економічних зв'язків для розвитку економіки України.
88. Економічні зв'язки України з країнами світу. Основні форми зовнішньоекономічних зв'язків України.
89. Експортний потенціал України: значення в розвитку економіки і регіональні особливості його структури.
90. Місце регіонів у формуванні експортного потенціалу України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акимов А.В. Мировое население: взгляд в будущее / Акимов А.В. – М.: Наука, 1992. – 199 с.
2. Алаев А.Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь / Алаев А.Б. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
3. Амбарян О.А. Главные морские порты Украины / Амбарян О.А. – Одесса: Маяк, 1993. – 165 с.
4. Прокопенко Н.Д. Анализ и прогнозирование развития экономики региона / Н.Д. Прокопенко, Ф.Е. Поклонский; Отв. ред. Н.Г. Чумаченко. – К.: Наук. думка, 1991. – 226 с.
5. Архангельский Ю.С. Межотраслевой баланс / Архангельский Ю.С., Коваленко И.И. – К.: Вища школа, 1988. – 247 с.
6. Балабанов И.Т. Новые формы организации предприятий / Балабанов И.Т. – Л.: Лениздат, 1991. – 126 с.
7. Берзинь И.Э. Экономика машиностроительного производства / Берзинь И.Э., Калинина Л.П. – М.: Высшая школа, 1988. – 303 с.
8. Бородюк В.М. Структурный фактор в развитии экономики Украины / Бородюк В.М. – К.: Наук. думка, 1991. – 117 с.
9. Борщевський П.П. Підвищення ефективності розвитку і розміщення харчової промисловості / Борщевський П.П., Чернюк А.Г., Шмаглій О.Б. – К.: Наук. думка, 1994. – 160 с.
10. Базилевич В.Д. Макроекономіка. Опорний конспект лекцій / Базилевич В.Д., Баластрик Л.О. – К.: Четверта хвиля, 1997. – 224 с.
11. Вайсфельд Д.Н. Природно-лечебные факторы Одесского курортного региона / Вайсфельд Д.Н. – Киев–Одесса, 1991. – 148 с.
12. Васильев Ю.С. Экология использования возобновляющихся энергоисточников / Васильев Ю.С. Хрисанов И.И. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1991. – 343 с.
13. Гаврилюк О.В. Економічна інтеграція в сучасному світі / Гаврилюк О.В. Румянцев А.П. – К.: Наук. думка, 1991. – 400 с.
14. Географічна енциклопедія України. – К.: Українська енциклопедія. – т. 1 – 1989; т. 2 – 1990; т. 3 – 1993.
15. Голиков А.П. Математические методы в географии / Голиков А.П. Черванев И.Г., Трофимов А.М. – Харьков: Изд-во Харьковского ун-та, 1996. – 144 с.
16. Дергачев В.А. Свободные экономические зоны в современном мире / Дергачев В.А. – 2-е изд. переработ. и доп. – Одесса: Судоходство, 1996. – 92 с.
17. Дергачев В.А. Черноморский район экономического сотрудничества / Дергачев В.А. – Одесса: Ин-т проблем рынка и эколого-эконом. исследований, 1992. – 80 с.
18. Дорогунцов С.И. Устойчивость развития эколого-экономического потенциала Украины и ее регионов // Экономика Украины / Дорогунцов С.И., Федорищева А.Н. – 1996. – № 7. – С. 4–17.
19. Залевский А.А. Экономика химической промышленности / Залевский А.А. – М.: Химия, 1986. – 189 с.

20. Заставний Ф.Д. Географія України / Заставний Ф.Д. – Львів: Світ, 1990. – 360 с.
21. Заставний Ф.Д. Совершенствование территориальной организации производительных сил: теория, методы, практика / Заставний Ф.Д. – Л.: Наука, 1986. – 139 с.
22. Звіт про світовий розвиток /Наук. ред. В.А. Колибанов. – К.: Абрис, 1994. – 270 с.
23. Кабак А.Ф. Економіко-математичні методи і моделі / Кабак А.Ф. – К.: ІЗМН, 1996. – 164 с.
24. Карпунин М.Г. Перестройка и модернизация машиностроения: экономический аспект / Карпунин М.Г. – М.: Машиностроение, 1990. – 271 с.
25. Киреев А. Международная экономика. Часть первая / Киреев А. – М.: Международные отношения, 1998. – 416 с.
26. Киреев А. Международная экономика. Часть вторая / Киреев А. – М.: 1999. – 488 с.
27. Клименко В.Л. Экономика химической промышленности / Клименко В.Л. – Л.: Химия, 1990. – 287 с.
28. Козенко А.В. Металлургический фонд Украины / Козенко А.В. – К.: Наук. думка, 1990. – 115 с.
29. Крыжановский Б.Н. Потенциал машиностроения / Крыжановский Б.Н. – К.: Наук. думка, 1994. – 351 с.
30. Крыжановский Р.А. Морская экономика: сегодня и завтра / Крыжановский Р.А., Громова Е.Н., Галушкина Т.П. – М.: Наука, 1991. – 160 с.
31. Лебедев Б.Н. Энергетика мира / Лебедев Б.Н., Матко П.М. – М.: Энергоатомиздат, 1989. – 432 с.
32. Левшин Ф.М. Мировой рынок: конъюнктура, цены и маркетинг / Левшин Ф.М. – М.: Международные отношения, 1993. – 260 с.
33. Лещенко Л.Л. Сельскохозяйственное производство: Некоторые подходы к системному моделированию / Лещенко Л.Л. – К.: ИК, 1990. – 21 с.
34. Майергойз И.М. Территориальная структура хозяйства / Майергойз И.М. – Новосибирск: Наука, 1986. – 302 с.
35. Максаковский П. Географическая картина мира: 230 «каналов углубления». Ч. 1. Общая характеристика мира / Максаковский П. – Ярославль: Верхне-Волжское изд., 1995. – 320 с.
36. Максаковский В.П. Географическая картина мира. Ч. 2. Региональная характеристика мира / Максаковский В.П. – Ярославль: Верхне-Волжское изд., 1995. – 559 с.
37. Медовар Б.И. Металлургия вчера, сегодня, завтра / Медовар Б.И. – К.: Наук. думка, 1990. – 189 с.
38. Международные экономические отношения. – В 2-х томах. – Т. 2. – Под общ. ред. Р.И. Хасбулатова. – М.: Изд-во «Новости», 1991. – 362 с.
39. Бабинцева Н.С. Международные экономические отношения: проблемы и тенденции развития /Бабинцева Н.С., Расков Н.В., Третьяк О.А. и др.; Под ред. Н.А. Черкасова. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1990. – 176 с.

40. Мерлен П. Город. Количественные методы изучения / Мерлен П. – М.: Прогресс, 1977. – 265 с.
41. Міжнародні економічні відносини: система регулювання міжнародних економічних відносин. – К.: Либідь, 1994. – 255 с.
42. Морехозяйственный комплекс: В 2-х т. /Б.В. Буркинский, В.Н. Степанов, В.А. Дергачев и др. – К.: Наук. думка, 1991. – Т. 1. – 252 с.
43. Нейкова Л.И. Иностранное инвестирование экономики Украины: теория и практика /УНАН, СОПС Украины. – К., 1996. – 280 с.
44. Новицкий П.Т. Население и трудовые ресурсы / Новицкий П.Т. – М.: Мысль, 1996. – 350 с.
45. Овчинников К.П. Международное разделение труда: тенденции и проблемы / Овчинников К.П. – М.: Международные отношения, 1987. – 304 с.
46. Осипов В.А. Энергопроизводственные циклы: проблемы, теории и практика. / Осипов В.А., Шарыгин М.Д. – Л. Наука, 1988. – 178 с.
47. Паламарчук М.М. Економічна і соціальна географія України з основами терії / Паламарчук М.М., Паламарчук О.М.- К.: Знання, КОО, 1998. – 416 с.
48. Перцик Е.Н. География городов (геоурбанистика) / Перцик Е.Н. – М.: Высшая школа, 1991. – 319 с.
49. Пилипенко О.И. Всемирное хозяйство: опыт политико-экономического исследования / Пилипенко О.И. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 143 с.
50. Пирожков С.И. Трудовой потенциал в демографическом измерении / Пирожков С.И. – К.: Наук. думка, 1992. – 173 с.
51. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії / Пістун М.Д. – К.: Вища школа, 1996. – 230 с.
52. Поповкін В.Н. Регіонально-цілісний підхід в економіці / Поповкін В.Н. – К.: Наук. думка, 1993. – 210 с.
53. Руденко В.П. Природно-ресурсний потенціал України / Руденко В.П. – К.: Либідь, 1994. – 150 с.
54. Загальний курс агробізнесу: Навч. посіб. / За ред. В.Ф.Семенова, І.Ю.Сіваченка. – К.: Тов-во Знання, КОО, 2000. – 301 с.
55. Соколенко С.И. Глобальные рынки XXI столетия: Перспективы Украины / Соколенко С.И. – К.: Логос, 1998. – 568 с.
56. Статистичний щорічник “Україна у цифрах у 2000 році/ Держкомстат України. – К.: Техніка, 2001. – 256 с.
57. Твайделл Д., Уэйр А. Возобновляемые источники энергии / Твайделл Д., Уэйр А. – М.: Энергоиздат, 1990. – 392 с.
58. Территориальная структура производственных комплексов /Под общ. ред. М.М. Паламарчука. – К.: Наук. думка, 1981. – 311 с.
59. Топчиев А.Г. Геоэкология: географические основы природопользования / Топчиев А.Г. – Одесса: Астропринт, 1996. – 392 с.
60. Топчієв О.Г. Теоретичні основи регіональної економіки: Навч. посібник / Топчієв О.Г. – К.: Вид-во УАДУ, 1997. – 140 с.

61. Шаблій О.І. Математичні методи в соціально-економічній географії / Шаблій О.І. – Львів: Світ, 1994. – 304 с.
62. Шреплер Х.А. Международные экономические организации: Справочник / Шреплер Х.А. / Пер. С.А. Тюпаева, И.Н. Фомичева. – М.: Междунар. отнош., 1999. – 456 с.
63. Экономика природопользования /Под ред. Т.С. Хачатурова. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 271 с.
64. Економічний словник-довідник /За ред. С.В. Мочерного. – К.: Феміна. – 1996. – 366 с.

Навчальне видання

**АВETИСЯН Керіне Петросівна,
БЕСКРОВНА Людмила Олександрівна,
САКУН Ганна Олександрівна**

РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА ТА ЕКОЛОГІЯ

Навчальний посібник
Модуль №1 Регіональна економіка

Редактор
Комп'ютерне верстання

*Кодрул Л. А.
Корнійчук Є. С.*

Здано в набір 07.09.2011 Підписано до друку 30.11.2011
Формат 60/88/16 Зам. № 4706
Тираж 150 прим. Обсяг: 13,25 ум. друк. арк.
Віддруковано на видавничому устаткуванні фірми RISO
у друкарні редакційно-видавничого центру ОНАЗ ім. О.С. Попова
ОНАЗ, 2011